

MÉSZÁROS REZSŐ:

A TÉRKAPCSOLATOK ÉRTELMEZÉSÉNEK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

A földrajztudomány kutatási tárgykörének állandó bővülése, időnként ugrás-szerű változásai, elkalandozásai ellenére, a földrajz természetének megértésében még mindig központi helyet foglalnak el a térbeliséget kifejező kapcsolatrendszerek, azok, amelyeket – LAWTON (1983) találó megfogalmazásával – röviden tér-, hely- és időkapcsolatoknak nevezhetünk.

A földrajztudomány e három dimenziója lényegében kölcsönösen összefügg. Gyakran érte (éri) azonban a szétválasztás kísérlete az elméleti és módszertani megközelítések során, amikor hol ezt, hol azt a dimenziót túlhangsúlyozzák. A 20. század elején például a földrajztudományt elsősorban a *helyek* tudományának tekintették, bár a környezetnek az élet alakulására gyakorolt megkülönböztető szerepét hangsúlyozó francia, illetve a tájevolúciót előtérbe helyező német iskola felfogásában egyértelműen kimutatható az *idő*, mint az egyik meghatározó elem. Ezzel szemben a *tér*analízis háttérbe szorult. Ez meglepő, hiszen von THÜNEN vagy WEBER munkássága alapján már akkor vélni lehetett, hogy van mód a földrajztudományban a gazdasági viselkedés térbeli megoszlásában mutatkozó rendszeresség felismerésére és értelmezésére.

A földrajztudományon belüli súlyponteltolódások feltehetően nem jeleznek többet mint azt, hogy a problémákat több irányból lehet megközelíteni. Bár a földrajz tér- és időkiterjedése a fizikáé, mégis tudományunk legtöbb ágában komoly problémát okoz a tér- és időskála az adatgyűjtésben, az összehasonlításban. A hagyományos regionális földrajz az adott keretek között közepméretű területekkel és időskálákkal dolgozik. Az alapvető folyamatokat tanulmányozó tudományágak viszont inkább részletes, gyakran mikroszintű elemzéseket készítenek. Ebből következik, hogy a térbeli viselkedés modelljei vagy részletes vizsgálatok alapján készülnek (empirikusan), vagy éppen általános törvényszerűségekből konstruált koncepció alapján (teoretikusan). Rendkívül fontos azonban szem előtt tartani azt a SAMUELS (1981) által kifejtett körülményt, hogy az ember egzisztenciális tér- és időtudata az egyén szükségleteiből ered és aligha alkalmazható más tér-, hely- vagy időtudatokra.

A földrajzban nemcsak sokféle skála, de egész sor tér-, hely- és időtényező is szerepet játszik. Ezek külön-külön is igen fontosak lehetnek, de a közöttük lévő kapcsolat a meghatározó, amely része a földrajz szempontjából fontosabb integrált felfogásrendszernek (LAWTON, 1983). Nem szükségszerű azonban, hogy ezek a kölcsönös

kapcsolatok egyszerűbb formájukban megoldhatatlan elméleti vagy gyakorlati problémát vessenek fel. Például a tértudományok esetében ez akkor érvényes, ha „csak” azzal foglalkoznak, hogy a tárgyak és a helyek hogyan viszonyulnak egymáshoz egy bizonyos időpontban; vagy időben hogyan fejlődött egy terület, egy hely vagy egy térszerkezet. Nehézségek általában akkor merülnek fel, ha sok tárgyat, sok eseményt, sok összefüggést kell integrálni egy adott téregységben, vagy éppen összehasonlítani a különböző helyeken, időben és nagyságrendben észlelt jelenségeket. Ám az a tény, hogy mind a tér mind az idő sokféle módszerrel mérhető, olyan rugalmasságot ad a földrajznak, amely a problémák megközelítésének újabb és újabb távlatait nyitja meg.

Koncepcionálisan döntő annak elfogadása, hogy a tér és idő egyéni érzékelését a szerzett ismeretek alapvetően formálják. Az embernek ugyan van veleszületett hely- és térérzéke, valamint bioritmusból következően időérzéke, ám a térbeli rend érzékelése az élettartam alatt a szociális, kulturális és környezeti tapasztalások összehatásának eredményeként alakul ki. Ez azt jelenti, hogy a tértudat egyénenként eltérő térstruktúrát tartalmaz, amely – belső viszonyait tekintve – a kialakító tényezők kölcsönhatásai miatt hierarchikus rendet képez. Az egyén térhierarchiája alapvetően két nagy egységre osztható: rendszeresen birtokolt térre (otthon, lakóhely, munkahely stb.) és alkalmanként látogatott térre (különböző individuális kapcsolatok, utazások stb.). Ez utóbbiak távoliak is lehetnek térbelileg, de időben már nem szükségszerűen, hiszen a közlekedés fejlődése, a mikroelektronikus kommunikáció térhódítása napjaink konkrét tapasztalásává teszi, hogy miként győzi le az idő a teret. Ebben a gondolatmenetben is érdemes lenne elemezni a térkapcsolatok eme infrastrukturális hátterét.

SAMUELS a már idézett munkájában azt írja, hogy a tér alkotórészei nem csupán kvantitatívak, inkább emberi, mondhatni kvalitatív tartalmúak. Ezért a tér etikai, szellemi, érzelmi és racionális jelentőségű is. GOLD (1982) is úgy véli, hogy bár a különböző kisebb-nagyobb populációk rendelkeznek bizonyos térszűrtönnel, amely részben ökológiai, részben veleszületett érzéken alapul, de a teret valójában kulturális és pszichológiai szűrőkön keresztül szemlélik. YI-FU-TUAN (1977) azt vallja, hogy a térhez, a környezetünkhöz való viszonyunkat egyéni és kollektív tapasztalásaink együttesen alakítják. Kultúrgeográfusok írásaiban kiválóan nyomon lehet követni, hogy az emberek ugyanarra a környezetre különböző időben, illetve a különböző kultúrák hasonló környezetre eltérő időben reagálnak (ENGLISH–MAYFIELD, 1972).

A téma szempontjából figyelmet érdemlő a neves antropológusnak, E. T. HALL-nak (1987) az ember térérzékelését, térbeli tájékozódását, elhelyezkedését és mozgását a modern etológia álláspontjából levezetett gondolatsora. HALL az élettani, lélektani, társadalmi és kulturális jelenségek széles skáláján szemléli az embernek a saját „életteréhez” való viszonyát, és e viszony sajátos megnyilvánulásait: az emberi csoportosulás, érintkezés legegyszerűbb formáitól a bonyolult társadalmi képződményekig. Kimutatja, hogy mindezekben meghatározó a teret tagoló, a közelségeket és a szomszédságokat teremtő, de egyben távolságokat is tartó emberi magatartási elemek szerepe. Az elemzés használhatóságának jelentőségét azonban csorbítja, hogy HALL nem tulajdonít fontosságot annak, hogy az ember magatartásában alapvetően nem az élettani, hanem társadalmi, gazdasági tényezők foglalják el a meghatározó szerepet. Mégis az általa vizsgált tényezőknek az ember által generált térfolyamatok konkrét

megjelenésében, nézetem szerint, az általunk eddig véltnél nagyobb szerepe lehet, amit számos szociálgeográfiai vizsgálat következtetése is érzékeltet (BERÉNYI, 1988).

A mai szociálgeográfiai gondolkodásban a hangsúly az emberi csoportok tevékenységén van, a szubjektum, mint a csoport tagja jelenik meg. Az egyéni döntés lehetősége ugyan adott, de a csoportelvárások szerepe a meghatározó (bizonyára nem véletlen, hogy effajta minősítés HÁGERSTRAND korlátai között is felismerhető). Mindennek elméleti gyökerei egyrészt VIDAL DE LA BLANCHE P-hez nyúlnak vissza, aki az embert és környezetét egységes, összefüggő rendszerként értelmezte, melynek közép-pontjában a tevékeny ember áll (ennek a felfogásnak BERÉNYI szerint különös jelentősége van az alkalmazott szociálgeográfia szempontjából). Másrészt a földrajzi munkamegosztás erősödése, a bonyolult városszerkezetek kialakulása a funkcionális térszerkezetben való gondolkodásra készítettek, melyből — az ember és környezete kapcsolatának kifejezésére — mind a városföldrajzban, mind a szociológiában az ökológiai aspektus erősödött fel. Minek következtében a városökológiai munkák nagy része a települést az élőszerkezet működése alapján írta le — sajátos funkcionális rendszerként, amely egyben társadalomökológiai rendszer is.

A társadalomökológiai vizsgálatok azonban kezdettől fogva főként a városi társadalom életfolyamatainak — szándék szerint — komplex modellezésére koncentráltak és regionális méretekbe alig merészkedtek. BERÉNYI (1987) PARTZSCH szociálgeográfiai alapkategóriái (lakás, munka, ellátás, képzés és kultúra, üdülés, közlekedés és közösségi élet) kapcsán arra utal, hogy ezeknek van terület- és térigénye, intézményrendszere, és területileg differenciált szerkezetének elemzése a földrajz egyik kedvelt vizsgálati területe. Kétségtelen, hogy a szociálgeográfiai térszerkezet fogalmának bevezetése a társadalmi térszerveződés értelmezésének új aspektusát jelentette. A BERÉNYI (1987) által kidolgozott alkalmazott szociálgeográfiai elmélet és metodika a feladatok sorában élre helyezi a térszerkezet és a társadalmi struktúra tér-idő kapcsolatában kialakuló konfliktusok feltárását és értékelését. BERÉNYI ENYEDI-t (1983, 1987) idézi, akinek az a véleménye, hogy a tér és társadalom hagyományos kapcsolata a modern társadalmakban alapvetően megváltozott. A technikai fejlődés olykor erősen eltávolította a társadalmi térhasználatot a természeti adottságoktól, ami jelentős konfliktus forrása lett. A társadalmi folyamatok szükségszerűen társadalmi törvényszerűségek alapján futnak le, amelyek térbeliségét éppúgy vizsgálni kell, mint történeti alakulását, de a folyamatok alkalmazkodni kénytelenek a természeti és társadalmi térhez.

Az ember élete során sok és különböző irányban szerveződik. Tevékenységeinket a különböző szintű társadalmi szerveződések keretein belül végezzük, s mind egyiknek megvan a maga térbeli kifejeződése. Ez azonban gyakran nem folytonos sem térben, sem időben. Különböző mikroterek funkcionálisan is eltérő halmaza vagy valamilyen rendszere jöhet létre. Ebből következik, hogy a modern társadalmak földrajzilag sokkal töredékesebbek, mint a hagyományosak. (Azokban a legtöbb átlagember helyhez kötött volt, a világról alkotott képüket a falu vagy a törzs által birtokolt terület határozta meg.) Azonban észre kell venni, hogy a töredékes térben a változások, jellegzetességek szorosan kapcsolódnak az időbeli folyamatokhoz. Ide illő a ROBSON (1981) által idézett GEDDES frappáns megállapítása: „A város nem csupán hely a térben, a város dráma az időben”. Ha ugyanis a tér előtérbe állítása az idő majdnem teljes kizárásával történik, azzal a veszéllyel jár, hogy a földrajz igen egysíkú lesz. Számos módszertani példa igazolja ezt az aggodalmat. Szokássá vált a gazdaságföldrajz némely

területén olyan analitikai módszerek bevezetése, amelyek például csak a kereslet-kínálat összefüggéseit vizsgálják. Divatossá vált egyetemi kurzusokon is olyan elemző módszerek mindenkifölöttivé állítása, amelyek nagy része alapvetően statikus, és olyan térbeli szerkezetre vonatkozik, amelyben a pillanatnyi erők uralkodnak az időtől függetlenül. Ezek egy része bizonyos fokig ugyan „idő-érzékennyé” tehető, de többségük eredendően alkalmatlan a „folyamat” elemzésére.

Kétségtelen, hogy a már említett súlyponteltolódás következménye, mégis meglepő, hogy hangsúlyt kíván az idődimenzió, hiszen az tulajdonképpen mindig is része volt a földrajztudománynak. Végsősoron a földrajz, kutatási módszerét tekintve alapvetően történeti jellegű, még manapság, a modellezés időszakában is.

Az időtényező gazdaságföldrajzi alkalmazását jórészt az teszi lehetővé, hogy az idő fontos szerepet játszik mind a hagyományos, mind a modern társadalmakban. A különböző ciklusok (pl. évszakok) és a hozzájuk társult tevékenységek központi helyet foglaltak el a hagyományos társadalmakban vagy a modern társadalmak mezőgazdái körében. CARLSTEIN (1982) egyenesen azt állítja, hogy az idő felhasználásának értékes eszköze az, hogy az időt olyan forrásnak tekinthetjük, amely lehetővé teszi az tér-idő függvényben végzett emberi tevékenységek tanulmányozásához szükséges ökológiai közelítést, amit a következő példával vél igazolni:

A vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkozó törzsek, mint például a busmanok, rövid ideig használják a táboruk körül levő területet élelemszerzésre, majd évszakonként tovább vonulnak, hogy tágabb életteret keressenek maguknak. A nomád pásztorok számára nagyon fontos, hogy állandóan változtassák helyüket, bár vándorlásaikban megfigyelhető évszakonkénti rendszeresség, amely egyfajta területi szervezetségben tükröződik. A mezőgazdasággal foglalkozó hagyományos társadalmaknak általában jellemzője volt a vándorlás. Az egyéb tevékenységek (kézművesség, favágás stb.) ezekben a közösségekben akkor folytak, amikor az élelemszerzés szünetelt. Tehát ezek a közösségek az idővel tulajdonképpen mint erőforrással gazdálkodtak, s miután nagy területeket jártak be, kialakult a gazdasági tartalmú térérzékük.

Úgy vélem, hogy CARLSTEIN-nek az idővel kapcsolatos konklúziója a modern társadalmakra is érvényesíthető. A modern társadalmakban az egyének és közösségek kiterjedt tevékenységi formái a népesség egyre bonyolultabbá váló térbeli eloszlásában és migrációjában fejeződik ki. Mai körülmények között az idő elosztása fontossá válik mind általános társadalmi, gazdasági, mind helyi, egyéni viszonylatban. Konkrétan, a termelés, a szolgáltatás vagy az adminisztráció intézményeinek térbeli helyzete, térbeli hatóköre az elérhetőség idővonzata révén helyezi magát az időt a gazdaságosság egyik elemévé.

A közlekedés és az információáramlás sebességének növekedése az *idő-tér egyfajta konvergenciáját* vetíti elő, ami a gazdaságföldrajz, de talán a területi tervezés számára is újabb szemléleti síkot körvonalaz. A földrajzi távolságok „rövidülése” nem egyszerű idő-tér átfedéseket jelent, hiszen figyelembe kell venni a gyakoriságot, mégis, önmagában a tény (a távolság és a sebesség negatív korrelációja) lényegében megváltoztatja „valódi helyek” térképét. Egyetérthetünk FORER-rel (1978), aki éppen erre hívta fel a figyelmet azzal, hogy észrevette: a plasztikus tér rugalmas természete végül is a relatív tér jelentőségét hangsúlyozza az abszolúttal szemben. Tehát az idő-tér kapcsolat mindenkori belső viszonya a fontos a gazdaságföldrajzi felhasználásban. Ebből az is következik, hogy az idő segítségével válik lehetővé, hogy megismerhessük egy adott terület vagy település korábbi térbeliségét. Lényegében az idő kétfajta kategóriá-

járól van tehát szó. Egyrészt egy adott *időszakon* (pl. a jelen) *belüli* időstruktúráról, másrészt egy *másik időszak*szról.

Azt gondolom, hogy eme összefüggések vizsgálatának nélkülözhetetlen eleme az egyéni időstruktúra tartalma. Ez abban az esetben válik érzékelhetővé, ha megtörténik az egyéni időbeosztás olyan elemzése, amely feltárja az emberi tevékenységnek a hely és ember közötti időben is elkülöníthető kapcsolatait. Ilyenfajta információk birtokában közelebb kerülhetünk azon folyamatok megértéséhez, amelyek az ember térbeli mozgásainak alapjául szolgálnak, s amelyeket inkább csak a tér dimenziójában és adathalmazok alapján vizsgálunk.

Az időföldrajz

Az az újrafelismerés tehát, hogy szükség van az ember és a környezet közötti kölcsönhatás tanulmányozására a tér-idő folytonosságában, arra vezetett, hogy ismét feltámadt az igény számos földrajzi probléma új (többek által dinamikusnak nevezett) megközelítésére. Ezek között valószínűen a legnagyobb formátumú konstrukció az *időföldrajz* (time geography), amit az 1960-as évek végén, a 70-es évek elején a svédországi Lund Egyetemen T. HÄGERSTRAND és munkatársai alkottak, szándékuk szerint, mint az emberföldrajz új irányzatát.

HÄGERSTRAND 1973-ban „Az emberföldrajz tárgyköre” című írásában azt panaszolta, hogy az emberföldrajz fejlődésével jelenleg nem annyira az a baj, hogy nem sikerült megérteni az ember szükségleteit és igényeit, hanem inkább az, hogy földrajzunk nem eléggé teljes az emberi tevékenységek feltételeinek körülírásához. Ebből arra következtet, hogy jelenlegi feladat nem az, hogy más területekről merítsünk ötleteket, elképzeléseket, és ezeket alkalmazzuk a földrajzi gondolkodás mostani keretén belül. Inkább ki kellene fejleszteni ezt a keretet, hogy eredményesebb legyen. Ehhez nem kell új tudományágat létrehozni. Arra hívja fel a figyelmet, hogy olyannyira belemerültünk a dolgok és mennyiségek relatív területi eloszlásának vizsgálatába, hogy elsiklottunk a jelenségek térfelhasználó jellemzői és elrendeződésük következményei fölött. Az emberföldrajz akkori formájában nem tesz említést térbeli versenyről, a térbeli elrendeződést kereső struktúrák közötti „tömörítési rend”-ről. HÄGERSTRAND felfogása szerint egy benépesült terület, nagyságától függetlenül, összekapcsolódott halmazok fejlődő hálózatának tekinthető, amely túllép a korlátokon is. Globális szinten az a feladatunk, hogy kimutassuk és megértsük a halmazok rendszerét, mikroszinten pedig, hogy kitaláljuk, hogyan mozognak az egyének a halmazokban és a halmazokon kívül. Úgy véli, hogy egy terület működését csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha sikerült megfigyelni a „sorompószerű” mechanizmusokat, ahogyan az az egyéneket csoportosítja a kívánatos és nemkívánatos események különböző időintervallumokba történő felosztásával.

HÄGERSTRAND geográfiai világszemlélete alapvetően geometriai beállítottságú. Azt vallja, hogy ezen a vonalon tovább haladva kell megkísérteni olyan fogalomkör kialakítását, amely lehetővé teszi, hogy az időt és a teret egy egységes geometriai tér-idő rendszerbe foglaljuk, amelyben az idő folytonossága megvalósul. Ez azt jelentené, hogy a forma és a folyamat nem lenne annyira eltérő, mint manapság. A folyamat

négydimenziós alakzatban jelenik meg. Az ember számára az idő és a tér nemcsak dimenziók az események elhelyezéséhez, hanem valódi értelemben vett források is – bár gyakran szűkösek. Ez teszi alapvetővé az idő-tér szemléletet. E vonatkozásban van kiemelkedő jelentősége a „tömörítési problémá”-nak, és fontos az is, hogy ne hagyjunk ki egyetlen részletet sem az ember idejéből és az őt körülvevő térből. A való életben mindig szem előtt kell tartani mindkét dimenziót, mert ezek bizonyos fokig felcserélhetők. Az a véleménye, hogy ha megpróbálunk a geometrikus szemléletmódból kiindulva egy tér-idő geometriát kifejleszteni, valójában szilárdabb fogalmi rendszer alakítható ki. Különösen a geometria és a könyvelési módszerek kombinálása nyithat utat egy eddig ismeretlen, jövőcentrikus, deduktív gondolkodásmódhoz. Ezeknek a gondolatoknak a gyökerei HÄGERSTRAND jóval korábbi (az 1940-es években kifejtett) tevékenységéig nyúlnak vissza, amikor a svéd népesség problémáival kezdett foglalkozni. De az időföldrajzi koncepció tényleges szellemi bázisát a svéd migrációról írott tanulmányában (1963) építette fel. Itt fejti ki, hogy az emberi populációt úgy tekinti mint utak hálózatát, amely idő-tér lokációk halmazán fut át. És ezzel összefüggésben itt tesz először említést azokról az idő-tér pályagörbéről (trajectories), amelyeket az egyének életük során leírnak.

Az időföldrajz olyan modellre épül, amelyben minden létező szerves, szervetlen, emberi és művi dolog tér-idő összessége ábrázolható, mint utak vagy *pályák* (paths), amelyek mindig ott kezdődnek, ahol a dolog létrejött (született vagy termelték) és mindaddig léteznek, amíg az meg nem szűnik. Ehhez olyan háromdimenziós térkép szükséges, amelyen két dimenzió a teret, egy pedig az időt ábrázolja.¹ HÄGERSTRAND döntőnek tartja, hogy sikerüljön megragadni a dolgok produkció és kölcsönös egymásra hatás logikáját, melynek fontos feltétele, hogy pontosan figyelni kell a különleges különbségekre. Például, adva van egy növénycsoport, amely a térben rögzített és van egy bizonyos számú ember, akik a térben mobilok, egymással kapcsolatokat tudnak létesíteni, csoportot tudnak alkotni. A mindennapi életben a különböző csoportok eltérő szerkezetet alkotnak, mint ahogy egy háztartás vagy egy iskola példája szemlélteti (1. ábra).

Az időföldrajz alkotói már a koncepció kidolgozásának első szakaszában elvetették az időfelhasználás és az emberi tevékenység tanulmányozásában a viselkedéstan felfogást. Elsősorban azért, mert úgy vélték, hogy ha csak egyszerűen számbavesszük, hogy mit csináltak az emberek és mennyi ideig, az nem sok magyarázatot ad arra, hogy miért is jött létre ez vagy az az eredmény. Ugy vélték, hogy az ilyen számbavétel kevés, ha azt akarják kiszámítani, hogy egy bizonyos környezet szerkezete és elhelyezkedése hogyan befolyásolja a lakók tevékenységválasztásának sorát. A 60-as évek végén az időföldrajz-csoport tagjai ezért egyrészt azt vizsgálták részletesen, hogy miként lehetne a választásokat szélesíteni mind a svéd környezetpolitika területi alakítása, mind elméleti időföldrajzi vonatkozásban. Másrészt a családok (háztartások) napi tevékenységének cél és lehetőség körülményeit elemezve arra keresték a választ, hogy azok hogyan kapcsolhatók a svéd regionális politika rendszerébe. Végül is a környezetpolitikai problémák elemzésére egy bonyolult komputer-szimulációs modellt (Programme Evaluating the Set of Alternative Sample Paths = PESASP) dolgoztak ki, amely generálta a lehetséges napi aktivitási programokat a háztartás tagjainak cél- és lehetőség

megszorításai alapján. Majd ezen empirikus eredményeket is felhasználva finomították az időföldrajzi modellt.

A lundi iskola ma is aktív. T. HÄGERSTRAND, T. CARLSTEIN, B. LENTORP, S. MARTENSSON, D. PAKKERS, N. THRIFF és részben az amerikai A. PRED az időföldrajzot egynéhányuk (főként CARLSTEIN) által átfogónak hirdetett szociál-históriai és humánökológiai elméletté fejlesztette. Kétségtelen, hogy a kezdeti egyszerű tér-idő modelltől eljutottak egy differenciált analízáló rendszer felépítéséig, amely inkább materialista mint idealista, de vannak közös érintkezési felületei napjaink számos ideológiai irányzatával. Formális megközelítésben az időföldrajzi gondolkodás számos egyéb formális megközelítés elemeit hordozza, például GODELIER (1972) és J. FRIEDMAN (1979) strukturalista elképzeléseit, kiket erősen befolyásolt a rendszerelmélet és az operációkutatás. Az időföldrajz alkotói azonban úgy vélik, hogy az infrastruktúra-szuperstruktúra megkülönböztetést nehéz alkalmazni az időforrások szélesebb értelmezésében, mert bár számos ökotecnológiai aspektus az infrastruktúra birodalmába helyezhető (különösen a termelőerők), az időforrások legalább annyira az ideológia, a politika, a vallás kialakításában is részt vesznek, melyeket viszont általában a felépítmény részének tekint a marxista gondolkodás. Továbbá a hägerstrand-i szemléletben a termelési viszonyok nem egyszerűen strukturálisak, hanem valóban érvényesülnek az időigényes aktivitásokon keresztül. Tehát – vallják – vannak „termelési lehetőségátárok”, amelyek érvényesek a termelési viszonyokra és a felépítményre. Ugyanakkor nem tagadják az idő szerepét a marxi munka-értékelméletben, de lehetőségét látják időföldrajzi alapon kritikának alávetni a munkaidő marxista felfogását.

Remélhetőleg e rövid kitekintés is megfelelően érzékelteti, hogy filozófiai szempontból a társadalmi-környezeti formációk eme tér-idő strukturalista magyarázata nem illeszthető be kényelmesen egyetlen létező „-izmusba” sem.

Az időföldrajz az elemzés első szintjén az egyéni lét tér-idő koreográfiáját adja meg napi, éves vagy egész életre szóló megfigyelési skálán, az időt és a teret elválaszthatatlannak tekintve. A legfontosabb elemi lépések vagy események az ilyen koreografikus ábrázolásban az építmények vagy a megfigyelés területi egységei körül zajlanak (HÄGERSTRAND ezeket *állomásoknak* [stations], illetve *szintereknek* [domains] nevezi).² Ez történhet úgy, hogy két vagy több egyén találkozik, hogy csoportot vagy cselekvési köteget (activity bundle) alkothasson, vagy úgy, hogy egy-egy ilyen csoport feloszlik, egy vagy több egyed térben és időben elmozdul, hogy végül is egy másik cselekvési köteget hozzon létre egy másik állomáson.

E mozgás működési mechanizmusának fő eleme a *terv* [project], mivel ez tartalmazza az emberi cselekvés-lehetőségek céldimenzióját. Ennélfogva az időföldrajzi elemzéseknek is egyik lényegi elemét képezi.

Láthatóan minden *terv* megpróbálja elhelyezni valóságos vagy nem megfogható részleteit a környező szabad pályák útvesztőjében és a más tervek által szabadon hagyott vagy versengéssel kivívott nyitott tér-idő rendszerekben. Adott *terv* leglényegesebb jellemzője az időbeli sorrend lehetne, amely időnként meghatározott intervallumokban jelenik meg, időnként pedig a késések ellenére is elég rugalmas a túléléshez. Az időbeli sorrend nem jelent szükségszerűen periodicitást. *A különböző élettartamú tervek hierarchián belüli és hierarchiák közötti összefonódása az elemzés központi kérdése.* Ez meglehetősen hasonlít a számítógépes időmegosztás rendszerezéséhez. A hu-

mángeográfus természetesen találná, hogy a teljes rendelkezésre álló időt válassza alapváznak az emberi populációt alkotó egyének esetében, amelyre aztán az összes többi tényezőt építi.

A fejlődő tér-idő hálózat egészének vizsgálatakor azonban szembeütnik, hogy az emberi terveket milyen nagy mértékben alakítja a jelentős számú *korlát*. Az emberi lények oszthatatlanok (egyszerre csak egy helyen lehetnek), térbeli mobilitásuk korlátozott (minden mozgás időt vesz el alternatív cselekvésektől), és életük időtartama is korlátozott. Ha ez igaz az egyénekre, akkor igaz egész populációkra is. Az oszthatatlanság és a mobilitás viszonyai határozzák meg a párhuzamos halmazok lehetséges és nem lehetséges kombinációit, valamint a tervrészletek kombinációit is. Ezenkívül minden lekötött tér-idő blokk az egyének és a tárgyak korlátozott részalmazának biztosít csak helyet. E korlátok következtében a hierarchikus tervek fejlődő szerkezetét egy soha le nem záruló tömörítési folyamatnak is felfoghatjuk, vagy inkább költségvetési (budget) folyamatnak, mivel az emberek valamiféle ellenőrzést próbálnak alkalmazni.

Felmerül itt még egy jelentős fogalom, amelyet szintén elég nehéz magyarul elnevezni. HÄGERSTRAND „költségvetés-tér”-nek (budget space) nevezi, érzékeltetve azt, hogy a korlátozott egész különböző részeit kell kijelölni az adott célokhoz. A kijelölt terv, hogy adott helyzetben megvalósulhasson, akár tudatos emberi cselekvéssel ellenőrizzük, akár belső biológiai erők mozdítják előre, a költségvetés-tér „kamrái”-ba (cells) kell hogy illeszkedjen a hozzáférhetőségén belül. Ez attól függ, hogy mennyi idő alatt tud a terv „szétesés” nélkül elhelyezkedni. Szubjektív szempontból szabad kamra lehetne egy bizonyos tevékenységre rendelkezésre álló idő, objektív (építési) szempontból pedig lehetne például üres tér. Ha egy tevékenység már megkezdődött, vagy ha a tér már lekötődött, ezek a kamrák egy időre bezárulnak. A térben és időben ugyanezt a helyet kereső terveknek várniuk kell sorukra vagy kereshetnek más helyet.

A tervek költségvetés-térbe illesztésének folyamata az alkalmazott topológia egy machinációs formája, amely olyan mint egy mozaik rejtvény. Kell hogy legyen a terven belül olyan belső kapcsolat, amelyet nem lehet megbontani, ha a tervnek túl kell élnie a torzulást. A terv (relatív értelemben) gyengébb komponenseinek olyan közeli tér-idő kamrákat kell keresniük, amelyek üresek vagy legalábbis gyengébb a tartalmuk, s így belépésük lehetséges. A (szintén relatív értelemben) erősebb komponensek képesek „kényelmesebb” kamrába fúródni, s ilyenkor gyakran terjeszkedni kezdenek a többi terv rovására, amelyek szintén próbálnak fennmaradni és terjeszkedni a teljes költségvetés-térben.

A fentiekből következik, hogy amikor a tervek a költségvetés-térért versenyeznek, sokféle „baleset” érheti őket. Feltartják egymást, eltorzulnak vagy teljesen megsemmisülnek, még mielőtt a teljes program befejeződik, vagy pedig látniuk kell a programok újrafogalmazását.

CARLSTEIN (1982) úgy véli, hogy a tervek az emberi tevékenységet bizonyos irányokba terelik és úgy működnek, mint pályairányító (allokatív) mechanizmusok. A terv végrehajtása során minden egyén egy pályán halad térben és időben, a pálya irányát számos *kényszer* [constraint] befolyásolja. Ezek a kényszerek valóban léteznek és korlátozzák az egyén szabadságát az állomásról állomásra haladásban, a tevékenységi halmazok megválasztásában. Elkülöníthető néhány olyan főbb kényszercsoport, amely döntő az eseményfolyamatban, másszóval az egyén napi létének koreográfiáját irányítja.

Az a tény, hogy az emberek oszthatatlanok, vagyis, hogy egy ember egyidejűleg nem lehet két vagy több helyen, *képességi kényszer* [capability constraint] terem. A képességi kényszer továbbá arra utal, hogy az egyén milyen mértékben képes uralni saját képességeit. Amikor egy ember helyet változtat, újabb képességi kényszer jelenik meg, nevezetesen az, hogy az illető csak egy meghatározott sebességgel mozoghat. Ennek egyszerű következménye, hogy csak korlátozott számú olyan hely van, amelyet egy ember életében vagy valamilyen rövidebb időegység alatt meglátogathat. Mivel mindenki térhez kötött és mozgásában meghatározott úton halad, ez az úthoz kötöttség [path allocation] másfajta kényszer, az ún. *kapcsolódási kényszer* [coupling constraint] alakít ki a személyek között. Tehát, ha valaki másokkal kölcsönhatásba kíván kerülni (pl. termelési, fogyasztási vagy más cselekvési célból), útjai azokéval kötegeket alkotnak. Ez általában azt jelenti, hogy útját nem tudja ugyanazon időben egy másik csoport kötegeihez kapcsolni. Bármely adott időtartam során egy egyed csak korlátozott számú kötegben vehet részt. Az a körülmény, hogy minden térnek korlátozott a befogadó képessége, ún. *irányító kényszer*³ [steering constraint] állít. Az irányító kényszer tartalmazza ugyanis azokat az általános szabályokat, gazdasági korlátokat, hatalmi viszonyokat, amelyek meghatározzák, hogy kinek van és kinek nincs joga egy bizonyos területen egy bizonyos időben bizonyos dolgokat megtenni. Tehát az irányító kényszer a különböző tér-idő tartományok elérhetőségének bizonyos feltételeit jelöli ki. Érdekes, hogy CARLSTEIN (1982) kiveszi az irányító kényszer csoportból a hatalom gyakorlását és a különböző ellenőrzési formákat. Nézete szerint ezek önálló kényszer csoportot alkotnak, amit szerinte *szabályozó kényszernek* [regulatory constraint] célszerű elnevezni.

A kényszerűségek, amelyeket le kell győzni ahhoz, hogy létrejöjjön minden egyes cselekvési köteg, kölcsönhatás, összhangban vannak azokkal a szükséges (de nem elegendő) feltételekkel, amelyeknek teljesülni kell, hogy valóban létrejöjjön az a cselekvési köteg, kölcsönhatás. Ebből az következik HÄGERSTRAND szerint, hogy az időföldrajz képes specifikálni a szükséges (de nem elegendő) feltételeket lényegében mindenfajta kölcsönhatás számára, amelyekben emberek vesznek részt.

Az időföldrajz – művelői hitvallása szerint – rendelkezik azzal a jellegzetességgel, hogy képes az egyént és társadalmat (vagy legalább is annak nagy szeleteit) egységes egészként kezelni. Így az elemzés második szintjén a társadalom fizikai létét bármely körülírt területen úgy tudja figyelembe venni, hogy megfigyeli és elemzi a szüntelen kapcsolódási [pairing] folyamatokat, amelyek az adott terület *populációs és cselekvési rendszerei*⁴ között lezajlanak.

A populációs rendszer és a cselekvési rendszer kapcsolódó folyamatának részleteire döntő hatással van, hogy

- minden egyes populációs rendszer tagjai oszthatatlanok;
- minden egyes szerepkörnek sajátosak az illetékeség-követelményei;
- az utak és épületek rögzítettek;
- a kölcsönhatás térbeli mozgása időigényes;
- ha már egy cselekvési köteg minden szerepköre betöltött, a köteg zárttá válik további résztvevők előtt.

Remélhetőleg érzékelhető, hogy az időföldrajzi koncepció minden lényeges pontján igyekszik olyan gondolkodásmódot kialakítani, amely segít abban, hogy a

geográfusok a térre, az időre és az emberre egy összefüggés rendszerben koncentrálnak. Ezzel együtt észre kell azonban venni, hogy HÄGERSTRAND szándéka tulajdonképpen nem más, mint elfogadtatni azt, hogy nem az a fontos megértenünk, amit az emberek valóban cselekszenek, hanem az, amit lehetőségük van (szabadságukban áll) megtenni. Ezért van szükség olyan képességre, amivel kinyomozhatjuk azokat az akadályokat, amelyek miatt bizonyos típusú események nem jönnek létre. Ez magyarázza azt, hogy a hägerstrand-i időföldrajz megkülönböztetett figyelmet fordít azokra a különböző típusú (korábban részletezett) *kényszerekre és végeességekre*,⁵ amelyek korlátozzák az egyéni cselekvések választási lehetőségeit. Ebből adódóan véli szükségesnek, hogy az emberi cselekvések és tapasztalások megközelítése inkább *kontextuális*, mint *kompozíciós* legyen. A szintetizálás kompozíciós megközelítése ugyanis tipikusan azt kérdezi, hogy az adott jelenségsorok hogyan oszlanak meg az alkotórészek hierarchiájában, s ezután állapítja meg, hogy ezek a részek miként kapcsolódnak össze. HÄGERSTRAND-nak az a véleménye, hogy a kompozíciós szintézis lényegében a *formán* és a *szerkezeten* alapul. A szintetizálás kontextuális megközelítése ehelyett azt kérdezi, hogy miféle helyzetben találja magát egy érintett tárgy vagy egyén (vagy megfigyelési egység), és milyen kapcsolatok léteznek a tárgy vagy egyén jellemzői és a különböző szituációk vagy kontextusok közötti viselkedésükben. HÄGERSTRAND tovább tekint és azt hangsúlyozza, hogy a jelenségek viselkedése a fontos – függetlenül attól, hogy hol is van a tudománybeli hovatarozásuk –, hiszen azok térben és időben szorosán együtt léteznek. Ennélfogva a kontextuális szintézis a *szerkezeten* és a *folyamaton* alapul. HÄGERSTRAND úgy véli, hogy ezt a folyamatot ki lehet terjeszteni az eseménysorok általános típusaira, nem csupán bizonyos specifikus eseménysorokra. Így az időföldrajz fel tud tárni olyan szerkezeti mintákat és folyamateredményeket, amelyek a jelenleg megfogalmazott tudományos törvényekből aligha lehet. Az időföldrajz eme feltáró képessége azért lehetséges, mert a való világ jelenségeinek lokális kapcsolódásaira, valamint a lokálisan kapcsolt jelenségek térben különálló konfigurációinak kapcsolataira összpontosít. Más szavakkal, HÄGERSTRAND azt állítja, hogy a jelenleg létező általános tudományos elvek egyszerűen nem képesek hozzáférni a folyamatok bizonyos eredményeihez, mert tagadják az egyének cselekvését és tapasztalását jelentő folyamatok egymással érintkező természetét, és mert nem ismerik fel, hogy minden ilyen folyamat töretlen idő-tér kontinuumban jelenik meg.

Végül, minthogy sem a népesség, sem a felhasználandó erőforrások nem egy helyen vannak koncentráva (térben és időben töredékesek), a társadalom különböző akcióegységei (egyedek, csoportok, szervezetek) ezért olyan környezetben helyezkednek el, amelyben az erőforrások csak bizonyos tér-idő helyzetekben hozzáférhetők. Ezért a humánökológia problémáinak elemzéséhez olyan analitikai módszer szükséges, amely tud bánni az erőforrások elhelyezkedésével és felhasználásával a tér-idő mátrixban. Az időföldrajz létrehozói úgy vélik, hogy modelljük ilyen eszköz. Alkalmazásával megközlíthetők az emberi populációk társadalmi és természeti környezeti erőforrás-felhasználásának lényegi vonásai (CARLSTEIN, 1982).

Az időföldrajz – kezdetben egyszerűnek tűnő, grafikai megjelenítésében igazán lenyűgöző, de teljességében valójában – bonyolult teória. Az értékelésére, alkalmazására vállalkozót gyakran zavarba ejti, elbizonytalanítja. Az kétségtelen, hogy az erőforrások felhasználásának kevés elmélete fordított egyértelmű figyelmet arra, hogy az

emberek térben és időben léteznek, és tevékenységük dinamizmusa közvetlen kapcsolatban van ezekkel a dimenziókkal. De az is könnyen észrevehető, hogy az időföldrajz kezdeti, jól követhető felépítése végül is erősen eltolódott egy általános társadalomelmélet felé, melynek egyes részletei mind nevezéktanilag, mind okfejtésében meglehetősen körülményesek. Lehetséges, hogy a nehezen érthetőség abból adódik, hogy az elmélet sok, alapvetőnek tűnő publikációja csak svéd nyelven jelent meg, a koncepció jelentőségéhez mérten kis számú az angol nyelvű fordítás. Lehetséges, az okoz gondot, hogy fogalmai formailag (néhol tartalmilag is) nem tartoznak a földrajz hagyományos fogalomrendszerébe. De lehetséges, hogy az értelmezésbeli nehézségek egyszerűen szellemi korlátaimból adódnak. Azért talán nem tévedek, ha feltételezem, mással is megessett az időföldrajz tanulmányozása közben, hogy gondolatmenete tétova lett, nem tudta pontosan vajon miről olvas: a földrajz társadalomelméleti dimenzióiról, vagy a társadalomelmélet néhány földrajzi aspektusáról?

Mindenesetre a szakirodalomból érezhető, hogy az időföldrajz nem aratott elsöprő győzelmet tudományunkban. Valószínű, hogy – elsősorban ideológiai érzékenysége miatt – nem tud általános elméletté válni. Minthogy ugyanis az egész elmélet fő hangsúlyai azokon a kényszereken (korlátozottságokon) vannak, amelyek gátolják az egyén cselekvési szabadságát, erős ideológiai tartalmú társadalmi értékrendet fejez/het/nek ki. Szocialista, vagy más, nem burzsoá kapitalista viszonyokra ezért korrekció nélkül nem alkalmazható. Továbbá azzal, hogy nem veszi figyelembe a pszichológiai kényszereket (kulturális, etnikai sajátosságokat, társadalmi státuszt), azok hatását a térpályák mozgásjelenségeire, nagyon sok éppen lokális lényegi jellemző marad figyelmen kívül. Ugy vélem, hogy ily módon az eredmény is távol kerülhet a valóságtól. Ám ezek a hiányosságok minősíthetők alapvetőnek éppúgy, mint részletkérdésnek. Azt hiszem, a lényeg inkább az (és ez adja HÄGERSTRAND és munkatársai tudományos teljesítményének igazi értékét), hogy megkísérelték újragondolni a földrajztudomány egy ágának feladatát a tudományág életképességének növelése érdekében. Ismét megkockáztatom, talán nem is az elutasító szándékú tételes kritikai értékelésre van szükség, inkább a továbbgondolásra.

Az időföldrajz gyakorlati alkalmazhatósága a *tervezés* területén egyértelmű. Jó eredménnyel alkalmazták egyes szociális, kulturális szolgáltatások megfelelő térbeli elhelyezésének kialakításában.

Nem vitatható, hogy az időföldrajznak és előzményeinek (különösen HÄGERSTRAND 1952-ben publikált, feltűnést keltő írásának) hatására vált az *innováció* néhány kérdése (elsősorban a térbeli terjedés) a földrajz fontos kutatási témakörévé. Ezzel együtt azért általánosan jellemző, hogy a hazai geográfusok meglepően kis erőfeszítést tesznek, hogy valamennyire is megértsék az innováció valódi és potenciális térbeli és lokális hatásait.

PRED 1977-ben arról írt, hogy szinte minden technikai és anyagi újítás felhasználásához egy embernek egy bizonyos helyen ráfordított bizonyos idejére van szükség. Valamennyi innováció az eredményét tekintve vagy időfelhasználó (például csak olyan állomáson működik, ahova a felhasználónak oda kell utaznia, tehát időt kell fordítani az oda- és visszautazáshoz), vagy időmegtakarító (az egyén szempontjából időt szabadít fel, ha az innováció egy már meglévő tevékenységet vált ki, például egy új mezőgazdasági gép). Ami valóban figyelmet érdemel az, hogy mindkét forma új aktivi-

tásokat, vagy új társadalmi kölcsönhatás-kombinációkat hoz létre. Az innováció sorsa azon is múlik tehát, hogy milyen méretű az emberek időkapacitása, illetve mennyire sikerül az innováció befogadására térben és időben összehozni az emberi (tér)pályákat. Amiből az is következik, hogy az innováció az individuum szintjén is mozgásba hoz valamilyen tér-idő aktivitást.

Magyarországon elsőként ENYEDI GY. (1981) hívta fel a figyelmet az innovációkutatás földrajzi lehetőségeire, az innováció – orientált területi politikai szorgalmazása kapcsán. Majd néhány éves „felkészülési idő” után újabban sorra jelennek meg innováció témájú földrajzi publikációk (NEMES NAGY J. 1985, NEMES NAGY J.–RUTTKAY É., 1987; ENYEDI GY.–RECHNITZER J., 1987).

Kiemelést érdemel NEMES NAGY J. 1985-ben publikált tanulmánya, amely a (az innováció példáján levezetett) térbeli folyamatok néhány általános összefüggésének, az idevágó matematikai modellek (köztük a hágerstrandi innováció-modell) jellegzetességeinek áttekintésén túl érdekes utalásokat tesz a térbeli terjedés és a területi fejlődés kapcsolatára, a terjedés spontán sztohasztikus folyamata és a determinált tervszerű telepítés, fejlesztés, elosztás konfliktust teremtő viszonyára is.

Említést kell tenni BELUSZKY P. (1981) érdekes felvetéséről is, hiszen az általa ajánlott *életútanalízis* tematikailag könnyen illeszthető az időföldrajz kezdeti koncepciójához (még ha a szerző ötletének erre a felületére nem is tér ki). BELUSZKY az életkörülmények területi különbségeit faggató-magyarázó írásokon töprengve felismerte, hogy valószínű nem elégséges csak naturális mutatókkal operálni, azokkal nem lehet elég plasztikusan minősíteni az életkörülmények különbségeit okozó előnyöket és hátrányokat. „Ugyanakkor feltételezzük – írja (i. m. 334. o.), hogy az egyént és a közösséget sújtó területi hátrányok, illetve támogató előnyök abban nyilvánulnak meg legkifejezöbben és az egyén számára leginkább „megélten”, hogy a legvalószínűbben befutható *életút* eltérően alakul attól függően, hogy valaki hol, mely településben (településtípusban) él, élni kényszerül”.

Úgy vélte, hogy az életútanalízis közvetlenebbé tehetné a kapcsolódást a más tudományágakban folyó életmódkutatásokhoz, illetve az életutak térbeli elmozdulásainak követelésével a népességmobilitás újabb összefüggései válnának láthatóvá. Igazán kár, hogy ez a kitűnő ötlet nem terebélyesedett kutatási irányzattá.

Végül, talán nem tűnik túl nagy szerénytelenségnek, ha utalok arra, hogy a falusi települések térfolyamatainak, térbeliségének a lakosság térbeli mozgásai alapján történő kutatása során érdekes vizsgálati lehetőségek tárultak fel számomra a hágerstrandi koncepció néhány elemének és szellemének felhasználásával.

JEGYZETEK

1. A dinamikus térképezésnek ez a formája grafikai szempontból nem újdonság, a fizikában már évtizedekkel ezelőtt alkalmazták. Jelentősége abban van, hogy HÄGERSTRAND egy új megismerési elképzelésre alkalmazta.
2. A *szintér* HÄGERSTRAND értelmezésében olyan tér-idő egység, amelyben a dolgok és események egy adott egyén vagy csoport ellenőrzése alatt állnak. Néhány kisebb szinteret csupán közvetlen hatalommal vagy szokással őriznek, mint pl. a kedvenc karosszéket. Másoknak viszont erős jogi státusza van. Ilyen például az otthon, a föld, a tulajdon, egy intézmény épületállomá-

- nya, de ilyen a város, az ország is. HÄGERSTRAND *állomás-fogalma* viszont igen hajlékony. Mivel egy állomáson belül nem figyeli a mozgást, az állomás fizikai kiterjedése alapvetően a megfigyelési időskálától függ. Így például egy egyén lakhelye állomás az élethosszi megfigyelési skálán, de a napi megfigyelés szintjén egy város számos állomásra oszlik.
3. A szakirodalomban elterjedt angol fordítás az eredeti hägerstrand-i fogalmat (styrningsrestriktioner) tekintélykényszernek (authority constraint) adja vissza, amit CARLSTEIN jogosan kifogásol.
 4. Egy terület *populációs rendszere* minden lakójából és háztartási csoportjából áll. Legfontosabb jellemzője az, hogy a napi időforrás véges tömegével rendelkezik. Egy terület *cselekvési rendszere* tartalmazza mindazokat a cselekvéseket (határain belül), amelyekhez közvetlenül emberi részvétel szükséges.
 5. *Végeség* (finitude) jellemzi a térkitöltő kapacitást, a korlátozott időlehetőséget, a korlátozott természeti erőforrásokat és a környezeti telranciót.

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1981: Margó. Földr. Ért. 2–3. p. 319–336.
- BERÉNYI I. 1987: A települések belső szerkezetének szociálgeográfiai vizsgálata és a településrendezés kapcsolata. Állam, térkapcsolatok, demokrácia, Pécs p. 497–506.
- BERÉNYI I. 1988: Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. Akad. doktori ért. kézirat.
- CARLSTEIN, T. 1982: Time Resources, Society and Ecology. Lund Studies in Geography, Ser. B. p. 443.
- CARLSTEIN, T. 1986: Planung und Gesellschaft: ein „Echzeit“ — System im Raum (Zeitgeographische Aspekte der Raumplanung), Geographica Helvetica, 3. pp. 117–125.
- CLIFF, A. D.—HAGETT, P.—ORD, J. K. 1975: Elements of Spatial Structure. A quantitative approach, Cambridge Univ. Press, p. 258.
- ENGLISH, P. W.—MAYFIELD, R. C. (ed.) 1972: Man, Space and Environment, Oxford Univ. Press, p. 623.
- ENYEDI GY. 1981: A területfejlesztési politika néhány új eleméről, Területi Statisztika, 2. pp. 131–147.
- ENYEDI GY. 1983: Földrajz és társadalom, Magvető Kiadó, Bp. 493. p.
- ENYEDI GY.—RECHNITZER J. 1987: Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban, Tér és társadalom I. 2. pp. 31–48.
- FORER, P. 1978: A place for plastic space? Progress in Human Geography 2. p. 230–267.
- FRIEDMAN, J. 1979: System, Structure and Contradiction in the evolution of „Asiatic“ social formation. Copenhagen.
- GODELIER, M. 1972: Rationality and irrationality in economics. London, Monthly Review Press.
- GOLD, J. R. 1982: Territoriality and human spatial behaviour, Progress in Human Geography, 6. pp. 44–67.
- HÄGERSTRAND, T. 1952: The Propagation of Innovation Waves. Lund Studies in Geography, Ser. 8. pp. 3–19.
- HÄGERSTRAND, T. 1962: Geographic Measurement of Migration: Swedish Data, Les Déplacements Humains, Ed. J. Sutter, Monaco
- HÄGERSTRAND, T. 1976. a.: The Space-Time Trajectory Model and Its Use in the Evaluation of Systems of Transportation, In.: Papers of International Conference on Transportation Research, Vienna
- HÄGERSTRAND, T. 1976. b.: Geography and the Study of Interaction between Nature and Society. Az IGU 13. Kongresszusán, Moszkvában elhangzott előadás.
- HÄGERSTRAND, T. 1979: The domain of Human Geography. In: Directions in Geography (ed. Chorley, R. D.), London, Methuen, pp. 67–87.
- HALL, E. T. 1987: Rejtett dimenziók, Gondolat Kiadó, Budapest, p. 275.
- LAWTON, R. 1983: Space, Place and Time. Geography, 68. 3. pp. 193–207.

- MÉSZÁROS R. 1986: The Spatial Order of Agriculture in Hungarian Rural Space, *Land Use Systems*, 8. Hong Kong, pp. 2–9.
- MÉSZÁROS R. 1987: A helyi társadalom térpályáinak idődimenziói. In: Állam, tércapcsolatok, demokrácia, Pécs, pp. 467–472.
- MÉSZÁROS R. 1988: A falusi település térbelisége a lakosság térpályái alapján. *Tér és társadalom*, 1. pp. 43–57.
- MOUNFIELD, P. R. 1977: The place of time in economic geography. *Geography*, 62. 4. pp. 268–285.
- NEMES-NAGY J. 1985: Térbeli terjedési folyamatok és modelljeik. *Földr. Ért.* 4. p. 377–390.
- NEMES-NAGY J.—RUTTKAY É. 1987: A műszaki innováció néhány földrajzi jellemzője Magyarországon. *Tér és társadalom* I. 2. pp. 19–30.
- PRED, A. 1977: The choreography of existence: comments on Hagerstrand's time-geography and its usefulness. *Economic Geography*, 53. pp. 207–221.
- ROBSON, B. T. 1981: Geography and Social Science: the role of Patrick Geddes. In: *Geography, Ideology and Social Concern* (ed. Stoddard, D. R.), pp. 186–207.
- SAMUELS, M. S. 1981: An Existential Geography. In: *Themes in Geographic Thought* (ed.: Harvey, M. E. and Holly, R.) pp. 115–132.
- TUAN, Yi-Fu 1977: *Space and Place. The Perspective of Experience*. London, E. Arnold.

MÉSZÁROS, REZSŐ

INTERPRETING SPATIAL INTERACTIONS—SELECTED ISSUES

(Summary)

The field of geographical research is getting wider and wider, but the system of interactions expressing spatiality — which can be derived by plays a central role in understanding the nature of geography. These three dimensions of geography are related to each other though it is often attempted to separate them whenever or the other dimension is overemphasized.

It is probably the most important renewed recognition of the past one or two decades that the interaction between man and environment should be investigated in a spatio-temporal continuity. This resulted in new approaches to several geographical issues. Hagerstrand's time geography is certainly the most outstanding among them. The present paper provides details of time geography approach for Hungarian readers.

Translation by Daróczy, Eta

МЕСАРОШ, РЕЖЁ:

НЕКОТОРЫЕ СООТНОШЕНИЯ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ

(Резюме)

Несмотря на значительное расширение круга предметов исследования в географической науке, в постижении природы географии продолжают занимать центральное место те системы связей, выражающих пространственность, которые могут быть выведены, по сути дела, из соотношений пространства, места и времени. Эти три измерения географии тесно связаны между собой, все-же, их часто стараются разъединить, когда то или другое измерение получает более сильное ударение. За пару последних десятка лет кажется самым важным то повторное осознание, что взаимоотношение человека и окружающей среды должно изучаться по континууму пространства и времени в обязательном порядке. Это привело к тому, что к многочисленным географическим проблемам стали подходить по-новому. Кажется самым влиятельным новым подходом география времени, связанная с именем ГЕГЕРСТРАНД-а. Первая более широкая трактовка в Венгрии этого направления дается в настоящей статье.

Перевел: Тамаш Бауко

A. GERGELY ANDRÁS:

ETNIKUM – HAGYOMÁNY – CIVIL TÁRSADALOM

(Vizsgálódás egy regionális alternatíva körül)

Mintegy évtizede már, hogy a külföldi és hazai politológiai és szociológiai szakirodalom hírt adott a társadalmak osztályrétegződését egyre jobban átfedő *etnikai* csoportszerveződésekről, s nem egy földrész tekintetében a lokális identitástudatok megjelenéséről, az etnikai újjáéledés korszakáról lehet beszélni. (ALLARDT, E. 1979; BEER, W. R. 1977; CONNOR, W. 1977; GUTKIND, P. 1985; JOÓ R. 1983; SMITH, A. D. 1981). Az „etnikai tudatosság reneszánsza” (HANÁK P. 1978) a gyökérvesztés és a kulturális imperializmus ellen civiltársadalmi küzdelemben teret kereső regionális és etnikai mozgalmakban mutatható ki a harmadik világban (JACQUES, A. 1985), s új etnopolitikákban keres megoldásokat a nyugati világ is. A kölcsönös függések rendszere ugyancsak új szerveződési elveket kíván a kelet-európai régióban is, hiszen a kisebbségek megoldatlan problémái közel két évszázada nehezítik és feszegetik tájegységi történetünk megoldottnak tűnő helyzetét, békéjét.

Szinte kínálja magát a kérdés: van-e nálunk is etnoregionális identitáskeresés, újrapolitizálódnak-e a tájegységi szubkultúrák sokasága?

Válaszom röviden úgy szól: éppen most látszik társadalmi-politikai porondra lépni számos olyan „partikulárisnak” nevezhető öntudat, melyeknek meglétét a történettudomány és az etnológia elfogadta a *múltra* nézve, de föl sem merült, hogy a jelenben is kereshetők lennének. Tájegységi szubkultúrák önmegfogalmazási kísérletének lehetünk tehát tanúi, ha a művelődéskutatók, szociálgeográfusok vagy antropológusok megannyi tapasztalatára odafigyelünk, s elemezni törekszünk látszólag ártatlan alternatívákat. Különösen fontosnak vélem, hogy napjainkban a magyar társadalom átrétegződésének belátásához már nem elegendő az osztályszemléletű elemzés szűk spektruma, de ugyancsak kevés a gazdasághistóriai vagy néplélektani megközelítések többsége, ha csupán a nemzetképhez vagy az „államegészhez” való viszonyt, a vállalkozásképesség hozamát vagy az adózópolgári semlegességet rögzíti.

Írásomban egy komplex keresőrendszer lehetőségeit törekszem felvillantani. Ugyanis évtizede már, hogy szociográfiai, szociológiai, értékrendszerei vagy életmódkutatások munkatársaként dolgozom, s arra a következtetésre jutottam, hogy a helyi társadalmak megismerését csupán több tudományág kutatási eszköztárának felhasználásával lehet célul tűzni. Hiányosnak látom a szociálgeográfiai kutatások emberképét, politikamentesnek vélem a történeti antropológia kereső szempontjait, történetietlennek a társadalmi kulturális vizsgálódások következtetéseit. Kemény és jogosulatlanok tűnő általánosítás ez itt, de úgy tapasztaltam, hogy például az etnoregionális törekvé-

seket egyik diszciplína sem járta körül, holott ezek megértését nem is elegendő egyikre vagy másikra bízni, hanem komplex megközelítésre van szükség. Az alábbiakban egy empirikus kutatás anyagából kihámozható néhány konklúzió példáit szeretném felhozni arra, milyen módon nem függetlenek a társadalmi szerepviselkedések a kulturális tradícióktól, politikai identitástól, lokális szellemiségtől, gondolkodástörténettől és a hatalomgyakorlók uralomtechnikájától.

1. Történelem és érték tudat a helyi társadalomban

Egy 1979-ben indított kisvároskutatás az Alföld egyik tradicionális mezővárosát, Kiskunhalast vette célba, hogy ott a helyi társadalom értékrendjének, közösségi kapcsolatrendszerének, hagyománytudatának és közéletsszerveződési folyamatainak „betájolását” végezze el. A kutatás anyagából publikált tanulmányok (KAMARÁS I. 1980; VARGA CS. 1980; KERESZTES Á. 1981; CSATÓ K. 1980, valamint A. GERGELY A.—KAMARÁS I.—VARGA CS. 1986) lényegében az értelmiségi környezet kilátástalan életélményének és kudarcos küzdelmeinek szociografikus képét adták, egészen csekély történeti visszatekintéssel. A helyi társadalom mérvadó csoportjának megszólaltatásával, s részben az eligazodásképtelen szociokulturális csoportok ellenpontoszerű bemutatásával egy szabályosra egyszerűsített társadalomképet sikerült összehozni, melyben a helyi társadalom és a helyi hatalom intézményes szférája lazább vagy görcsösebb érdekkonfliktusban mutatkozik meg. A *kétpólusú társadalomkép* ugyanakkor lehetetlenné tette történeti trendek fölismerését (pl. a hitéletben, a helyi kormányzati szférában, a gazdaságszerkezet változásában, a politikai-szervezeti hierarchiák világában). S mi több, köznapi megjelenése nem lévén, kimaradt a társadalomképből a felekezeti, etnikai, tradicionális identitásban gyökerező „másságok” föltérképezése, melyek nélkül pedig sorstudat és jövőkép, politikai magatartás és marginalitás, kommunikációs rend és hatalomgyakorlási eszközök természetéről alig lehet valamit (érvényeset) mondani. Magam e kutatás segéd munkásaként dolgoztam mintegy két esztendeig, s csupán a történeti bűvárlatokkal megtoldott interjúzás folytatása juttatott el ahhoz a halasi *kisebbségi* csoporthoz, melynek etnikai identitása sokféle (alább részletezendő) ok miatt nem került kutatásunk körébe korábban.

A helyi társadalmak kutatása (A. GERGELY A. 1986) az utóbbi évtizedben, még pontosabban az elmúlt fél évtizedben került a társadalmi önvizsgálat palettájára, mint a „couleur locale” fontosságát a struktúravizsgálatok mellett is hangsúlyozó megközelítési mód. Az elmúlt néhány év szakirodalma egyrészt szűkölködött a definíciókban, másrészt pedig fölláította azt a duális társadalomképet, melyben a hatalom hierarchiáinak alárendelt lokális szféra két részre bomlik: lakópolgárságra és helyi hatalomra. A helyi hatalom mint a központi uralom végrehajtó nyúlványa kapott sokfelől árnyalt ábrázolást, a helyi társadalmat pedig a legtöbb kutatás mint a politikai manipulációknak alárendelt lakónépességet fogta föl. Olykor föl-fölvívta néhány kutató a figyelmet arra is, hogy a lokalitás eleve hatalomnélküliségben, sőt hátrányos helyzetben van, s mindenkor elszenvedi az autonómia hiányát (GOMBÁR CS. 1984), illetve arra, hogy a helyi hatalom mechanizmusai nem az intézményes meghatalmazottság, nem az elvűség vagy kompetencia dominál, hanem az informális szférában létrejövő személyes és

információs előnyök tömege (BÁNLAKY P. 1983). Számos (nem politológiai szándékú) kutatás egészítette ki az elmúlt években a duálisnak tetsző helyi társadalomképet, s pontosította területi folyamatok (CSATÁRI B.—TÓTH J. 1983), gazdasági érdekszerkezetek (VÁGI G. 1982), közigazgatási és bürokratikus viszonyok (SZOBOSZ-LAI GY. 1976; SCHMIDT P. 1979; MADARÁSZ T. 1985), vagy magatartásmodellek és társadalmi szerepvállalások (HOPPÁL M. 1984; A. GERGELY A. 1985) részletkérdéseivel. Szociálgeográfiai vizsgálatok is társulnak ma már nemegyszer a településtudományi kutatásokkal, művelődés- és szervezetkutatások is kezdeteket hoztak, népszokások és jogi technikák elemzése is mind gyakrabban folyik azonos mederben (ugyancsak utalásképpen kiragadott példákkal: CSÉFALVAY Z. 1985; BÁNLAKY P.—HIDY P.—BÖHM A. 1987; NIEDERMÜLLER P. 1984; TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981). Sőt, az utóbbi néhány év kutatásaiban a helyi társadalom több dimenzió mentén is elemzésre került ugyanabban a táji-történeti környezetben (BÖHM A.—PÁL L. 1983—1988), meghatározást nyert gazdaságtól függő mivoltában (SZELÉNYI I. 1986) és egyre több publikáció ismerteti a mikrostruktúrákban induló mozgalmakat vagy civiltársadalmi alternatívákat (SZABÓ M. 1987; BOZÓKI A. 1987; ARATO, A. 1987; A. GERGELY A. 1987; ÁGH A. 1987).

A magyar társadalom megkésett modernizációjának és azon belül a helyi társadalmaknak szerepéről azonban még ma sincs teljes képünk, elsősorban empirikus bizonyosságok híján. A halasi városkutatásban így természetes módon nem juthattunk tovább, mint a kisvárosi társadalmi struktúra laza megrajzolásáig, s elsősorban a társadalmi változások közelmúlt történetében nevezük meg a helyi közélet kibontakozásának konkrét akadályait. Egy autonómiáját veszítő kisváros virtuális (sőt: több tekintetben ideálisabbnak tekintett) múltbeli képe adta a kontrasztot a mai állapotokhoz, s tekintve az állampolgári-közéleti aktivitást, az iskolák vagy könyvtárak színvonalát vagy jó néhány más jelenséget, bizony a napjainkban tapasztalt nagyfokú értékválságot lehetett csak megneveznünk. Több száz interjú és beszélgetés alapján kimondható volt, hogy a halasi identitástudat utolsó megnyilvánulásai is elhaltak, midőn a második világháború után „ejtőernyős”, idegen vezetés küldetett a városba, s az ideológiai megfeleléskényszer elejét vette a plurális-demokratikus hagyományok folytatásának. Súlyosbította a helyzetet a hatvanas években Halasra telepített ipari leányvállalatok (Panyova, Ganz) kiszolgálására odatelepült „gyűttmentek” sokasága, akik számszerű jelenléte is egyharmadával csökkentette a hagyománytudat közösségi képviselését, befogadó táborát. A társadalmi struktúra heterogén lett és mobil, vagyis kötődés nélküli, a termelési struktúra döntően agrárius volta felemás iparira változott, az érdekszerveződés közösségi minőségeit pedig az intézményes-bürokratikus és központosított hálózata uralta el. A korábban politikailag és tradicionálisan megformált közösségi részvételi technikák ebben a közegben formalizált, közvetített és elidegenedett változatokban kezdtek megjelenni, mindent áthatott a gazdasági érdekek elsőbbsége, s a kommunikációs kapcsolatokban szokásos közvetlenséget elmosta az ismeretlen, kezelhetetlennek tűnő embertömeg személytelen kapcsolatrendszere. A köznapok szintjén ez úgy nézett ki, hogy a városi főmérnökök kétévenkénti cserélődése miatt alig alakulhattott ki városrendezési terv, melyen ne változtatott volna az utód, vagy egy fasor kivágása pusztán technikai kérdéssé változott, miközben egy természeti környezet pusztult vele... Azután: egy új lakótelep fűtőházának építése miatt több száz régi sírkő, műem-

lékileg védett tárgy került ki a református öregtemetőből, hogy az „értékét veszített” kegyhelyet mint szanálásra ítélt területet a tervező racionalitás vagy az idő vasfoga tün-tesse el az útból...

Távrolról, a megyei vagy az országos politika magasából nézve „mindössze” egy település többszáz éves hagyományainak, „megcsökkent” és elmaradott mentalitásának „korszerűsítése” folyt Halason a nyolcvanas években. Az erőltetett modernizáció harcosai azonban éppen úgy, mint az oktrojált iparosítás vagy az idegenlégiósként odapottyantott helyi hatalomviselők, szembe találták magukat az „evolúciós” folyamatot szorgalmazó érdekcsoporttal. A kötöttárugyár két és félezerre tervezett munkásnőlétszáma helyett feleannyi vállalta az ipari tradíció nélküli területen a hárommúszakos betanított munkát. A felduzzasztott munkáslétszám, a mezőgazdaság termékszerkezet-váltása és a tanyákat konzerválni próbáló elképzelések szétaprózták a beruházásokra megmaradó költségvetési kereteket, s félbemaradt városrendezés, lekéssett zöldövezet-karbantartás, túlszűfolt kereskedelmi ellátás, infrastrukturális minőségromlás jelezte, hogy nagyobb volt a fejlődés ára, mint amennyi megérte volna a „korszerűsödést”. A tízemeletes házak bár „létszám tekintetében” impozáns „haladás” hírnökeiként jelezték az új világ eljövételét, de a tradíciókhoz ragaszkodó, tájhoz és történelemhez kötődő helyi népesség számára ez inkább hatalmi manővernek tűnt, valamiféle „fényfogyatkozásnak”, melyhez semmi köze nem lehet a város régi „szellemiségének”. Nem ma kezdődött, de a helyi társadalom egy tradicionális csoportja szinte napjainkban kezd a politika porondjára lépni, hogy közel száz esztendő *érdekhátrányos, kisebb-ségi* helyzetű közérzetét a politikai aktivitás nyíltabb formáival váltsa föl. A halasi helyi társadalomban ugyanis évszázadossá nőtt az illegálitásba szorult etnikai identitás története: a város — telepítésétől, alakulásától kezdve — a kiskunok fellegvára volt egy fél évezreden át, s közigazgatási önállósága, szabadalmas jogai egészen a XIX. század végéig sajátos minőséget biztosítottak számára. A községi és a városi törvények azonban a területrendezési eszme nevében éppen attól a „másságtól” fosztották meg, amelynek jogi garanciáit hiába tekintették semmisnek a monarchikus uralkodók, hiába mondták érvénytelennek oszmán hatóságok, mégis megőriztettek. Ahol a református szellemiség Bácskára-Baranyára értelmiséget kibocsátó gimnáziumot épített, ötvenezer kötetes könyvtárral, s ahol a népesség nemcsak szabadságára volt gögős ráccokkal és labancokkal szemben, de a redempcionális kiváltságokra is, ott az igazgatási önállóság megvonása, az össznépi harcok eredményeként elkönyvelt földosztás végrehajtása történelmi sérelemként könyveltetett el. A szabadalmas és lokális identitástudat e fejlett és kivagyí formájára nehezedett rá 1945 után a helyi kötődéssel nem rendelkező vezetés, erre a tradicionális társadalomra hárult a térvésztes elfogadása és a hagyományos értékek pusztításának tudomásul vétele.

Márpedig a halasi társadalomban erre a történelmi kompromisszumra semmiféle készség sem volt. Illetve sokkal kevesebb, mint bárhol másutt. Mert bár a magyar települések ezrei éltek át a konszolidáció korszakában vagy közvetlenül utána a hagyományvesztést és elérvénytelenedést, Halason ez fokozottan kínos volt, hisz a törzsszűcsőség itt nemcsak a kétszáz éves redemptus öntudatban volt honos, hanem a hétszáz éves *kun karakterben* is. Közismert, hogy a kunok etnikai csoportja mint nomád népvándorláskori törzsszűcsőség vonult be a XIII. századi, tatárok szorongatta országba, s pogány hitét hosszasan megtartva, az első között lett református. Az „alföldi úton”

(MÁRKUS I. 1986) a polgárparaszti kiváltságok tudatában pedig alighanem a legmaka-csabbul őrizte meg ez a nép a maga származástudatát és lokális identitásjegyeit (KÓSA L.—FILEP A. 1975; ILLYÉS B. 1975; KÓSA L. 1985; PAPP L. 1941; KUUN G. 1885; GYÁRFÁS I. 1870–1883; TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981; HUNFALVY P. 1886). Hadi erények révén nyert kiváltságait nemcsak a Regnum Hungariae idején erősítette meg folyamatosan, de Rákóczi, Szegedinac Pero, Bocskai és Kossuth zászlaja alatt is (JANÓ Á. 1965; GYÁRFÁS I. i. m.). Nemcsak önmegváltásával vívta ki magánbékéjét a mindenkori hatalommal, de ellenállt a katolizáló kényszereknek, nemesi vármegyei furfangoknak és zsoldos-szerepeknek is (GYÖRFFY I. 1925; KISS J. 1979; GYÖRFFY GY. 1953; MAKKAI L. 1939; NAGY SZEDER I. 1924–26; TÁLASI I. 1977; NAGY CZIROK L. 1959). Nemcsak tájegységi termelési kultúrát teremtett a futóhomok megkötése után, de a tanyás mezővárosi gazdálkodás és településmód sajátos rendszerével Európában egyedülálló struktúrát alakított ki (HOLLANDER, J. D. 1980; FÜR L. 1983; ERDEI F. 1937; PAPP L. 1940; GYÖRFFY I. 1983), s mentette át ezt ősi szék-szervezetéből a XX. századba. A tradíciót fölértékelő lokálpatrióta öntudat ezt az etnikumtörténeti folyamatot nem is sajátos szubkultúrának, hanem öntörvényű civilizációnak tartja — talán mondani sem kell: nem éppen a látványos modernizálódásban tobzódó intézményesült helyi hatalom helyeslésétől kísérve.

Ennek a szuverén etnikai szférának vagy polgáriusult formájában: parasztpolgári miliőnek a századvég történeti folyamatai adták meg a (látszólag) végső döfést. Az identitástudat azonban nem kimúlt a kun nyelv és szóbeliség elhalásával (ha egyáltalán elhalhat az ifyesmi, hisz 1962-ben még egy rádiós mikrofonjába mondta egy öreg kun a reformáció korából megmaradt Kun Miatyánkot), hanem csupán illegálításba vonult, fényes elszigeteltségbe húzódott, s dacosan-konokul kivonta magát a helyi közéleti konfliktusokból. Az etnikai öntudat s a történelmi „rendeltetésstudat” még megnyilvánul a tizenhét-tizenkilences mozgósítások idején, midőn a helyi értelmiség megalakítja a Kun Nemzeti Tanácsot és a kormányzattól a redempciós összeget követeli vissza, valamint körüllobogózza a várost a letelepedés 700. évfordulóján 1939-ben. A békeidők egyirányúsított ideológiai légköre nem kedvezvén az etnikai és lokális öntudatoknak, látszólag fölszámolódott „csökevényként” kezelte a kun mentalitást, de végképp eltűntnek nem nyilváníthatta, így sikeresen összekötötte a helytörténet munkásmozgalmi előzményeivel. Az etnikai másságra büszke kun kisebbségben ez a kényszerhelyzet kialakította a sértettségi alapállást, s a múlt indokolatlan túlértékeléséhez vezetett a jelennel szemben. Ez a történeti mítoszképződés jellegzetes formája a „modernizáció” útján egyenlőtlen helyzetben elindulni nem kívánó etnikai kisebbségek magatartásának és gondolkodásának. A kunok társadalmi csoportját a múlt század végén még „nemzetiségnek” nevezték az akadémiai vitákban (KUUN G. 1885), nemzetiségi-kisebbségi jogokat és státust azonban sem akkor, sem azóta nem kaptak. Az asszimilálódottként kezelt népcsoportban ezért kialakult az *etnocentrikus beállítódás*, mely önmagához viszonyít minden szociális teret és érdekviszonyt, s valódi képviselői önállóság helyett növeli nagyra önbecsét, nemegyszer az előítéletesség határáig (SUMMER, W. G. 1978; CSEPELI GY. 1984; A. GERGELY A. 1985; BROMLEJ, J. V. 1976).

Mindez első pillantásra nem látszik Halason, ezen a harminckét ezres kisvároson. Történelem és értéktudat összefüggéseiből az alkalmi szemlélődőnek csupán a tudatosnak tetsző politikai érdekfolyamatok tűnnek föl, s az, hogy ennek a kisvárosi

modernizációban lezajló bösztröködésnek a lakópolgárság issza meg a levét, s az egyenlőtlenségi viszonyok között a konfliktusintézményesítés a leggyakoribb megoldás, nem a közéleti disputa. Ugyanis a régi és az új értékrendszer, a hagyománytudat és a modernizációs ideológia már régen nem a nyilvánosság előtt ütközik meg, hanem a zártabb és rejtettebb informális térben, ahol könnyebb a látszatintegráció fenntartása és megbízhatóbb az érdekebecsatornázás folyamata. A társadalmi aktivitást nem segítő közvetítő mechanizmusok nélkül nincs valódi kooperáció a helyi társadalom csoportjai között, nincs konszenzus a hatalommal, nincsenek nyilvánított és rejtett értékek, csupán a vezérideológia: a haladás, a fejlődés prioritása van. A „múlt felszámolása”, a régi világ lebontása jobbára az új betondzsungelek térnyerésével azonos, a lokális identitástudatot a felszabadulástól vagy az 1947-es helyi kommunista hatalomátvételtől számítják, s a tradicionális termelési kultúra helyébe olajipari trösztöt telepítenek, technikai innováció uralja el az intellektuális hagyományt. Mindez környezetétől és önmagától idegenné teszi az érdekeit működőképes fórumra vinni nem tudó helyi társadalmat, amely persze éppen a hagyományfosztottság állapotában nem tapsíkol a hatalomviselők ideiglenes csoportjainak. Ebben a városban már a XVII. században kerületenként választották a városi képviselőtestület szenátorait, a Tekintetes Nemes Tanács pedig semmivel sem volt nemesebb, mint a kollektív nemesség jogán kiváltságokat élvező köznép. Az uralomgyakorlók fölötti kontrollt pedig a képviselők rotációjával, vagy ha kellett: a Tanács elleni nyílt lázadással érvényesítették. Itt tehát demokratizmusról, s főleg demokratikus centralizmusról beszélni nevetség tárgya manapság, s méginkább az, ha nincs vagy félszáz éve egyetlen valamirevaló fórum, ahol állampolgári igények érvényesen megfogalmazhatók lennének. A helyi hatalom zavarodottsága, konfrontálódástól való félelme pedig oly nyilvánvaló, hogy köztisztületnek csak a helyi manipulációkban részt venni nem hajlandó funkcionárius örvendhet, az is csak akkor, ha a helyi hatalmat befolyásolni képes technokrata elit nyomásának ellenáll.

A demokratikusnak mondott társadalomfejlődés a helyi társadalmak szintjén igen sok kétellyel van körülkerítve. A helyi társadalomnak nevezett, az uralomgyakorlóknak alárendelt népesség nagyobbik része kételkedését és csalódásait politikai közömbösségbe, névtelenségbe vonulással fejezi ki. A helyi társadalom így a társadalmi rétegződéstől eltérő politikai rétegződés szintjein is bonyolultabbá válik annál, hogysem homogén közegnek tekinthessük. Az alkalmi, mozgalom jellegű részvételi aktivitás, a rezonőr szerepek lehetősége és a direkt politikai participáció útjain más és más társadalmi kiscsoportok indulnak érdekeik érvényesítése felé, köztük összhang vagy konszenzus alig-alig fogalmazódik meg. Másfajta velleitásokkal küszködik a tanyai vállalkozók „rétege”, mással a pályakezdő értelmiségieké, megint mással a nyugdíjasoké vagy az alulképzett ipari tanulóké. Egészen eltérő politikai aktivitást mutatnak a katolikus vagy baptista felekezeti csoportok, mint a katolikusok vagy a cigányok. Ezek az önálló értékrendek komplex „helyi társadalmat” alkotnak, de inkonzisztens formákban és tudattartalmukban jelennek meg. Nincs is definiálható szerkezete a politikai szocializációnak, s még a hagyománytartó közösségi csoportok között is jókora különbségek vannak. Az értéktudatban és a történetátélésben mutatkozó felfogások azonban nemcsak a helyi társadalmat, hanem a „helyi hatalmat” is belülről határozzák meg, miközben a társadalmi és térfolyamatok, a gazdasági és politikai trendek kívülről határozzák meg magát a lokalitást. A külső és belső érdekszféra ütközési pontján a

tájegységi-történeti meghatározottságú mikroegész, a lokális társadalom áll, melynek fejlődési alternatívái a tradicionális és a modernizáló hatásoktól függenek. Amikor a halasi városkutatásban a „modernitás” felszínes és pökhendi változataival találkoztam, megkerülhetetlennek látszott e két struktúra körüljárása, változás és „haladás” viszonyának megfogalmazása, egyúttal a helyi társadalom kutatásának olyan kereső szemponttal bővített módszere, amely a szociológiai vagy néprajzi, társadalomhistóriai vagy tájtörténeti megközelítéshez képest tágasabb. Általa társadalmi struktúra és funkció, norma- és értékrendszer, legitimáció és uralomformák, konfliktuskezelési típusok és mentalitások rendszerezhetőbb, a modernizációs és társadalomreformer ideológiákat kiegészítő következtetésekre jutottam, melyet a (bizonyára szükséges) vita kedvéért röviden ismertetek. Alapvető célom az, hogy a helyi társadalmak kutatásában egy ez ideig méltatlanul mellőzött szempontrendszert próbáljak érvényesíteni és népszerűsíteni.

II. Modernizáció és tradíció – mint alternatívák?

„A régiót nem a tér teszi, hanem az idő, a történelem” – hangzik PAUL BOIS magvas megfogalmazása. Valóban: a helyi társadalmak kutatásából, s főleg magyar szakirodalmából oly nagyon hiányzó történet-szociológiai megközelítések ma már azt is nehezítik, hogy egy-egy tájegység karakterét, regionális identitását körülírjuk vagy pontosá tegyük. A társadalomfejlődés alternatíváinak mérlegelése éppígy hiányzik a helytörténeti vagy honismereti munkák többségéből, s így korántsem meglepő, hogy érvényes társadalomképük nem igazán akar megszületni, még azon a szinten sem, ahogyan a két világháború között pedig már létrejött egyszer. Ismeretesek ennek ideológiai, tudománytörténeti okai, s köztudottak a diszciplínák közötti távolságok, melyek az esetleg már meglévő összképet nem engedik megfogalmazódní.

A magyar társadalom mikro- vagy mezoszintjeinek, a tájegységi vagy regionális identitásoknak definiálását az ismert gondokon túl is tovább nehezíti az uralkodó történetfelfogás alapállása. Nevezetesen az, hogy a területi folyamatok vagy a településrendszeri változások, a lokális érdekkonfliktusok vagy gazdaság-specifikus kényszerek körülírásánál számos kiváló munkából is kimarad a történelemhez való viszony megokolása. Eközben pedig igencsak elterjedt a haladás szükségszerűségéről szóló nézet, mely nem érzi köteleességének, hogy új alternatívákat ne csupán az ésszerűség, a hatékonyság vagy a szükségszerűség logikája mentén gondoljon végig, hanem fogadja el az örökölt mintákat, hagyományozott értékeket, célszerűtlen formákat és megreformálhatatlan mentalitásokat. Érdemes megfigyelni, hogy miközben az emberek többsége és a társadalomkutatók legjelesebbjei is a jelenbe átörökített intézménytípusok, életmód-keretek és normák között élik le életüket, milyen szívesen szórnak átkot a múlt mennyi jelenségére, milyen fárasztó örökségnek tartják ezeket, holott közben intenzív érdeklődést mutatnak a történelem bonyodalmai iránt. A „lenézett hagyomány” pedig éppen a jelen értékeit, minőségeit, folyamatait megszabó minőségében érdemelne több tiszteletet (SHILS, E. 1987). Sőt: úgy vélem, a helyi társadalmak sajátosságait éppenséggel lehetetlen is a *hagyomány* legtágabb értelmezése, figyelembevétel nélkül feltárni. De azt kell tapasztalni, hogy például épp a fent említett kunok esetében, köny-

nyebben minősítik tévedésnek egy etnocentrikus tudat meglétét vagy újjáéledését, minthogy elfogadnák inkább a lokális identitástudat megőrződését, rejtve maradt állapotát. Szinte a modernizáció cáfolataként eshet említés arról, hogy a törzsökös halasiak hajdanvolt intézményrendszere, politikai identitástudatok szervezeti bázisa értéke-sebb volt, mint mai lehetőségeik demokratikus köre — ám ez a vélekedés helyben is, elméleti síkon is olybá tűnik, mint valami indokolhatatlan csökönység, nosztalgizáló agyatlanság. S ennek alapoka az, hogy a modernség pompás látszatai a „progresszivitás” jelmezébe öltöztetve fárasztóan súlyos koloncnak érzékelik a haladás eszméjére aggatott hagyományelemeket. Pedig bizvást állítható, hogy a hagyomány nem külsődleges, hanem tartalmi, belső program, szinte genetikai hozomány, amely a környezetel való viszonyban orientáló, sőt meghatározó jelentőségű. Tér és társadalom történetében a szociokulturális elemek olykor a biológiai programoknál is erőteljesebbek: minthogy minden rendszer entrópiára törekszik, az ezt fenntartani nem tudó szerkezetek szétesnek, a tradícióban megkapaszkodni képes struktúrák pedig átléphetik a túlélés-küszöböt. A tradicionális közösségek megtartó erejét éppen a meghatározatlan időig továbbélő kötődések adták, mintegy a felhalmozott tapasztalat megőrzését a kollektív felelősségre bízva. A hagyomány használatában az idő megerősítő jelentőségű, a tapasztalat ismeretrestauráló fontosságú. Legyenek bármily torzak vagy hamisak a „nem időszerű információk”, legyenek célszerűtlenek vagy alkalmazhatatlanok a köznap életben, a potenciális aktivizálásra készen megmaradnak a kultúra speciális archívumában, s ebből a „tárolóból” meríthet innovatív erőt az új életviteli trendet építő személyiség. A tradicionális „információ” összeállhat valóságos mitológiává is, maradhat sztereotípiá, és lehet kodifikált forma, vagyis szabály belőle. S éppen a belső motivációs energiával ható szabályok erősítik a hagyományokat, mint konkurenciaképes kulturális modelleket, biztosítva szilárdságukat, újratermelődésüket (BERNSTEJN, B. M. 1987).

A helyi társadalmak dezinformált és dezintegrált alakzataiban igen lényeges a *helyi hagyomány* jelentése. Nincs „tisztán” kulturális vagy politikai magatartás, sőt gondolkodás, amely tértől független lenne a társadalomban. A kultúrában meglévő általános emberi, irreális és helyi elemek korlátozott kulturális-földrajzi térbe visznek minden esetben (még ha vannak is „exterritoriális”, területen kívüli hagyományok az osztályok, vallási vagy szakmai közösségek terén). A baj csupán az, hogy a hagyományt mindenki elismeri létező jelenségként, de jobbára a „változás hagyományát” dicsérik benne, s leginkább a mások által tisztelt hagyományra vonatkoztatva. Valami rosszul értelmezett „felvilágosultság”, valami uralkodó döntésracionalitás nevében szokás még a „régir rendtől ittmaradt” furcsaságként gondolni a hagyományra, de kultiválni azt modern embernek nem „illik”. Pontosan ezt a mentalitást lehetett megtalálnom a hagyományelmélet általános bölcsességeitől (SHILS, E. 1987) független lokális szintéren, Kiskunhalason, ahol a politikai vezetéstől független „szociálközömbös” csoportokban és a haladáselvű heterogén népességben egyaránt megképződött a halasi kunokkal szembeni értetlenség. A változásra nyitott helyi társadalomszektor persze épp mobilitása, státuszbizonytalansága miatt fogalmaz az „új élmények” mellett, de közben biztonságvágyat is megvall, kötődésre ösztönző normarendet is igényel. S mintha nem lenne valószínű, hogy a származástudat és a generációk sokaságán át láncszerűen örökített azonosság tudat meghatározóbb a lokalitásban, mint a lakosság létszám vagy a hete-

rogén népesség aktuális munkaszervezeti rendje, a „gyöttmönt” városlakó legalitást követel a gazdasági alapon szükségsszerűvé vált ottlétének. Nem is kell észrevennie, hogy a tradicionálisan működő társadalmakban vagy kultúrákban épp a politikailag artikulált érdekek voltak jellegadóak, s nem a bürokratikus intézményesítettség vagy a formalizált érdekszerveződés. Az egymást nem ismerő jövevények nem a személyes kommunikációs térben és a direkt közlésformákban találnak biztosítékokra, hanem a „kerülő” magatartásokban és a közvetített kommunikációban (LEPSIUS, M. R. 1970). Viszont épp a „vidékiségekhez” nem szokott viselkedés, az egyenlőtlenségeket „kikérő” gondolkodás lesz érvénytelen abban a helyi közösségben, amely a tradíciók „szentségének” elfogadását szocializációs minimumnak tekinti. Mert a kapcsolati rituálék (a köszönéstől a kerítésállításhoz, kölcsönkéréstől a jegyajándékig) egy mélyen egyenlőtlen életviszonyok között működő közösség viselkedésmintáiból származnak, s minden „hivatalos” szabály ellen is jogszokás alapján érvényesülnek (TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981). A helyi társadalomban épp az összetartozás archaikus formája a hatalomellenesség, amelyhez mersze a jöttmentnek csak ideig-óráig van, de kockázataival számolva inkább ki sem nyilvánítja.

S épp ezen a ponton áll egymás „ellen” a tradíció és a „haladás”, a történeti mítosz és a társadalmi vagy gazdasági struktúrávaltozás. Így lesz a „fejlődés” a tradicionalitás kontrasztja, így lesz elfogadhatatlan a lakótelepi panelház (kétségtelenül „igények kielégítését szolgáló”) elterpeszkedése a régi (de még működő, s amúgy is örök áron vásárolt) temetői sírhelyek fölött, így lesz egy régi szélmalom lebontása modernkori barbárság, egy faszor kivágása pedig természet és ember elleni vétek az autós kisebbség szolgálatában. S a baj még nem itt van, hanem abban, hogy a hagyománytartás ellen hadba szálló „keresztetek” maguk nem alkotnak nagyobb és emlékezetesebbet, mint a megyétől „kijárt” felüljáró építése vagy művelődési központ technikai fejlesztése — ami pedig hát fiktív népességet hivatott szolgálni vagy emberek-egyének szervezett termelői mozgását tudja biztosítani, de nem marad meg gyökeres értéként. Sem a tett, sem a termelés, sem az ösztönzés nem hagyomány, nem irányadó minta, mert nincs köze sem az eredet azonosságához, sem a kultúra közösségéhez, sem a gondolkodás helyben szokásos minőségéhez.

A helyi társadalom mint közösségi tér, mint önszervező rendszer éppen ezért válik szét a belső stabilitást megtartó, szinte saját „fiziognómiával” rendelkező rétegre és a szubkultúrát etnikai vagy más sajátosságai miatt el nem fogadó, be nem építő „szürke tömegre”. Mindez nem merül ki a „gyöttmentek és idegenek” örök vitájában, hanem a tájegységi egzisztencia szociális különbségeit hozza létre, ami persze nem zárja ki az egészséges asszimilációt, de csupán a kulturális tradíció egy hibrid változatát engedni létrejönni, a közös tapasztalat vagy kollektív múlt-tudat tartalmait már nem teszi közkinccsé. (MARKARJAN, E. SZ. 1987).

III. Összegzésül

Vélekedésem szerint a civiltársadalmi tradíciók a helyi társadalmakban valódi szociális különbségek formái, s ha alternatív (vagyis másfajta, más irányú) szerveződések alapját adják a jelenkori társadalmi változások közegében, akkor belátható időn be-

lül meg kell jelennie bennük az etnikai vagy tájegységi-regionális tradícióknak is. A társadalmi változások kutatásának kitüntetett metafórája a modernizációhoz való viszony, s főleg ennek eszkozeracionális értelmezése: hol a térfolyamatok, hol a gazdaság- vagy intézményszervezet, hol a társadalmi tagozódás mentén mérik a struktúrák átalakulás-képességét. A politikai szocializációkutatások, a mentalitásvizsgálatok és a közéleti részvételt mérítségkélő mintavételek számos más diszciplína speciális érdeklődésével egyetemben elfeledkeznek a helyi társadalmak valóságos működésmódjáról. Pedig az identitástudat, a tradíciók megléte, az etnikai vagy territorialis kötődés tudomásul vétele nélkül — lett légyen az bármely szakszempontról hiánytalan közelítésmód — tudományos lehetetlenség, sőt ártalmas manipuláció lehet csupán a helyi társadalmak újralfedezése, feltérképezése. S minthogy a történeti antropológia, a humángeográfia, a gazdaságföldrajz, a közigazgatásjog és a politikai szociológia diszciplínái jócskán adtak már kereső szempontokat a magyar társadalom történeti rétegződését fölmérő munkához, ezek mellé a népcsoportlélektan és az etnopolitika nézőpontjait is föl kéne sorakoztatni, hogy egy komplex módszer segítségével megteremthessük végre az önismeret tudományát. Tér és társadalom igazi összefüggései bizonyonnyal megfoghatóbbak volnának vele...

IRODALOM

- ÁGH A. 1987: Védekező társadalom. — Magyar Tudomány, XXXII/1. és 10. szám
- ALLARDT, E. 1979: Implications of the Ethnic Revival in Modern Industrialized Society. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica. Socialium 12.
- ARATO A. 1987: Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus. — Századvég, 3. sz. pp. 46–52.
- BÁNLAKY P. 1983: Amikor a nem hivatalos kapcsolatok „hivatalossá” alakulnak. — Műhely, 6. sz. pp. 13–25.
- BÁNLAKY P.—HIDY P.—BÖHM A. 1987: Előtanulmány a kisvárosok kutatásához. MSZMP TTI, Művelődéskutató Intézet, MM. Vezetőképző Intézet, kézirat.
- BEER, W. R. 1977: The Social Class of Ethnic Activists in Contemporary France. In: (ESMAN) Ethnic Conflict in the Western World. Ithaca, Cornell Univ. Press, pp. 143–158.
- BERNSTEJN, B. M. 1987: A hagyomány és a szociokulturális struktúrák. In: (Hofer T.—Niedermüller P. szerk.) Hagyomány és hagyományalkotás. OSZK Magyarországgutató Csoport — MTA Néprajzi Kutató Csoport, pp. 115–120.
- BOZÓKI A. 1987: Kritikai magatartásmodellek a fiatal értelmiség körében. — Ifjúsági Szemle, 3. sz.
- BROMLEJ, J. V. 1976: Etnosz és néprajz. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, pp. 13–226.
- CONNOR, W. 1977: Ethnonationalism in the First World: The Present in Historical Perspective. In: (ESMAN, M. J. ed.) i. m., lásd BEER.
- CSATÁRI B.—TÓTH J. 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. — Területi Kutatások, 6. sz.
- CSATÓ K. 1980: A Daniella-álom. — Forrás, 12. sz.
- CSEPELI GY. 1984: Nemzeti tudat és érzésvilág. Budapest, Múzsák Könyvkiadó, pp. 14–91.
- CSÉFALVAY Z. 1985: A helyi társadalom közösségi viszonyainak vizsgálata Siófut községben. — Földrajzi Értesítő, 1–2. sz.
- ERDEI F. 1937, 1957: Futóhomok. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 3. kiadás.
- FÜR L. 1983: Kertes tanyák a futóhomokon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- A. GERGELY A. 1985: Adalékok a tradicionális humán értelmiség társadalmi szerepvállalásáról. Társadalomtudományi Intézet, valamint Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szociológiai dokumentáció, kézirat.

- A. GERGELY A. 1986: „Végvári értelmiség” és helyi hatalom. (Közseg) — Kultúra és Közösség, 6. sz.
- A. GERGELY A. 1986: A helyi társadalom kutatásának rövid foglalata. — TIT Módszertani Műhely, 2. sz.
- A. GERGELY A. 1986: Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. (Kézirat, megjelenés alatt a Helyi hatalom, helyi társadalom c. konferencia-kiadványban)
- A. GERGELY A.—KAMARÁS I.—VARGA CS. 1986: Egy kisváros. Művelődéskutató Intézet, Műhelysorozat 7. sz. 234 p.
- GOMBÁR CS. 1984: A helyi hatalom hermeneutikája. In: Egy állampolgár gondolatai. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- GOMBÁR CS. 1986: Velleitásaink. (Kézirat). Társadalomtudományi Intézet, 49 p.
- GUTKIND, P. 1985: Városantropológia. In: Fejlődés—tanulmányok, 7. ELTE ÁJK — MTA Szociológiai Kutató Intézet, pp. 234—305.
- GYÁRFÁS I. 1870—1883: A Jász-Kunok története, 1—4. k. Kecskemét.
- GYÖRFFY GY. 1953: A kunok feudalizálódása. In: (SZÉKELY GY. szerk.) Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 248—275.
- GYÖRFFY I. 1925: A kunok megtérése. — Protestáns Szemle, 10., valamint In: Alföldi népelet (1983)
- HANÁK P. 1978: Az etnikai tudatosság reneszánsza. — Élet és Irodalom, 7. sz.
- HOLLANDER, A. N. J. den 1980: Az Alföld települései és lakói. Budapest, Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- HOPPÁL M. 1984: Életmódmodellek és minták. In: (SZECSESKŐ T.—HOPPÁL M. szerk.) Életmódmodellek és minták. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- HUNFALVY P. 1886: Magyarország ethnographiája. Pest.
- ILLYÉS B. 1975: Kiskunsági krónika. (Kunszentmiklós)
- JACQUES, A. 1985: Les déracinés. Ed. La Découverte, Paris, 241. p.
- JANÓ Á. szerk. 1965: Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. Kiskunhalas, 396. p.
- JOÓ R. 1983: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Nemzetiségi Füzetek 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 78. p.
- KAMARÁS I. 1980: Oknyomozás és célkeresés. + Oázis a futóhomokon. — Forrás, 8. és 9. sz.
- KERESZTES Á. 1981: Elégségeseink. — Valóság, 3. sz.
- KISS J. 1979: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri fennhatósága idején. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 13—211.
- KÓSA L. 1985: Szabadalmas közösségeink. — Ethnographia, 2—3. sz.
- KÓSA L.—FILEP A. 1975: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 15—197.
- KUUN G. gr. 1885: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. Pest.
- LEPSIUS, M. R. 1970: A társadalmi struktúra, a „modern” és a „modernizáció” szociológiai teóriája. Studien zum Beginn der modernen Welt.
- MADARÁSZ T. 1985: Az államigazgatás szerepe a szocialista társadalmi viszonyok alakításában. In: Állam — közigazgatás — érdekvizonyok. Társadalomtudományi Intézet, pp. 104—158.
- MAKKAI L. 1939: A milkói kun püspökség. Budapest—Debrecen.
- MÁRKUS I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása. — Valóság, 4. sz.
- MARKARJAN, E. SZ. 1987: A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: Hagyomány és hagyományalkotás, i. m. 67—100. p. (lásd BERNSTEJN)
- MISZLIVETZ F. 1987: Interdependens Európa: az európai integráció esélye. — Századvég, 3. sz. pp. 80—95.
- NAGY CZIROK L. 1959: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- NAGY SZEDER I. 1924—1926: Adatok a Kis-Kun-Halás város történetéhez, 1—3. k.
- NIEDERMÜLLER P. 1981: A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: (NIEDERMÜLLER P. szerk.) Folklór — társadalom — művészet, 7. Népművelési Intézet, pp. 199—219.
- NIEDERMÜLLER P. 1984: Az életmód, mint a mindennapi élet stratégiája. In: Életmód: modellek és minták, i. m. pp. 360—373. (lásd HOPPÁL)

- PAPP L. 1940: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. — Néprajzi Értesítő, 32. sz. pp. 285–310.
- PAPP L. 1941: Kiskunhalas népi jogélete. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára kiad.
- ROMSICS I. 1982: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Budapest, Akadémiai Kiadó 49. p.
- SHILS, E. 1987: A hagyomány. Bevezetés. In: Hagyomány és hagyományápolás, i. m. pp. 15–66. (lásd BERNSTEJN)
- SMITH, A. D. 1981: The Ethnic Revival. Cambridge Univ. Press
- SCHMIDT P. 1979: A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban. — Társadalmi Szemle, 2. sz.
- SUMNER, V. G. 1978: Népszokások. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, pp. 38–183.
- SZABÓ M. 1987: Új társadalmi mozgalmak — a „védekező társadalom” előőrsei? — Magyar Tudomány, 7–8. sz. pp. 569–574.
- SZELÉNYI I.—MANCHIN R: 1986: Szociálpolitika az államszocializmusban. — Medvetánc, 2–3. sz.
- SZOBOSZLAI GY. 1976: A közigazgatás és a területi érdekviszonyok. — Társadalmi Szemle, 8–9. sz.
- TÁLASI I. 1977: Kiskunság. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, pp. 7–127.
- VARGA CS. 1980: Baj-gyűjtemény. I–II. — Forrás, 8. és 9. sz.
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VÉLEZ-IBANEZ, C. G. 1986: A mítosz használata a marginalitásban. In: (LAMMEL A.—NIEDER-MÜLLER P. szerk.) Folklór — kultúra — életmód. (Városantropológiai perspektívák). Művelődéskutató Intézet, pp. 61–70.

A. GERGELY, ANDRÁS

ETHNIC GROUP — TRADITION — CIVIL SOCIETY

(Summary)

In his present paper the author examines if there is a search for ethno-regional identity in Hungary — similarly to international tendencies — and in what way the multiplicity of local sub-cultures present itself in politics.

Following a theoretical introduction, the author describes the local society, the system of communal interactions, the tradition consciousness and the processes of organizing public life in Kiskunhalas, a traditional small town of the Alföld (the Great Hungarian Plain).

Particular attention is paid to the issues of historical identity and value consciousness. Remodelling economic environment has also remodified historic structures.

He also presents the processes in which a traditional group of the local society appears on the scene of local politics and public life.

In the new situation it is inevitable to raise the question of how to interpret tradition and modernization.

Translation by Daróczi, Eta

А. ГЕРГЕЙ, АНДРАШ:

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ — ТРАДИЦИЯ — ЦИВИЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО

(Резюме)

В статье автор изучает вопрос, существует ли в Венгрии, на подобие международной тенденции, погоня за этнорегиональной идентичностью, и каким образом множество субкультур отдельных региональных единиц показывается в политическом отношении.

Вслед за затрагиванием теоретических зависимостей автор раскрывает локальное общество, систему отношений в нем, сознание традиции, процессы организации общественной жизни в традиционном альфельдском городе Кишкунхалаш.

В статье особое внимание уделяется проблематике исторической идентичности и сознания ценностей. С преобразованием общеэкономической среды перестроились и исторические структуры.

В работе указывается и на тот процесс, по которому некоторая традиционная группа локального общества вступает на арену местной политики и общественной жизни.

В новой ситуации неизбежно ставится круг вопросов истолкования традиции и модернизации.

Перевел: Тамаш Бауко

MEGJELENT!

MEGJELENT!

MEGJELENT!

Az MTA Regionális Kutatások Központja Területi és Települési Kutatások c. sorozatának legújabb kötete:

Tóth József: Urbanizáció az Alföldön c. munkája. A szerző könyvében a legkarakterisztikusabb magyar régió, az Alföld urbanizálódási folyamatának jellegzetességeit, urbanizációs szintjének sajátosságait mutatja be, kitérve a népesség foglalkozási átrétegződésére, területi átformálódására, a mezővárosok, a tanya fejlődésének elemzésére. Megállapításait országon belüli és nemzetközi összehasonlításokkal támasztja alá.

Megrendelhető: az MTA Regionális Kutatások Központja
könyvtárától 80,- Ft-os áron.

Cím: 7621 Pécs, Kulich Gy. u. 22.

PERGER ÉVA:

A GAZDASÁGI ÉS KÖZIGAZGATÁSI REFORMOK HATÁSA A TERÜLETI FEJLŐDÉSRE

A hetvenes évek második felétől a szocialista országok majd mindegyikében olyan válságjelenségek alakultak ki, melyek szükségszerűen területi feszültségekkel is jártak. A hasonló problémák ráirányították a figyelmet arra, hogy e válságjelenségek a közös társadalomszervezési modell természetéből is következhetnek, a különböző országok pedig csupán a problémák kezelésében mutatnak nagy változatosságot. Az mindenképpen nyilvánvalóvá vált, hogy a meghirdetett célokkal sokszor ellentétesen működő mechanizmus mélyebb összefüggéseinek feltárására nem elegendők a hagyományos, önmagukat „marxistának” hirdető kutatási módszerek, gondolkodási mechanizmusok.

Az utóbbi években a magyar tudomány jelentős eredményeket ért el a létező szocializmus általános törvényszerűségeinek feltárásában. Elsőnek a nemzetközi elismerést is kivívó magyar közgazdászokat kell említenünk (főleg KORNAI J., BAUER T., SOÓS K. A., ANTAL L.), akik alapvetően új fogalmakat bevezetve kíséreltek meg magyarázatot adni a szocialista országokban is tapasztalható ciklusokra, mely munka kapcsán szükségszerűen jutottak el a mechanizmus működésének általános összefüggéseihez. Nem maradtak el mögöttük azonban a magyar szociológusok, jogászok, politológusok sem, akik feltárták a jogi túlszabályozás, de egyben szabályozatlanság, a „szervezett felelőtlenység”, az informális érdekkijáráások és informális centralizálási törekvések jelenségeit a magyar társadalomban (többek között BIHARI M., BERÉNYI S., LAKY T., SÁRKÖZY T. stb.). Területi folyamatokat a közgazdászok ritkábban érintettek, míg a szociológusok, politológusok gyakran utaltak a hatalom és érdekvizonyok területi kötődéseire (többek között SZEGŐ A., SZOBOSZLAY GY., WIENER GY.).

A magyar földrajztudomány erősen kötődött a hagyományos tervgazdálkodás elvárásaihoz (pl. telephelyelméletek, gazdasági körzetek elhatárolási kísérletei stb.).

A 70-es évek végétől azonban a földrajzban is megjelentek olyan munkák, melyek a hagyományos „kiszolgáló” szereptől elszakadnak. Itt elsősorban a terület- és településfejlesztés magyar gyakorlatának mechanizmusát és eredményeit vitató szerzőkre (többek között: BARTA GY., ENYEDI GY., TÓTH J., VÁGI G.), valamint az MTA FKI-ben készült szociálgeográfiai esettanulmányok szerzőire (többek között: LETTRICH E., BERÉNYI I., BELUSZKY P., CSÉFALVAY Z.) gondolok.

A földrajznak úgy érzem még így is nagy adóssága van. Hiányzik egy olyan átfogó szemléletű kutatási irány, mely a társtudományok eredményeit felhasználva meg-

kísérelné összegezni a létező szocializmus társadalomszervezési gyakorlatának területi vonatkozásait.

Az itt következő tanulmányban megkísérlem, hogy néhány olyan probléma-felvető gondolatot fogalmazzak meg, melyek elsősorban a magyar szakirodalomra támaszkodva születtek, és melyek három szocialista ország „reformtörténetének” példáján elemzik a gazdasági és közigazgatási reformok összefüggéseinek területi fejlődésre gyakorolt hatásait.

I. Gazdaság – közigazgatás – területi fejlődés

A gazdaság és közigazgatás szocialista viszonyok közötti elválaszthatatlanságát jól jellemzi az a tény, hogy egyes elméletek szerint az állam tulajdonosi szerepköréből kiindulva – maguk a vállalatok is a közigazgatási rendszer részei (bővebben LŐRINCZ L. 1981). Ez a felfogás, bármilyen meghökkentő is, tovább él mindazon szocialista országok gyakorlatában, ahol a központi tervgazdálkodás olyan formája maradt fent, melyben a tervutasítási jogkörök egy részét – a jogi decentralizálás jegyében – nagy gazdálkodó szervezetekre (trösztök, egyesületek) ruházták át (Románia, NDK, Csehszlovákia), mind rejtetten azokban az országokban, ahol az ún. szabályozott piac útját választották. Ez utóbbi országokban az államigazgatás és a gazdálkodás szétválasztásának irányába történtek meg az első lépések, és éppen ez a folyamat az, mely „gazdasági reform” elnevezéssel épült be a köztudatba. E felfogás lényege a központosított állami gazdaságirányítás tudatos korlátozása, a gazdálkodó egységek önállóságának, és a piac, tehát egy önmozgású gazdasági szféra, létezésének elismerése. Ebben a rendszerben csupán azok az állami végrehajtó szervek tartoznak a közigazgatás fogalmkörébe, melyek az önmozgású gazdaságot, illetve az egyes állampolgárok „önmozgású” cselekedeteit hivatottak a köz-, pontosabban az államhatalom nevében szabályozni. A közigazgatás részei tehát az államigazgatás (ezen belül gazdaságirányítás) központi szervei, dekoncentrált szervei és a területi közigazgatási szervek. Ezen közigazgatási intézmények működésén keresztül azonban a direkt szabályozás elemei kisebb-nagyobb intenzitással így is fennmaradhatnak.

A gazdaság és közigazgatás viszonyára vonatkozóan gyakran visszatér az a megállapítás, hogy a gazdaság és a társadalom változásai kényszerítik ki a közigazgatási rendszer változásait. Az összefüggés ilyen megközelítése alapvetően helyes, a teljes összefüggésrendszer értelmezéséhez elegendő. A közigazgatási rendszer ugyanis a politikai rendszer alrendszere, és mint ilyen csak a teljes politikai rendszerrel való összefüggésében érthető meg (MARKOS GY. 1982). Míg hosszú távon érvényesül az a marxizmus tétel, hogy a gazdasági alap határozza meg a felépítményt, ezen belül pedig a közigazgatást, rövid távon e viszony fordított, J. WIATR lengyel szociológus szavaival: „A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac: a társadalmi integráció terepuma, amely túlnyomórészt meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb „nem politikai” területein is.”¹ POLÁNYI K. terminológiájával élve: „A redistributív gazdálkodási rendszerben a gazdálkodás nem elkülönülten, hanem a politikai-igazgatási viszonyokba beágyazottan intézményesül, ami azt eredményezi, hogy az alapvető gazdasági döntéseket politikai-igazgatási intézmények hozzák.”²

Ebben a megközelítésben a gazdaság és közigazgatás viszonyát elsősorban a gazdaság és politika viszonya szabja meg. A gazdaság és egyben a közigazgatás lényegi reformjának előrehaladását éppen azzal mérhetjük, hogy mennyiben vonult ki a politika a gazdaságból, mennyire enyhült a redisztribúció, egyben mennyire csökkent a közigazgatási szervek súlya a gazdaságirányításban. A közigazgatás másik, tartalmi oldala a politikai viszonyokon belül zajlik (de befolyásolja az előző folyamatot is), amikor a politikai demokratizálás jegyében nő a népképviselői szervek súlya a politikai rendszerben, tehát a közigazgatási szervek is jobban a népképviselői szerveknek alárendelten működnek. A közigazgatási rendszeren belül lezajló egyéb változások, mint például a közigazgatási területbeosztás, a szervezeti struktúra, a személyzeti állomány, a közigazgatási technika és technológia változásai, bár igen fontosak, és visszahatnak az előbb leírt folyamatok kibontakozására, formaiak, tartalmi jellegzetességeiket a politikai reform általános helyzete szabja meg.

A politika centralizáltságának szintje, valamint a gazdaság és politika viszonya visszatükröződik a területi fejlődésben is. A különböző társadalmi csoportok, melyek közötti erőviszonyok ezeket meghatározzák ugyanis területekhez, illetve településekhez kapcsolódnak. Ugy is fogalmazhatunk, hogy az érdekszinteknek mindig van területi kötődése is. Egy erősen központosított politikai hatalom, erősen redisztributív elosztással párosulva csak annyiban veszi figyelembe a periféria érdekeit, amennyiben erre hatalmának fenntartása érdekében rákényszerül. Kevésbé központosított hatalom lehetővé teszi, hogy különböző társadalmi csoportok érdekei jobban érvényesüljenek, ez pedig segíti a területi önfejlődést.

A gazdaság – közigazgatás – területi fejlődés viszonyát a hazai földrajzi szakirodalom elsősorban a komplex gazdasági körzetek – vonzáskörzetek – közigazgatási területbeosztás körüli vitában érintette. A hagyományos rajonelmélet hívei (MARKOS GY., KRAJKÓ GY.) a gazdaság elsődlegességére építve a gazdasági körzetek – közigazgatási körzetek szocializmusbeli megfelelését követelték, úgy véelve, hogy ezzel kiegyensúlyozottabb területi fejlődés érhető el. Ebből kiindulva kezdődtek el a közigazgatás reformját is megalapozni szándékozó körzetkutatások. A komplex gazdasági körzetek kialakításának kudarcai más dimenziójú és komplexebb térszerkezeti egységek vizsgálatát követelték (vonzáskörzet-kutatások elsősorban BELUSZKY P., TÓTH J.) másrészt arra a fordított összefüggésre hívták fel a figyelmet, mely szerint a közigazgatási területbeosztás maga is erősen alakíthatja a gazdasági teret. A nyolcvanas évek második felére végül a földrajzi szakemberek figyelme is egyre jobban a „tartalmi” változások felé fordult, azaz arra, hogy a településpolitikán kívül eső központi gazdaságpolitikai és politikai intézkedések, a különböző érdekszintek érvényesülésének lehetőségei hogyan hatnak a terület- és településfejlődésre (ENYEDI GY. 1983, 1986, VÁGI G. 1982, BELUSZKY P. 1987, TÓTH J. 1987).

II. Gazdasági reformfolyamat – közigazgatási reformfolyamat – területi fejlődés

Mielőtt a reformfolyamat elemzésébe kezdenénk, feltétlenül szükség van arra, hogy néhány szóban összefoglaljuk annak a politikai-közigazgatási-gazdaságirányítási rendszernek a területi fejlődésre gyakorolt hatását, melynek reformja a szocialista országokban különböző időpontokban megindult. Bármily jól ismert tényeket is idézünk, nem felejtethjük el, hogy ez az a „hétfejű sárkány”, mellyel manapság is gyakran viaskodunk.

A központosított tervezdélködés szakaszában két gazdaságszervező, irányító elv szerint épült ki a hierarchizált irányítás rendszere: ágazati és területi elv szerint. Az időszak első felében erőteljesebb súlyt kapott az ágazati irányítás, hiszen a korszak gazdaságpolitikai célkitűzései, elsősorban az erőltetett iparosítás, területi szempontból is csak központosítva volt megoldható. A területi államigazgatási szervek feladata elsősorban az erősen központosított politikai hatalom célkitűzéseinek végrehajtása volt. A megyei tanácsok végrehajtó szervei így az ágazati minisztériumoknak közvetlen alárendeltségben működtek. Az iparvállalatok jórésze szintén közvetlenül az ágazati minisztériumok felügyelete alatt működött, míg a mezőgazdaságban fokozottan használták fel az alsóbb (főleg járási) területi közigazgatási szerveket. Ez az erősen hierarchizált szervezet biztosította a keletkezett jövedelmek átcsoportosítását a nagyipar javára. A politika teljesen uralta a gazdaságot, amit a pártszervek gyakori közvetlen beavatkozása is alátámasztott.

A gazdaságirányítási gyakorlat és a tudományos szakirodalom is egyoldalúan kezelte a területiség kérdését. A földrajz szerepe elsősorban a tervezés kiszolgálása volt, segítette kijelölni a térképen a nagyberuházások helyét. A növekvés szempontú politika figyelmen kívül hagyta a társadalmi hatásokat, a gazdaság szerkezeti és egyben területi torzulásait. A korszak eredményeit földrajzi szempontból is jól ismerjük. A társadalmi kontroll nélküli centralizált politikai akarat „terszerűen” létrehozta néhány nagyváros és néhány iparvidék túlzott iparosítását, más térségek elmaradottságát, olyan egyfunkciójú „szocialista” nagyközségeket, városokat, melyek egyetlen ipari üzeme alapvetően meghatározta a település fejlődését, lakóinak életét, és ez a korszak alapozta meg az infrastrukturális elmaradottságot, valamint egyes országokban az ingázás, más országokban a tömeges áttelepítések túlzott mértékét. A rendszer földrajzi irracionálisát közgazdasági szempontból az irracionális szállítási távolságok és az azonos térségekben működő üzemek együttműködésének teljes hiánya mutatta, politikai szempontból pedig a jelentős területi életszínvonal-különbségek.

Minden kelet-európai szocialista ország gyakorlatilag egy ehhez hasonló rendszer „megreformálását” indította el különböző időpontokban és különböző mértékig. A következőkben elsősorban az általam legjobban ismert magyar példára támaszkodom, de röviden ismertetek két szélsőséges esetet is, Romániáét, ahol a legkorlátozottabban és Jugoszláviáét, ahol a legkiteljesedettebben valósították meg a politikai-gazdasági-közigazgatási reformokat.

1. Magyarország esete

Magyarországon már 1957-ben felmerült egy gazdasági reform lehetősége (SÁRKÖZY T. 1986, BEREND T. I. 1985, GÁLIK M. 1987), a hatvanas éveket mégis inkább a tervezés tökéletesítése, a területi aránytalanságok központi megszüntetésének kísérlete jellemezte. Az ágazati tervek területi részletességű lebontásának eredményét BARTKE I. így fogalmazza meg: „A túlzott központosítás miatt a termelési munkaügyi, fejlesztési programok területi bontásánál a helyi adottságokat viszonylag rossz hatásfokkal lehetett figyelembe venni.”³ A közigazgatási rendszerre vonatkozóan 1954-ben kiadott ún. II. Tanácstörvény csupán politikai deklaráció volt a népképviseleti szervek nagyobb hatáskörét ígérve, de a jogköri leírás később elmaradt (BIHARI O. 1984). 1965-ig a közigazgatási rendszerben csak belső szerkezeti változások történtek, ekkor azonban kormányhatározat szüntette meg a tanácsok szakigazgatási szerveinek közvetlen ágazati minisztériumi alárendeltségét.

A hatvanas évek közepétől megindult a gazdasági reform előkészítésének folyamata, melyet a területi fejlesztés, területi tervezés, településpolitika főbb elveinek kidolgozása kísérte. A központi politika rangjára emelkedett tehát a területi politika. Kísérteties módon azonban éppen a területi tervezés és településpolitika módszereiben kezdtek visszaköszönni a hagyományos, mennyiségi szemléletű redisztribúcióra építő tervezés elemei (pl. a települések besorolása, települések erőszakos összevonása). A területi közigazgatás rendszerének átalakítását kis késéssel az 1971-es III. Tanácstörvény hivatott megalapozni, melynek lényegét a következő idézettel foglalhatjuk össze: „A helyi tanácsok tevékenységében egyaránt fellelhetők az állami és önkormányzati elemek, míg a megyei tanácsok és szerveik elsősorban állami feladatokat látnak el.”⁴

A gazdaság és közigazgatás kapcsolatában persze a legfontosabb változás a gazdaság elkülönült létezésének, a vállalati önállóságnak deklarálása. Amennyire ez az elv megvalósul, annyira változik meg az államigazgatási szervek és a vállalatok viszonya, más feltételeket teremtve a területi fejlődés számára is. A központi irányításban a tervek lebontása helyett előtérbe kerül a normatív szabályozás, a funkcionális minisztériumok szerepköre bővül, az ágazati minisztériumoké módosul. A tanácsok elveszítik jogkörüket a területükön gazdálkodó vállalatok tevékenységébe való közvetlen beleszólásra, feladatuk csupán a hatósági ellenőrzés, szervező és informáló munka és a terület infrastrukturális fejlesztésében való közreműködés lenne.

A gazdasági reform korai megtorpanását, sőt egyesek szerint visszafordulását a közgazdasági (ANTAL L. 1980, BAUER T. 1975, KORNAI J. 1980, NAGY T. 1986, SIPOS A.—TARDOS M. 1986 stb.) és a szociológiai (HEGEDŰS A.—ROZGONYI T. 1969, LAKY T. 1980 stb.) szakirodalom részletesen elemezte. Itt most csupán azokra az összefüggésekre szeretnék utalni, melyek szorosan kapcsolódnak témánkhoz. Hipotézisem szerint a közigazgatási reform és a gazdasági reform összefüggéseire Magyarországon sajátos összefonódás jellemző. Egyrészt a közigazgatási reformintézkedések késtek, ez elősegítette a gazdasági reform megtorpanását, másrészt a két reform kibontakozását, illetve lassulását erős párhuzam jellemezte: az 1968-ban bevezetett intézkedésekkel megindult a gazdasági reformfolyamat, mely a szociológusok által jól feltárt érdekmozgások következtében, „informális ellentámadásban” legyengült. A gazdasági reformintézkedéseket nem követte teljes körű közigazgatási reform. A központi gazdaságirányí-

tás szervei szinte egyáltalán nem változtak és a területi közigazgatás szerveinek felépítése sem. A területi szervek feladatköre és jogköre ugyan módosult, de az is megkétszereződött 1971-ben, amikor már megindultak a recentralizációs tendenciák. A „reformirodalom” szerzői egyetértenek abban, hogy a gazdasági reform megtorpanásának fő oka az, hogy nem párosult intézményi reformmal, sem a gazdasági, sem a közigazgatási szférában. Mindkét szférában feltárták a kutatók a jogi szabályozás ellentmondásait (SÁRKÖZY T. 1986), a döntések előzetes jóváhagyásának, előzetes egyeztetésének, az „elvárásoknak” informális úton való centralizálási törekvések (LAKY T. 1980, SÁRKÖZY T. 1986, VEREBÉLYI I. 1987 stb.) a „szervezett felelőtlenység” (BIHARI O. 1979) és az informális érdekkijáráásoknak (BIHARI O. 1979, BOGÁR L. 1983, BERÉNYI S. 1978 stb.) jelenségeit. Az egész folyamat mögött indirekt módon meghúzódó ok pedig nyilvánvalóan az, hogy a gazdasági reform nem járt együtt érdemi politikai reformmal. Az erősen központosított politikai hatalmat nem váltotta fel egy demokratikusabb, a különböző társadalmi csoportok nyílt összeütközéseit is felvállaló hatalom. A „mindent tudó”, paternalista állam eszméje tovább élt, csupán nyílt utasítások helyett, bonyolultabb, az informális csatornákat erőteljesebben felhasználó módon jutott érvényre, többek között éppen a közigazgatás hagyományos szervezeti kereteit felhasználva.

A reform célkitűzései közül talán legteljesebben a területi közigazgatási szervek és a gazdasági szféra szétválasztása valósult meg. A területi fejlődés részben valóban a vállalatok kezébe került. A lényeg azonban nem változott alapvetően, egy-egy térség fejlődését mind a tanácsi szerveken keresztül, mind a vállalatokon keresztül elsősorban a központi államigazgatási szervek határozták meg. A reform körüli vitában gyakran visszatérő ellentétpároknak, mint a terv-piac, vagy a centralizáció-decentralizáció, területi szempontból a területi önfejlődés – kívülről erőltetett fejlődés ellentétpár felel meg, és nem az a mesterségesen felszított ellentét, mely a vállalati, vagy a területi önállóság növelését a decentralizáció egymásnak ellentmondó folyamatoként mutatja be. A valószínűség az, hogy az utóbbiak egymást kiegészítő folyamatok. Ha az iparszerkezet területi eloszlása a vállalati szférában dől el, az önállóbb és gazdasági eszközökkel is rendelkező területi közigazgatás szerepe az lenne, hogy ezt a folyamatot közvetett eszközökkel, elsősorban az infrastruktúra fejlesztésével támogassa. A területi tanácsok kibővült jogkörük ellenére erre nem alkalmasak. Miután mint gazdálkodó szervek a terciér szektorhoz tartoznak (WIENER GY.—SZOBOSZLAY GY. 1980) lehetőségeiket elsősorban az infrastrukturális beruházások országos megbecsülése szabja meg. Az infrastrukturális beruházások elhalasztásának gyakorlati haszna a létező hatalom számára az, hogy az így felszabadult eszközök központilag azonnal felhasználhatóak, míg a halasztás hatásai területileg dekoncentráltan és időben eltolva jelentkeznek (KORNAI J. 1980). A területi tanácsok ezért soha nem rendelkeztek megfelelő forrásokkal, hiszen az infrastruktúra fejlesztése a szocialista fejlődés során mindig háttérben maradt. A nyolcvanas évek restriktív gazdaságpolitikájának hatására pedig még le is szűkültek az amúgy is szűk források (WIENER GY. 1987). A szűkös eszközök redistribúciós elosztásán belül a jobb pozícióért vívott harc „ellenségekké” tette a megyéket, és 1971-től, amikor bizonyos adók visszatartásának lehetőségével maguk a megyék is redistribúciós központokká váltak, a megyén belül a településeket is (SZEGŐ A. 1976). Miután pedig jelentős infrastrukturális beruházásra továbbra is csak ipari nagyberuházás „ürügyén” lehetett szert tenni, ugyanilyen harc folyt e beruházásokért is. Ne csodálkozzunk azon,

hogy ilyen helyzetben a megyék, illetve a települések nem az együttműködés lehetőségeit keresték (BOGÁR L. 1983, VÁGI G. 1982). A központi igazgatási szervezetben a területi szempontok, míg a területi szervekben az ágazati és funkcionális szempontok érvényesítésére csak informális csatornákon keresztül volt mód (BERÉNYI S. 1978). A vállalatok és a helyi, illetve megyei tanácsok kapcsolatai is csak informális úton szerveződtek, ebben a kapcsolatban pedig sokszor a vállalatok voltak az erősebbek, hiszen ők nem kizárólag központi forrásokra utaltak (WIENER GY. 1987).

A gazdasági és területi közigazgatás formálisan elvált tehát, de nem gyengült jelentősen általában a közigazgatás befolyása a gazdaságra. A települések sorsa továbbra is távol a budapesti, jobb esetben a megyei központban dőlt el. Szociológiai elemzések szerint egyáltalán nem bontakozott ki – a hozott rendelkezések ellenére – az önkormányzati szervek növekvő befolyása az államigazgatási szervezetben (BIHARI M. 1979, LŐRINCZ L. 1981, WIENER GY. 1987). Ennek következtében „a döntési alternatívák feltárása, társadalmi következményeinek végiggondolása, érdekkötöttségük megismerése, rangsorolása vagy elmaradt, vagy a hierarchizált közigazgatásra tevődött át.”⁵ Az a forma, melyben a területi tanácsok és a vállalatok újra egymásra találhatnak, pedig csak a tanácsi önkormányzaton és vállalati önállóságon alapuló horizontális együttműködés lehetne.

A területi fejlődés – néhány átfogó mutató javulása ellenére – továbbra is súlyos problémákkal terhelt, melyek szükségszerűen következnek a reform ellentmondásaiból. A redisztributív elosztásban informális úton egyes megyék jobb pozícióra tettek szert, míg más megyék elmaradtak (BOGÁR L. 1983, ENYEDI GY. 1987, VÁGI G. 1982). Az erősebb megyék sem jártak végül igazán jól, ugyanis az elmaradott iparszerkezet vezető iparágai éppen az ő területükön koncentrálódnak, ezek visszafejlesztése pedig ma már gazdasági kényszer. E probléma kezelésére, arra hogy mi legyen a sorsa egyoldalú nehézipari térségeinknek, településeinknek, mit tegyen a hatalom saját korábbi kedvezményezettjeivel, még ma sincs sem kidolgozott elmélet, sem stratégia, csak egyedi tűzoltóintézkedések vannak (CSÉFALVAY Z.–PERGER É.–POMÁZI I. 1986). A megyéken belül is kialakultak feszültségek, hiszen ahogy az országos redisztribúció általában a fővárosnak, a megyei redisztribúció általában a megyék központjának kedvezett. A hetvenes évek községösszevonásai, illetve az mgtsz-ek összevonásai tovább gyengítették a kis települések lehetőségeit (VÁGI G. 1982, ENYEDI GY. 1986).

A nyolcvanas évek elején az egyensúlyhiány okozta torzulások olyan súlyos következményekkel jártak a magyar gazdaság helyzetére, hogy kényszerűen napirendre került a reform továbbfejlesztésének, egyesek szerint egy második reformnak a gondolata. Miután gazdasági tartalékok nem álltak az ország rendelkezésére (talán rendelkezésre álltak volna a hetvenes években) a változtatás legjárhatóbb útjának az intézményi reform tűnt (SÁRKÖZY T. 1986). Az 1984-ben hozott intézkedések elsősorban a gazdasági szervezetrendszer reformját célozták, de a járások megszüntetésével, a tanácsi gazdálkodás merev szabályainak feloldásával változások történtek a közigazgatási rendszerben is. Alig telt el néhány év, így a változások hatásait még nem értékelhetjük teljeskörűen, 1988-tól pedig a bevezetett új adózási rendszer várhatóan gyökeresen módosítja a gazdaság-közigazgatás-területi fejlődés összefüggéseit. Néhány kedvezőtlen tapasztalat azonban már ilyen rövid idő alatt is összegyűlt: a nagyobb jogi önállóság sem a vállalatok, sem a tanácsok számára nem jelent valós önállóságot, ha az erős redisztri-

búció – most már a nehéz gazdasági helyzetre hivatkozva – fennmarad. Önálló anyagi eszközök nélkül nincs önállóság. A hierarchikus államigazgatási jogok egy részét az ebben érdekelt központi szervezetek továbbra is sikerült fenntartaniuk még az ún. versenyszektorban is. Az ún. „társadalmi viták”, valamint a területi tanácsok meghívása a központi gazdaságirányítás szerveinek üléseire a jelek szerint sokkal inkább a központi elképzelések elfogadtatásának újabb eszközei, mint érdemi részvétel a döntésekben. A politikai decentralizáció várat magára. Ma is érvényes a megállapítás: „a reformlépések politikai technikája a gazdasági tartalmú változásoknál is egyértelműen és kizárólagosan technokrata és bürokrata jellegű, rendszeresen és tudatosan mellőzi a demokratikus megoldásokat.”⁶

A területi fejlődésben – minden gazdasági és közigazgatási reformintézkedés ellenére – súlyos feszültségek halmozódnak. Ma is, a hivatalos területi politika több mint húszéves múltja után, újra és újra kell figyelmeztetnie a kutatóknak a gazdaságirányítás szakembereit arra, hogy „a struktúraátalakítás nemcsak üzemi, vállalati vagy ágazati probléma, hanem területi probléma is”⁷. 1987-től Magyarországon is megjelentek a struktúraváltásból adódó foglalkoztatási gondok. Ezek éppen a „hagyományosan” elmaradott területeken és a korábban kizárólagosan nehéziparra épülő megyékben a legsúlyosabbak. Az infrastruktúra elmaradása országosan súlyosbodott, de nem mérséklődött a hátrányos területek elmaradása sem. Hiába él 1986-tól a problémákkal küszködő területek támogatási alapja, ennek költségvetése oly alacsony, hogy a területi feszültségek csökkentésének szándékát nem vehetjük komolyan. Az állami költségvetés kivonulásával a megyék is, és a települések is magukra maradtak. Ebben a helyzetben az egyetlen reménykeltő folyamat, hogy megindult egy helyi, területi érdekeken alapuló szervezkedés, együttműködés, közelebb kerültek egymáshoz tanácsok és a területekön gazdálkodó gazdasági egységek, valamint a területükön működő társadalmi szervezetek.

2. Románia esete

Romániában a hatvanas évek második feléig nem ingott meg a központosított gazdaságirányítás rendszere, szóba sem került egy gazdasági reform. A közigazgatás területén viszont számtalan, elsősorban a területi beosztást érintő változás történt. 1950-ben, a szovjet rajonelméletet követve, a közigazgatási rendszer alapjaként „rajonokat”, azaz komplex tervezési-gazdasági-közigazgatási terület egységeket szerveztek, melyek tartományokat alkottak. Az 1950-es átszervezést újabb „tökéletesítések” követték 1952-ben, 1956-ban és 1960-ban. Ezek a változások területi összevonásokat, illetve egyes térségek más rajonokhoz való kapcsolását jelentették. Az ilyen átszervezéseket nem tekinthetjük valós közigazgatási reformoknak, mivel mozgatóik elsősorban közvetlenül politikai motívumok voltak, és éppen a centralizált irányítás erősítését szolgálták. A gyakori átszervezések ugyanis lehetetlenné tették a „regionális érdekek” kialakulását, alkalmat adtak vezetők cseréjére, a területi egységek csökkentésével kezelhetőbbé tették a rendszert, ráadásul azzal az előnnyel is jártak, hogy elmaradott körzetek fejlettebb körzetekhez való csatolásával a területi különbségek csökkentésének látszatát kelthették. A korszak célkitűzései között nem is szerepelt a területi aránytalanságok

ténylegesen csökkentése, sőt az elsősorban nyersanyagra épülő ipartelepítési politika tovább növelte a területi feszültségeket.⁸

Romániában is a hatvanas évek közepén jelent meg a tudatos területi tervezés és területi politika, szintén a gazdasági reform meghirdetésével párhuzamosan. A reform szót azonban itt is idézőjelbe kell tennünk, hiszen már a meghirdetett program is igen óvatossá volt, lényegében nem tűzte ki a piac mechanizmusának felhasználását. A valós cél sokkal inkább a kelet-európai reformfolyamatba való látszólagos beilleszkedés deklarálása volt. A párt főtitkára a „függetlenségi” politika jegyében továbbra is a centralizáció és a feszített iparosítási politika híve maradt, így még a meghirdetett reformintézkedések is késtek, illetve elmaradtak. Az egyetlen jelentős változás az volt, hogy megszervezték az úgynevezett „iparközpontokat”, azaz országos nagyvállalatokat, mellyel lényegében csökkentették az ágazati minisztériumok jogkörét, erősítették a középírányítás szintjét. Az iparfejlesztési politika ebben az időszakban a feldolgozóipart preferálta, területi koncepciója pedig a „koncentrált decentralizáció”, azaz néhány helyi központ kiemelt fejlesztése volt. Ehhez az elképzeléshez kapcsolódott az 1968-as közigazgatási reform, mellyel megszüntették a rajonokat, tartományokat és megyerendszert alakították ki. 1972-ben pedig a falvak erőteljes összevonásával a közigazgatás legkisebb egységeivé a községeket tették. Ekkor dolgozták ki azt a „szisztematizálási” rendszert, mely a településeket a fejlesztendő, vagy az elhanyagolandó csoportba sorolta, és melynek fő célja egy mesterséges városi alaphálózat kialakítása volt. A területfejlesztési gyakorlat adminisztratív eszközökkel bontotta meg a települések történelmileg kialakult rendszerét, sőt a települések belső struktúráját is. Szigorú rendszabályok korlátozták például a letelepedést, vagy az építkezések helyét. A korszakban előszeretettel emlegetett urbanizáció a gyakorlatban inkább a városok „ruralizációja” volt a vidéki bevándorlók nagy száma és a városi infrastruktúra alacsony szintje miatt. Az időszak kedvelt településtípusa az üzemből és lakótelepből álló középváros, mely a legolcsóbb formája az infrastrukturális feltételek elemi szintű megteremtésének. Az intézkedések ekkor is, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, elsősorban politikai célt szolgáltak, a fő törekvés mindenfajta regionális és nemzetiségi érdek elfojtása volt. A regionális érdekek „kordában tartására” például 1971-ben bevezetik azt a rendszabályt, hogy ugyanannak a személynek kell betöltenie az RKP első titkári és a tanácsai elnöki funkciót. (Egy 1975-ös rendelet odáig fokozza a párt és a közigazgatás összefonódását, hogy az alelnökök közül is kettőnek a párttitkárok közül kell kikerülnie.)

A gazdaság és politika, gazdaság és közigazgatás sem válik szét. A vállalatok többsége kettős alárendeltségben működik, azaz az iparközpontnak és a megyei tanácsnak alárendelten. Gyakoriak a hatásköri átfedések, tisztázatlanságok. A helyzetet nagyon jól jellemzik a következő idézetek: „A román államszervezetet az intézményesített szervezeti és jogbizonytalanság jellemzi...” „Az államszervezet struktúrájából következő bűnültsége a jogilag nem szabályozott pártirányítást teszi államszervezeti elvvé...” „Az állampolgárok által választott képviselőkkel álló népképviselői szervek tevékenysége a legjobb esetben is csupán a pártöntések végrehajtására terjed ki.”⁹

A hetvenes évek válságjelenségeire Romániában is a reform felmelegítésével válaszolnak. Az intézkedések azonban ekkor is a tervutasításos rendszer keretein belül maradnak, ráadásul részben nem alkalmazzák, vagy egyéb törekvések leplezésére hasz-

nálják őket. Ceausescu 1980-ban „teljesen hibásnak” nyilvánította a reform olyan értelmezését, amely a vállalatoknak valamilyen döntési jogot biztosít, az állami irányító szervektől pedig nem a részletkérdések megoldásának alacsonyabb szintre való utalását követelte, hanem „sokkal aktívabb szerepet” kért a „konkrét kérdések” megoldásában. Az „új gazdasági és pénzügyi mechanizmus” az áru és pénz kategóriák bizonyos fokú aktivizálása mellett, még növelni is akarta a hierarchikus tervlebonthatást. A gazdasági szervekre is kiterjesztették azt az elvet, hogy az illetékes pártszerv vezetője gyakorolja a kollektív vezető szervek elnöki funkcióit. Erősítették a megyék gazdaságirányító szerepét, a XII. kongresszus határozata szerint minden tervet területi vetületben is kidolgoznak és a megyei pártbizottságok teljes felelősséggel tartoznak a területükön lévő gazdálkodó szervek összes tervmutatójának teljesítéséért.

1982 után a súlyos gazdasági helyzetből a tartalékok felélésével, a fogyasztás további leszorításával, az import drasztikus csökkentésével, az export erőltetett növelésével próbálnak kilábalni. E gazdaságpolitika megvalósításának eszköze az operatív irányítás újabb erősítése. Szigorú adminisztratív intézkedésekkel (részletes tervmutatók, a falvak kötelező önellátása, háztáji tervkötelezettsége, kötelező közmunkák, a gyerekszám meghatározása stb.) próbálják meg a kitűzött irreális célokat elérni. A centralizációt 1985-ben az energiaellátás katonai irányítás alá vonása teszi teljessé.

A nyolcvanas években bizonyos értelemben csökkennek a területi különbségek. Az egész ország és az egyes területegységek is szigorú autarkióra vannak kényszerítve. Az élelmiszer-ellátás és energiaellátás gondjai miatt a városok elvesztik viszonylagos előnyüket. Az ilyen egyenlőségnek azonban túlzás lenne örülnünk.

3. Jugoszlávia esete

Jugoszláviában már igen korán, 1945-re kiépült a szigorúan központosított tervezési és gazdaságirányítási rendszer, de csupán az ötvenes évek elejéig maradt fenn. Ekkor ugyanis megindult egy – kisebb megszakításoktól eltekintve – folyamatos reformfolyamat, melyet kezdettől fogva nem csupán gazdasági, hanem politikai és társadalmi reformként értelmeztek. E reform tartalma a politikai és gazdasági döntések folyamatos decentralizációja, eszköze a területi és vállalati öngazgatás erősítése, a központi tervezés szerepének csökkentése és a piac szerepének bővítése.

Az első reformhullám az ötvenes évek elején indult. Ekkor alakították ki a gazdálkodó egységekben a munkásöngazgatás rendszerét. Ezzel párhuzamosan a közigazgatás területén is számos változást vezetnek be. A soknemzetiségű Jugoszlávia hat köztársaságban és két autonóm tartományában 1949-ben területeket szerveztek, melyeket járásokra, városokra és helységekre osztottak. 1952-ben viszont megszüntették a területeket, a közigazgatási rendszer alapjává pedig 1955-re a települések nagyfokú egyesítésével létrehozott községi öngazgatási rendszert teszik. Célul tűzik ki a községek valós társadalmi, gazdasági, politikai közösséggé fejlesztését. A helyi képviselői szervek hatáskörét növelik és kétkamarássá alakítják őket a választók és a termelők tanácsának megszervezésével. Ugyanekkor szűnik meg az igazgatási szervek kettős alárendeltsége.

1961–1965 között egy újabb reform előkészítése indul meg elsősorban az intézményi struktúra átalakításával. Az 1963-as új alkotmány teljessé teszi a községi öngazgatás rendszerét azzal, hogy megszünteti a járásokat is, községi szinten pedig a termelők tanácsát olyan „munkaközösségi” tanácscsá alakítják át, amelynek tagjai nem csupán termelővállalatok dolgozói lehetnek. A közhatalmi szervek az öngazgatási egységek tekintetében csak az alkotmányban meghatározott elvek alapján, törvényben rögzített jogokkal rendelkezhetnek.

1965-től kezdődően vezetik be a gazdasági reformintézkedéseket, melyeknek célja a piac aktivizálása, a vállalati önállóság biztosítása. (Módosítják az árstruktúrát, a termékek zömét szabad árformába helyezik, liberalizálják a külkereskedelmet stb.) Köztársasági és községi szintre utalják a döntést azon beruházások felett is, melyek továbbra is állami kézben maradnak. Az állami beavatkozás mind a vállalati, mind a területi öngazgatás felé normatív, főleg támogatásokra, illetve egyéb pénzügyi eszközökre épül.

Jugoszlávia igen nagy területi aránytalanságokat örökölt a múltból. A területi különbségek csökkentését a „gazdaságilag nem eléggé fejlett területek fejlesztési alapelvéről” igyekeznek finanszírozni. Ez a szövetségi alap nagy segítség volt az elmaradott köztársaságok infrastrukturális fejlesztésében, a gazdasági fejlődés üteme mégis magasabb maradt a fejlettebb köztársaságokban, tovább növelve a területi különbségeket. Sajátos módon a széles körű decentralizáció ezt a folyamatot még erősítette, mivel a területi széttagoltság alapjait teremtette meg.

Az 1965-ös reform Jugoszláviában formailag jelentősen korlátozta a hierarchikus irányítást. A hetvenes években azonban jugoszláv közgazdászok, szociológusok számos jelét tárták fel annak, hogy ez a rendszer informális úton tovább él.¹⁰ Véleményük szerint a gyakorlatban az állam és a gazdaság szétválásztása nem történt meg. Az állami irányítás fő vonalává viszont nem az ágazati, hanem a területi elv vált. Az önkormányzat ellenére a területi szervek részt vesznek a hierarchikus feladatmeghatározásban a vezetők kinevezésén, a foglalkoztatási felelősség és a piac állapotáért való felelősség elvén keresztül. A hitelbankok gyakorlatilag nem mások, mint a területi irányító szervek segédszervei. A vállalaton belüli hatalmi struktúrát a valóságban az igazgató és a szakapparátus uralja, gyakoriak a vállalatvezetők és az állami irányítás közötti személyi összefonódások. A különböző területi egységek és a területeken működő szervek közötti együttműködést a jugoszláv rendszerben a sokoldalú szerződésrendszer hivatott biztosítani, a gyakorlatban azonban ez is gyakran a lobbizást erősítette.

Az 1974. évi alkotmányreform tovább mélyíti a decentralizációt, rendelettel, azaz felülről alakítja ki a vállalatokon belüli közösségek rendszerét. Sokak szerint ez a lépés a valóságban inkább recentralizációs folyamatok hordozója volt, hiszen „a piaci kapcsolatok elvét a szolidaritás elvével kombináló öngazgatási megegyezések és a vállalati vezetők feletti politikai kontroll erősítése tovább növelte a községek, méginkább a köztársaságok és tartományok hatalmát”. A hetvenes években erősödött a köztársaságok autarkióra való törekvése, ami korlátozta az össz-szövetségi politikát és további területi feszültségek táptalaja lett.

Az 1980-as évek gazdasági válságjelenségei kapcsán Jugoszláviában a területi széttagoltság csökkentését, a szövetségi makrogazdasági irányítás erősítését tűzik ki célul. Szigorú restriktív politikát vezetnek be, felülvizsgálják a köztársasági beruházási

programokat, megszüntetik a területi árakat, korlátozzák az importot. Itt is újra felidéződnek azok a reformgondolatok, melyek szerint a problémák abból következnek, hogy a reformot Jugoszláviában sem következetesen valósították meg, hiszen a tőkepiac még mindig hiányzik, és a központi szabályozáselemek máshol is fennmaradtak.

III. Következtetések

Három kelet-európai országban kísértük végig röviden a gazdasági és közigazgatási reformok gyakorlatát, és azok területi fejlődésre gyakorolt hatásait. Legelőször talán a különbségek a szembetűnőek, vegyük tehát először sorba ezeket.

Jugoszláviában az igen korán megindított reformfolyamat formailag teljesen elválasztotta a közigazgatást a gazdaságtól, és széles körű önzorgatást épített ki a közigazgatási szervek és a gazdálkodó szervek esetében is. A területi szerveknek biztosított jogkörök lehetővé tették, hogy a legfőbb redisztribúciós központokká köztársasági közigazgatási szervek váljanak. Romániában a „reformintézkedések” csupán a döntési jogkörök hierarchikus államigazgatáson belüli szolid decentralizálására szorítottak, melyet később egy újabb centralizálási hullám gyorsan elmosott, a nyolcvanas évek „reformjából” pedig már szinte teljesen hiányoztak a decentralizációs tendenciák. Az ideológia és politika továbbra is teljeskörűen uralja a gazdaságot, a párt és az államigazgatás összefonódik, a gazdálkodó szervek pedig igen szoros, sokszor kettős államigazgatási függésben működnek. Az anyagi javak újraelosztásának fő módja továbbra is az erős állami redisztribúció.

Magyarországon az államigazgatás és a gazdálkodó szervek szétválasztása sajátos, ellentmondásos formában történt meg. A területi közigazgatási szervek gazdaságirányító jogköre csökkent, a központi szervek közül főleg a funkcionális szervek jogköre nőtt. A redisztribúció alig enyhült, csupán a nyílt központosítást, közvetett, „szabályozókba bújtatott” utak váltották fel.

A népképviselői szervek súlyának növekedésére legnagyobb lehetőséget a jugoszláv reform adta, Magyarországon még csak most tartunk e folyamat kezdeti lépéseinél, míg Romániában mind az uralkodó jogbizonytalanság, mind a népképviselői szervek összetételének központi előírása kizárja a valós népképviselőt.

Magyarországon sokáig csupán a gazdaság szférájára korlátozták a reformot, és a társadalmi-politikai intézményrendszer, ezen belül a közigazgatás reformjának késése hátráltatta, sőt visszavetette a reformfolyamatot. Jugoszláviában az intézményi és közigazgatási reform párhuzamosan haladt a gazdasági reformintézkedésekkel, sőt gyakran megelőzte, előkészítette azokat. Romániában a „reformlépések” csupán a politika önmozgásából következtek, így gyakran csak szervezeti változtatásokra szorítottak valós gazdasági reformlépések nélkül.

A jelentős különbségek ellenére számtalan azonosságot is találunk a három ország között. (Tegyük hozzá, ezek a jellemzők más szocialista országokban is felismerhetők, ami nem meglepő, hiszen Románia és Jugoszlávia lényegében két szélsőséges példát képvisel a szocialista rendszeren belül.) Mindhárom országban megfigyelhető, hogy a reformintézkedések hullámai gazdasági problémák kiéléződéséhez, illetve

restrikciós periódusokhoz kötődnek. Később azonban a meghirdetett célok visszavonása nélkül minden országban megindul egy recentralizációs folyamat. E folyamat mozgatói pedig hatalmi-politikai konfliktusok, érvényesülésük módja általában az informális út, a jogi szabályozás hiányosságainak felhasználása. A végeredmény így az lesz, hogy a formai jogi szabályozás nem a valós viszonyokat tükrözi. A létező gyakorlat feltárásához ezért elengedhetetlen a mélyebb szociológiai elemzés.

A központosított irányítás hierarchiára épülő útjai mindhárom országban erősek maradtak, bár más vonalon szerveződnek. Romániában ágazati vonalon, formálisan, Jugoszláviában területi vonalon, sokszor informálisan, míg Magyarországon az ágazati, funkcionális és területi szervek bevonásával félig formálisan, félig informálisan. Mindhárom országban nagy a politika súlya a gazdasági élet területén is, például mindhárom országban ma is nagy szerepet játszanak a kampány jellegű mozgósítások. Mind egyik országban megfigyelhető egy sajátos adminisztratív piac kialakulása. Ezen a „piac” pártszervek, közigazgatási szervek, vállalatok, intézmények, társadalmi szervezetek nem csupán árukat, illetve pénzt cserélnek, hanem alku tárgyát képezik hivatali döntések, információk, szabályozók, monopóljogok, támogatások stb. A politikai párt az állam és a civil szféra egyáltalán nem különül el ezekben a cserekapcsolatokban.¹¹

A területi politikai célok, a területi tervezés mindhárom országban a hatvanas évek közepén jelennek meg. A fő célkitűzés mindenhol a nagy területi egységek egyenlőtlenségeinek csökkentése, kisebb figyelmet fordítanak egyéb területi feszültségekre mint pl. a falu-város különbségei vagy a városi szegregáció jelensége. Romániában és Magyarországon a fennmaradt erős redistribúció miatt főleg központi, adminisztratív intézkedésekkel igyekeztek a területi problémákat megoldani (pl. települések osztályozása, központi beruházások „elhelyezése” stb.). Jugoszláviában a köztársaságok vonatkozásában főleg közvetett módon, legtöbbször támogatások útján kísérelték meg a gyengén fejlett térségek felzárkóztatását, de a köztársaságokon, autonóm tartományokon belül szintén nem voltak ismeretlenek az adminisztratív eszközök. Sajátos módon Romániában a túlzott centralizáció kényszeríti, míg Jugoszláviában a területi szervek önállósága készíteti az egyes területi egységeket autarkiai fejlődésre. Ebből a szempontból Jugoszlávia egy kiskirályságokra szétosztott, míg Románia egy erősen központosított feudális államszervezetre hasonlít.

A kitűzött terület- és településfejlesztési célok mindhárom országban csupán korlátozottan teljesülnek. A kimutatott eredmények sokszor csak a különböző statisztikai számítási módszerekből adódó látszateredmények, sőt a területi önfejlődés természetes rendjébe való operatív beavatkozás újabb területi feszültségeket szül. A redistribúciós gyakorlat gyakran a kitűzött célokkal ellentétesen működik, mivel az erős társadalmi csoportoknak nem érdeke a területi kiegyenlítődés. Szintén területi egyenlőtlenségekben jelenik meg az infrastrukturális és szociális beruházások mindegyik országban tapasztalható általános háttérbe szorulása.

A gazdasági és közigazgatási reformok ellentmondásos megvalósítása a területi fejlődés problémáit sem csökkentették. A civil szféra piacra és demokratizmusra épülő hagyományainak hiányát ma is erősen érzi Kelet-Európa.

Összefoglaló

A tanulmány a magyar közgazdaságtudomány, szociológia, igazgatástudomány és a földrajz eredményeire hivatkozva veti fel azt a gondolatot, hogy a földrajzban szükség lenne egy olyan átfogó szemléletű kutatási irányra, mely a társtudományok eredményeire támaszkodva megkísérelné összegezni a létező szocializmus társadalomszervezési gyakorlatának területi hatásait.

Ezután a szerző maga tesz kísérletet arra, hogy elsősorban a hazai szakirodalomra támaszkodva és három szocialista ország „reformtörténetének” példáján elemezze a gazdasági és közigazgatási reformok összefüggéseinek területi fejlődésre gyakorolt hatásait. Az első fejezet elméletileg tisztázza a gazdaság – közigazgatás – területi fejlődés kapcsolatát. A második fejezet röviden bemutatja azt, hogy Magyarország és két „szélsőséges” szocialista ország (Jugoszlávia, Románia) történetében hogyan kapcsolódtak gazdasági és közigazgatási intézkedések egymáshoz és a területi fejlődéshez.

A harmadik rész az országok közötti különbségek és hasonlóságok egybevetésével von le általános következtetéseket. A legfontosabb megállapítás itt, hogy a három szocialista ország fejlődésében az igen jelentős különbségek ellenére sok közös vonás fedezhető fel. A gazdasági és közigazgatási reformok megtorpanásai, ellentmondásai egymásra visszahatottak, az eredmény pedig az lett, hogy mindhárom országban erősek maradtak a központosított irányítás hierarchiára épülő útjai, erős maradt a politika súlya a gazdaságban. Hiába jelentek meg a hatvanas évek közepétől területi politikai célok és a területi tervezés, a kitűzött terület- és településfejlesztési célok a valós érdekmozgások következtében csak korlátozottan teljesültek, a területi egyenlőtlenségek pedig érdemben nem csökkentek, sőt a területi önfejlődés természetes rendjébe való beavatkozás gyakran újabb területi feszültségeket szült.

JEGYZETEK

1. JERZY WIATR (1980) p. 196.
2. POLÁNYI K. (1976) p. 294.
3. BARTKE, I. (1979) p. 116.
4. BIHARI, O. (1984) p. 70.
5. BIHARI, O. (1979) p. 110.
6. GOMBÁR, CS.—LENGYEL L. (1986) p. 115.
7. BARTKE, I. (1979) p. 114.
8. Az itt következő elemzések elsősorban HUNYA G. (1982) és HUNYA G. (szerk. 1987) irodalmakon alapulnak.
9. HUNYA, G. (szerk. 1987) p. 36.
10. SOÓS, K. A. (1986) könyvében több hivatkozást találhatunk erre vonatkozóan.
11. LENGYEL L. (1987) cikkében „institucionalista” szárnynak nevezi azokat, akik ezt az álláspontot képviselik (pl. saját magát, valamint SZALAI E.-et, CSILLAG I.-t stb.).

IRODALOM

- ANTAL L. 1980: Fejlődés kiterővel. — Gazdaság, 2. sz.
- ANTAL L.—BOKROS L.—CSILLAG I.—LENGYEL L.—MATOLCSY GY. 1987: Fordulat és reform. — Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- BARTA GY. 1987: A termelés térbeli szétterjedése és a szervezet területi centralizációja a magyar iparban. — Tér és társadalom 2. sz.
- BARTKE I. (szerk.) 1972: Területfejlesztési politika Magyarországon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BARTKE I. 1979: Az ágazat és területfejlesztés kapcsolatának változásai. — Közigazgatási Szemle, 4. sz.
- BARTKE I. 1981: A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi-gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai. — Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- BAUER T. 1975: A vállalatok ellentmondásos helyzete a magyar gazdasági mechanizmusban. — Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- BAUER T. 1982: A második reform és a tulajdonviszonyok. — Mozgó Világ, 11. sz.
- BECK B. 1975: Jugoszlávia gazdasága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BELUSZKY P. 1981: A városi vonzáskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának elvi módszertani kérdései. Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest.
- BELUSZKY P. 1982: A szerkesztő vitaindítója. A komplex gazdasági körzet — hit, remény vagy valószínűség. — Területi Kutatások 5. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- BELUSZKY P. 1987/a: Településpolitikai viták után — cselekvés közben — új vizsgálódások előtt. — Tér és társadalom 1. sz.
- BELUSZKY P. 1987/b: Az 1984. évi közigazgatási reform és az Alföld térszerkezete. — Alföldi Tanulmányok XI.
- BELUSZKY P. 1987/c: Erős vár a mi vármegyénk. — Tér és társadalom 4. sz.
- BERÉNYI S. (szerk.) 1978: Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista (KGST) államokban. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BERÉNYI S. 1978/b: Az államigazgatási reformok elméleti kérdései. — Állam és Igazgatás 3. sz.
- BIHARI O. 1979: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. — Társadalmi Szemle 3. sz.
- BIHARI O. (szerk.) 1982: Dolgozatok a területi irányítás eszközzrendszeréről. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézete.
- BIHARI O. 1984: A területi decentralizáció. A területi autonómia és a politikai regionizálás. Pécs, MTA DTI Közlemények/ 31.
- BOKORNÉ K.—BORA GY. 1985: A termelési szerkezetváltás-fejlesztés és a településfejlesztés összefüggései. Budapest, Közgazdasági Egyetem (kézirat).
- BOGÁR L. 1983: A fejlődés ára. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BÖHM A. 1988: A regionális politika esélyei. — Tér és társadalom 1. sz.
- CONSTANTINESCU, M. (szerk.) 1974: Urban Growth Processes in Romania. Budapest, Meridiane Publishing House.
- COMPTON, P. A.—PÉCSI M. (szerk.) 1976: Regional Development and Planning. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CRAVERO, R. 1987: A területfejlesztés és a gazdálkodás új vonásai a VII. ötéves tervidőszakban. — Állam és Igazgatás 4. sz.
- CSÉFALVAY Z.—PERGER É.—POMÁZI I. 1986: Túl kis lyuk ez ahhoz... — Mozgó Világ, 7. sz.
- CSÉFALVAY Z.—PERGER É.—POMÁZI I.: 1987: Rudabánya 1985. — Forrás, 5. sz.
- CSEPELI GY. 1987: A reform akarata, az akarat reformja. — Társadalomkutatás, 1. sz.
- ENYEDI GY. 1979: Economic Policy and Regional Development in Hungary. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI GY. 1983: Földrajz és társadalmi. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- ENYEDI GY. 1986: Település és társadalom. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- FARKAS Z. 1986: Egyes szám harmadik személyben. Portré-interjú Nagy Tamás közgazdász professzorral. — Mozgó Világ, 11. sz.

- GÁLIK M. 1987: Vállalati válság, reformválság. Budapest, Közgazdasági Egyetem. — Mikrogazdasági Kutatások/1.
- GOMBÁR CS.—LENGYEL L. 1986: A társadalmi reform kérdéseire. — Társadalomkutatás 1. sz.
- HEGEDŰS A.—ROZGONYI T. 1969: Döntési rendszerünk a szociológus szemével. — Valóság, 5. sz.
- HORVÁTH GY. (szerk.) 1984: Területi összefüggések a gazdaságirányításban. Pécs, MTA DTI Közlemények.
- HUNYA G. 1982: Románia iparosításának regionális kérdései. Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- HUNYA G. (szerk.) 1987: Románia — a szélsőséges eset. Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- KARA P. 1987: Gondolatok a kétszintű tanácsigazgatásról. — Állam és Igazgatás, 5. sz.
- KNIGHT, P. 1983: Economic Reforms in Socialist Countries: The experiences of China, Hungary, Rumania and Yugoslavia. Washington, USA, World Bank Staff Working Papers, Number 579.
- KORNAI J. 1980: A hiány. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KORNAI J. 1983: Ellentmondások és dilemmák. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- KÓRÓDI J. 1974: Regional Development Policy and Regional Planning in Hungary.
- KRAJKÓ GY. 1961: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. — Földrajzi Közlemények, 9. sz.
- LAKY T. 1980: A recentralizáció rejtett mechanizmusai. — Valóság, 2. sz.
- LENGYEL L. 1987: Végkifejlet. — Valóság, 12. sz.
- LŐRINCZ L. 1981: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Budapest, Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó.
- MANDEL M.—PAPPNÉ, GÁSPÁR L.—SÁGHI G. 1987: Infrastruktúra-politika. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MARKOS GY. 1952: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. — Földrajzi Értesítő 3. sz.
- NAGY T. GY. (szerk.) 1978: Közigazgatási döntés és városfejlesztés. Budapest, ELTE Államigazgatási és Jogi Tanszék/6.
- PÁLNÉ KOVÁCS I.—CSEFKŐ F. 1982: A közigazgatás és a gazdasági körzetek viszonyai. — Területi Kutatások 5. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- POLÁNYI K. 1976: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- RONNAS, T. 1983: Urbanisation in Rumania. Stockholm, The Economic Research Institute at the Stockholm School of Economics.
- SÁRKÖZY T. 1986: Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Budapest, Magvető.
- SCHMIDT P. 1979: A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban. — Társadalmi Szemle, 2. sz.
- SIPOS A.—TARDOS M. 1986: Gazdaságirányítás és szervezeti rendszer a reform második évtizedének végén. — Gazdaság, 3. sz.
- SOÓS K. A. 1986: Terv, kampány, pénz. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZEGŐ A. 1974: Területi érdek, területi igazgatás és fejlesztési politika. Budapest, Tanácsakadémia.
- SZEGŐ A. 1976: A területi érdekvizonyok, a központosított újraelosztás és a területi igazgatás. — Szociológia, 3—4. sz.
- SZEGŐ A. 1977: A redistribúció típusai és az érdekvizonyok. — Szociológia, 3. sz.
- SZELÉNYI I. 1973: Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Tervtanulmány. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- SZOBOSZLAY GY.—WIENER GY. 1980/a: Önkormányzat és gazdaságirányítás. — Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- SZOBOSZLAY GY.—WIENER GY. 1980/b: Az állami területbeosztás politikai-konómiai kérdései. — Jogtudományi Közöny 6. sz.
- SZOBOSZLAY GY. (szerk.) 1985: Politics and Public Administration in Hungary. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.
- TATAI Z. 1980: A gazdaság irányításának regionális tényezői. — Állam és Igazgatás 5. sz.
- Településfejlesztésünk kérdéseiről 1980: Vita. — Társadalmi Szemle, 2. sz.
- TÓTH J.—DÖVÉNYI Z.—MOSOLYGÓ L. 1975: A vonzáskörzet-kutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. — Földrajzi Közlemények 3—4. sz.

- TÓTH J. 1978: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. — Földrajzi Értesítő 2. sz.
- TÓTH J. 1987: Régiók vagy megyék. — Tér és társadalom 2. sz.
- TÓTH L. 1985: Településfejlesztés és a tanácsi gazdaságirányítás rendszere. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- TOLDY F. (szerk.) 1977: Az európai népi demokratikus országok területi beosztása és tanácsi szervezete. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VÁGI G. 1987: Egy új tanácsi gazdaság szabályozás körvonalai. — Állam és Igazgatás, 5. sz.
- VASOVIC, Z. 1971: A hegyvidéki körzetek fejlesztési problémái Szerbiában és Montenegróban. Budapest, (kézirat) IGU Európai Regionális Konferencia.
- VEREBÉLYI I. 1987: A tanácsi önkormányzat kibontakozásának irányai. — Állam és Igazgatás, 5. sz.
- WIATR, J. 1980: A politikai viszonyok szociológiája. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- WIENER GY. 1987: Az infrastruktúra és a tanácsi gazdálkodás fejlődése. — Állam és Igazgatás, 4. sz.
- ZALA GY. 1972: A területfejlesztés nemzetközi és hazai tapasztalatainak rendszerezése és értékelése. Jugoszlávia. (kézirat)
- ZAGAR M. 1971: Problémák és folyamatok Jugoszlávia viszonylag fejlett köztársaságának, a Szlovén Szocialista Köztársaságnak gyengén fejlett körzeteiben. Budapest, IGU Európai Regionális Konferencia.

PERGER, ÉVA

THE IMPACT OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE REFORMS ON REGIONAL DEVELOPMENT

(Summary)

With reference to the results of Hungarian economics, sociology, political science and geography, the paper calls for a comprehensive approach in geographical research which should rely on these results and attempt to summarize the spatial impacts of the praxis of the organisation of society in existing socialism.

The author herself does attempt to analyse the impacts of economic and administrative reforms on regional development on the basis of relevant Hungarian literature and the 'reform histories' in three socialist countries.

In the first chapter the author theoretically clarifies the relationship between economy, administration and regional development. The second chapter briefly reviews how economic and administrative measures related to each other and to regional development in the history of Hungary and two 'extremist' socialist countries: Yugoslavia and Romania.

The third part draws general conclusions from contrasting similarities and dissimilarities between countries. The most important statement here is the following: besides significant differences, there are many common features in the development of the three socialist countries. Balkings in economic and administrative reforms and their contradictions had repercussions on each other and as a result, centralized hierarchical control has remained strong in all three countries. Spatial policy objectives and spatial planning appeared in vain from the mid-1960s: the realization of spatial— and settlement development objectives has been limited, spatial disparities have not diminished to significant extent, moreover, interventions in the natural course of spatial development often led to new spatial tensions.

Translation by Daróczi, Eta

PERGER, ЭВА:

ВЛИЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ И АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕФОРМ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

(Резюме)

Ссылаясь на достижения экономической науки, социологии, науки управления и географии, в статье выдвигается мысль, что желательным было бы создать такое направление всеобъемлющего взгляда в географических исследованиях, которое, опираясь на результаты смежных наук, пыталось бы суммировать территориальные последствия практики организации общества при реальном социализме.

После этого автор сам, в первую очередь на основе отечественной литературы и на примере «истории реформ» в трех социалистических странах, делает попытку проанализировать влияния взаимоотношений экономических и административно-территориальных реформ на территориальное развитие.

В первой части разъясняется реляция «экономика — административное управление — территориальное развитие» в теоретическом плане. Во второй части дается краткий анализ взаимосвязей экономических и административно-управленческих мероприятий, а также их отношений к территориальному развитию, в истории Венгрии и двух «экстремальных» социалистических стран (Югославии и Румынии).

В третьей части приводятся некоторые общие заключения на основе сравнения различий и сходств, наблюдаемых в отдельных странах. Наиболее важным из заключений является то, что, несмотря на весьма большие различия, в истории всех трех стран обнаруживается много общих черт. Во всех изучаемых странах приостановления и противоречия в реформах экономики и административного управления обратили друг на друга, а в результате пути централизованного управления, построенного на иерархичности, оставались прочными, и политика сохраняла свой большой вес в области экономики. Напрасно появлялись территориально-политические цели и территориальное планирование с середины 1960-х годов — установки же по развитию территорий и населенных пунктов, вследствие реальной динамики интересов, осуществлялись лишь ограниченно, а территориальные диспропорции в сущности не уменьшались, наоборот, вмешательство в естественный порядок автономного развития территорий часто порождало новые напряженности в территориальном отношении.

Перевел: Тамаш Бауко

BELUSZKY PÁL:

MAGÁNJELENTÉS A (TÁRSADALOM) FÖLDRAJZRÓL

Az MTA Elnöksége 5/1984. sz. határozata alapján a Földrajzi Tudományos Bizottság 10 geográfusa áttekintette a földrajztudomány helyzetét. E meditáció eredménye másfél ívnyi jelentés formájában megjelent a Földrajzi Közlemények 1986. évi 3. számában.¹ A jelentés átfogóan, részletesen elemzi a földrajztudományban a '70-es–'80-as évek fordulójára kialakult helyzetet. Számos gondot említ (pl. a megfelelő koordináció hiányát a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények, a természeti és a gazdaságföldrajz közötti kooperáció felszínességét, tematikai féloldalasságot – az ágazati vizsgálatok túlsúlyát –, a kutatási feltételek nem kielégítő voltát és így tovább), ám alapjában elégedett tudományunk eredményeivel.²

Magánjelentésem nem kíván ezen értékeléssel tételesan vitázni, noha „földrajzképem” sötétebb tónusú, mint a hivatalos jelentés gondosan kiegyensúlyozott mérlegelése. Igaztalanabb is, mert néhány szempontot kiragadva, jelentős tényeket említés nélkül hagy (illetve maga is a hivatalos véleményhez utasítja az olvasót, a kép teljessége okán). *Magánjelentésem elsősorban a társadalomföldrajz helyzetével foglalkozik* – e téren rendelkezem kellő ismeretekkel, e tudományágban nem kényszerülök a kibic esetenként kényelmes, ám többnyire nem etikus helyzetébe. Így lehetek provokatív vagy agresszív is – hisz a provokáció önmagam ellen is irányul. Írásom előjáróban felmelegített gyengéi reményeim szerint egyvalamire alkalmasak: vitát, ellenvéleményt, elítélést váltanak ki – tehát gondolatokat a földrajzról; s ez esetben már elérték céljukat.³

A magyar (társadalom)földrajz mai helyzetét tehát korántsem tartom megnyugtatónak. Bárminő tekintélyes eredménylista ellenére *alig-alig vagyunk jelen a magyar társadalomtudomány szinpadán* s ami még rosszabb: ha főszerepre kérnének fel, kiderülne: képtelenek vagyunk azt eljátszani. Kevésbé képletesen szólva: számos alapvető feladatunkat évtizedek óta nem teljesítettük (gondoljunk hazánk tudományos igényű társadalomföldrajzi monográfiájának megíratlanságára!) a geográfia képviselői egyéni kvalitásaik, teljesítményeik alapján, s nem tudományágunk alanyi jogán nyernek esetenként bebocsátást a társadalomtudományok egyetemébe; társadalmunk földrajzi műveltsége silány s romló; a „gazdasági földrajz” presztízse értékelhetetlenül alacsony (gazdasági földrajz = telefonkönyv). (Állításaim egynémelyikére még visszatérek.)

Miként jutott a társadalmi földrajz ebbe a helyzetbe? Az okokat nyilván sokféle gondolatsor mentén fel lehetne sorakoztatni; az alább következő változat így korántsem az egyedül lehetséges elrendezése az okoknak, összefüggéseknek; de az egyik lehetőség.

Megközelítem szerint három átok ül a magyar gazdasági geográfián:⁴

– A földrajz által vállalt „udvari tanácsosi” szerep,

– az a tény, hogy gyakorlatilag a természeti földrajzból vált ki a magyar társadalomföldrajz,

– s végül tudományágunk idillikusan szerény mérete (kutatói létszám, kutatóhely), mely tény egyaránt sorolható az okok és következmények közé.

1. A magyar földrajz „udvari tanácsosi” szerepvállalása hagyományos. Az államismék vallott, felvállalt célja az államvezetés szolgálata; még az ellenzéki szellemű művek, szerzők (Fényes Elek) is közvetlenül kívánták szolgálni a társadalom irányítását, legfeljebb a hatalom jellegének megváltozását remélték (részben épp saját tevékenységüktől).⁵

Még feltűnőbbé vált e szerepvállalás a két világháború között; míg a társadalomtudományok java egy, a társadalmi haladással, a társadalmi realitásokkal szembe forduló politikai kurzus idején szükségszerűen vált ellenzékivé, vonult oppozícióba, támogatott radikális reformokat, az időközben önállóul „emberföldrajz” – mint tudomány – továbbra is „kormánypárti” vagy óvatos reformpárti. Ritkábban apolitikus. Nemcsak a polgári radikalizmus eszmekörében fogant magyar szociológia utasította el az együttműködést a hatalommal (a hivatalos tudománypolitika gyakorlatilag fel is számolta a szociológiát), nemcsak a népiesekhez, illetve a falukutató mozgalomhoz csatlakozó tudományágak kerültek szembe a hatalommal, hanem az olyan tradicionális tudományágak is, mint a néprajz (kapcsolat a falukutató mozgalommal, Ortutai Gyula, Gunda Béla, Györffy István, Fél Edit tevékenysége), a közgazdaságtan, a demográfia, de még – Hóman Bálint vagy Szekfű Gyula tevékenysége ellenére – a történelemtudomány is. A gazdasági földrajz nem. Csatlakozik az irredenta mozgalomhoz (igaz, a revízió földrajzi, gazdaságföldrajzi tényekkel alátámasztható), „geopolitizál” (igaz, olykor a német hatalmi törekvésekkel szemben), élére áll a baloldali falukutató mozgalommal szemben életre hívott hivatalos falukutatásnak (Fodor Ferenc,⁶ Teleki Pál), és – Cholnoky Jenőtől Milleker Rezsőig – megveti a dzsesszt (nem ismerem pl. a korabeli történészek véleményét a dzsesszről, ennek felemlegetése „komoly” eszmeifuttatásunk során talán kissé profán is, de a földrajz konzervatizmusára utal e tény). Bizonyos reformkísérletekben, azok előkészítésében részt vett ugyan, de mindig a paternalista állam képviselőjében. Így pl. a közigazgatás területi beosztása tervezett reformjának előkészítéséhez Prinz Gyula, Hantos Gyula, Teleki Pál, a tragikus sorsú baloldali Elek Péter is hozzájárult, a szűk szakmai kérdések körén belül maradvány, vagy azok kereteit ki sem használva. A harmincas években a közigazgatási reformjavaslatok során a „hivatalos” műhelyek által is megfogalmazott reformgondolatokhoz – ld. a Közigazgatástudományi Intézet működését – azonban a földrajz nem jutott el.

Azt természetesen mérlegelhetjük, vitathatjuk, hogy az *akkori* földrajztól elvárható volt-e a társadalom tartalmi kérdéseiről való véleményalkotás, az azonban figyelemreméltó, hogy mélyreható *területi reformra, földrajzi szemlélet és ismeretek alapján* Erdei Ferenc tett javaslatot Magyar város c. munkájában (mely elképzelés aztán a II. világháború után a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási-országépítési javaslatának is elméleti alapjává, Bibó István és Mattyasovszky Jenő részletező kidolgozásában széles körben ismertté vált – „városmegyék”! –, közgondolkodásunknak épp napjainkban ismét

résztévé vált, s az alapeszme területszervezési reformjavaslatainkban ma is újra s újra felbukkan).

A II. világháború után — az épp az „udvari tanácsosi” szerepvállalást megbüntető — rövid szilenciumra kényszerült földrajz az 50-es évek elejétől ismét visszatér a korábbi szerepébe, s a napi gazdasági, gazdaságszervezési, településfejlesztési feladatokban való részvétellel igazolta létjogosultságát, hasznosságát, megbízhatóságát. Azt fürkészi, hogy a napirenden lévő népgazdasági, társadalompolitikai kérdések hol, mi-
ben igénylik a gazdasági földrajz támogatását, kutatói részvételét. Megbízásokat szerez. Keresi a magyar citrusligetek megfelelő helyét, teát óhajt a tokaji Nagykopaszon termeltetni.⁷ Optimális gazdasági térszerkezetet javasol, „komplex gazdasági körzeteket” jelöl ki, a termelőerők racionális elhelyezését segítendő. Már az ötvenes évek elején kidolgozza és propagálja a később oly sok vihart kavart „szocialista falumodellt”, a kistalvak elsorvadását igazoló elméletet.⁸ S mindmáig éberem figyel: mit igényel tőle környezete?

A jelentés nem titkolt büszkeséggel szögezi le: „Az elmúlt időszak pozitív irányú változásaként lehet regisztrálni a tudománypolitikai irányelvek érvényesítése nyomán a kutatási témák koncepciója irányába tett lépéseket, amelyek egyrészt a szellemi és anyagi erők hatékonyabb összefogását eredményezték, másrészt a *kutatómunkát közvetlenül a társadalom- és tudománypolitika időszerű feladatainak szolgálatába vonták*” (252. old.). Ezen időszerű feladatok pedig: (1) A településfejlesztést közvetlenül megalapozó kutatások; (2) A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások; (3) A Balaton regionális környezetvédelmi kutatása. Fontos, összetett, hasznos, tudományos felkészültséget igénylő, de végül is szűk prakticista feladatok. S a jelentés ezen tendencia fennmaradását jósolja (reméli?!): „A társadalmi igények, az ezeket közvetítő megbízások nyomán feltehető, hogy a gazdaságföldrajzi tevékenység alakulásában az alkalmazott kutatások továbbra is vezető szerepet fognak betölteni” (261. old.). (Az anyag az alapkutatások hosszú távú, „tervszerű szervezését” is „elengedhetetlenek” tartja!)

Jogos kérdés: káros és elítélendő-e, ha egy tudomány a gyakorlat közvetlen szolgálatát vállalja? Az alkalmazott kutatás értéktelen/ebb mint az alapkutatás? Kárhoztatható, ha megbízásokat teljesítünk? A válasz nyilvánvalóan: nem. S hozzátehetjük, hogy a közvetlen, „napi igényekre” reagálva a társadalmi földrajz egy sor „jó ügy-nél” is jelen volt, hallatta hangját. (Mint pl. a településpolitikát átforgató vitákban, a hátrányos helyzetű területek létének elfogadtatásában, a differenciált tanyapolitika szorgalmazásában; olyan teljesen konkrét, napi feladatokban, mint az új községek közigazgatási elismertetése, községek városá nyilvánításának támogatása és így tovább.) Hozzátehetjük, hogy e vizsgálódások során magas tudományos színvonalú, új tudományos eredményekkel szolgáló művek is születtek. Hogy a megrendelésre készülő vizsgálódások „anyagivonzata” nélkül még kedvezőtlenebb lenne a földrajz helyzete. (Talán már szakmai eltévelyedés — mazochizmus? —, ha felemlítem: a településpolitikai viták kezdetekor az új fuvallatokat rögvest vitorlájába fogandó, a földrajz buzgón bírálta az OTK gyakorlatát, elveit, a településpolitikát, átvette az opponálóok frazeológiáját, ám alig-alig tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja: a településhálózatban lezajló változások mely elemei táplálkoznak a gazdaság és társadalom átforgalmazásából, melyek a szándékos beavatkozás eredményei, melyek a gazdasági szabályozás melléktermékei; melyek

kívánatosak, melyek küszöbölhetőek ki és így tovább. Pedig ez lett volna a kötelessége, még akkor is, ha a nyert eredmények egyike-másika nem is járult volna hozzá pillanatnyi népszerűsége növekedéséhez. Ám a népszerűséget választotta.)

Mindez aligha vitatható. De meggyőződésem, hogy az „alkalmazott kutató-sok” ily magas aránya, méginkább az *a szemlélet, amely a földrajz feladatát a napi, direkt igényeket kielégítő vállalkások teljesítésére szűkíti*, amely mindenáron tetszeni akar a *mának*, „perc-emberkékké” alakítja művelőit – nehezen jövátelhető károkat is okoz a geográfiaának.

Mielőtt e következmények egyikét-másikat vázolnám, röviden szót kell ejtenem a másik két „átokról” is.

2. A földrajz dualista vagy monista voltáról, a természeti és gazdasági földrajz viszonyáról itt nem kívánok vitázni. Csupán azt az egyszerű tényt említem, hogy a hazai *gyakorlatban* a gazdasági földrajz a természeti földrajzból vált ki, a természeti földrajz volt s maradt hosszú ideig az idősebb, gazdagabb testvér. A földrajz „hivatalos” létrejötte után – egyetemi tanszék! – nagy egyéniségeit (Hunfalvy J., Lóczy L., Prinz Gy., Cholnoky J., Bulla B. stb.) a természeti földrajz adta, tudományos rangot a természeti földrajz vívott ki (s tegyük hozzá: tudományos jelleget is előbb öltött); ez a helyzet bizonyos tradíciók továbbélése nyomán mindmáig fennáll. S ez a „genetikai örökség” *nehezítette s nehezíti a társadalomtudományokba való integrációját*, csökkeni társadalomtudományos megalapozottságát, egyáltalán: érvényesülését a társadalomtudományok sorában. Itt csak az egyetemi földrajzi oktatás milyenségére hivatkozom: a hallgatók viszonylag szilárd természettudományi alapot szereznek, a természeti földrajz szűkebb szakterülete mellett megismerik a csillagászat, a geológia, az éghajlat-meteorológia, esetenként a botanika és zoológia (biogeográfia!) alapjait; nem kötelező viszont megismerkedniük a társadalomföldrajzzal legszorosabb kapcsolatban álló társadalomtudományok alapjaival – szociológia, demográfia, etnográfia, urbanisztika, közgazdaságtudomány. S ha nem történelem a másik szakjuk, akkor ezzel sem.

3. Végül tudományágunk „nagysága”. A többször citált Helyzetkép 158-ra teszi a földrajzi kutatómunkát végzők számát. A két tudományágban! S persze kérdés, hogy kutatónak – „aktív geográfusnak” – tekinthető-e minden egyetemi és főiskolai oktató (aki persze ettől függetlenül lehet kiváló geográfus, de nem kutató!), sőt minden kutatói státusban foglalkoztatott, földrajzi diplomával rendelkező egyén? (Itt most arra nem térek ki, hogy a „földrajzi álláshelyeken” tevékenykedő földrajzos diplomával rendelkező kutató geográfus-e?) Csatári Bálint kollégámmal egy ízben kellő távlatból (Havanna!) megbecsültük geográfusaink számát; úgy találtuk, mintegy 60, a tudományos életben aktívan részt vevő gazdasági földrajzos dolgozik Magyarországon. S nem voltunk szűkkeblűek! Ebből a számból két következmény fakad: ez a kutatói felső fokú oktatói létszám egyszerűen nem elég arra, hogy a társadalmi földrajzra háruló feladatokat akár megközelítő mértékben megoldja. Ezzel a kutatólétszámmal a földrajz nem vállalhat a jelenlegi lényegesen meghaladó feladatokat (l. pl. a történezs szakma egyidejű teljesítményét a Magyarország tízkötettest – ami 20 kötet –, az Erdély történetét, a Magyar História, Budapest történetét, a számtalan helytörténeti monográfiát stb.). *Ezzel a kapacitással a tudományág feladatát színvonalasan nem lehet teljesíteni*. Ami nem jelenti, hogy színvonalas egyéni vagy csoportmunkák ne szülessenek. Ám még erre is kihat tudományunk kicsinyisége! Hisz ezzel az 50–60 gazdasági geográf-

fussal kell egy tudományágat üzemeltetni: gondoskodni a földrajz továbbhagyományozásáról (oktatás); intézeteket, tudományos osztályokat, tanszékeket vezetni, folyóiratokat szerkeszteni, lektorálni, tudományt népszerűsíteni, ismeretterjeszteni, tudományos-minősíteni, a tudományág külkapcsolatait életben tartani, tudományos bizottságokban részt venni, társaságot (MFT) működtetni és így tovább. Amiből következik, hogy a geográfusok – különösen a vezető kutatók – adminisztratív-szervezési terhelése rendkívül nagy, feltehetően nagyobb, mint a legtöbb tudományágban, s a valódi kutatás a lopott órák öröme csupán. Így a legtöbb gazdasági geográfus „nem futja ki” igazán magát, művekben megjelenő teljesítményük elmarad a képzettségük, kutatói gyakorlatuk, tehetségük adta lehetőségektől! A 60-ra tett gazdasági geográfusból életem folyamán 15 (!) jelentetett meg önálló, könyvárusi forgalomba került könyvet, s tizenötük többsége ma is egykönyves szerző! Végül még azon is elgondolkozhatunk, hogy ez az aktív létszám elegendő-e egyáltalán egy tudományág egészséges működéséhez, működtetéséhez. Nem tudom létezik-e valamiféle küszöbérték, de úgy tűnik, iskolák kialakulásához, egészséges vetélkedéséhez, egyes részfeladatok „karizmatikus” egyéniségeinek kiválasztódásához (nagy hatású egyetemi oktató, szervező-menedzser, elméletalkotó, a tudományág nagy „szobatudósa”, követe a nemzetközi tudományos fórumokon, az ismeretterjesztésben, a tévében-sajtóban, nagy öreg és ifjú titán, de tán még a nagy kóklert is ide sorolnám), egészséges munkamegosztáshoz szükség van egy minimális létszámra – *s a társadalmi földrajz szakembergárdája nem éri el ezt a küszöbértéket.* S a létszámból fakadó mindenki mindenkinek szerkesztője, lektora, opponense, téma-vezetője állapotról most ne is essen szó!

S mi következik e három „átokból”?

(Három? Természetesen tudományos életünk számos további általános panaszát felsorolhatnánk itt, a tudományszervezés nehézségét, a kutatás elbürokratizálódását, a tervszerűség, hatékonyság látszatát kelteni hivatott mondvacsinált pályázati rendszert, a csak álmunkát igénylő – kiváltó programokat, az adminisztratív terheket, a valóban kiemelkedő teljesítmények anyagi elismerésének lehetetlenségét, azt a tényt, hogy pl. a magánnyelvtórák adása kifizetődőbb egy fiatal kutató számára, mintha tudományos tevékenységgel akarna némi többletjövedelemhez jutni (s erre rákényszerül!), a nehezebb publikációs lehetőségeket, a kutatás tárgyi-technikai feltételeinek mostohaságát, a zsákutcában tébláboló egyetemi oktatást és így tovább.)

Úgy vélem, nem kevesebb, minthogy:

1. Nem teszi lehetővé a társadalmi földrajz számára egyenrangú félként a társadalomtudományokkal való kapcsolatot, azok ismeretanyaga felhasználhatatlan marad számára, nem értelmezheti mélyrehatóan a társadalmi folyamatokat, tehát azok térbeli vonatkozásairól felszínes, leegyszerűsített képet ad, amely viszont a társadalomtudományok számára érdektelen. Egy régi „földrajzos vitára” emlékezvén azt is írhatnám: a kígyó a farkába harapott; de a plágium vádját kerülendő, azt írom: a földrajz alig-alig integrálódik a társadalomtudományok összességébe, kimarad eszmeáramlataiból, s színvonala is megsínyli ezt.

2. Tudományunk, folyvást az aktualitásra sandítván nem alakított ki saját és sajátos értékrendet, jószereivel szemléletet sem, céljai rövidtávúak, taktikaiak, tehát nem képezhet magagának távlatokat.

3. Mindezek miatt *lassan elveszti elméletalkotó képességét*, de még az átvételek terén – legyen az külföldi import vagy a társudományok eredményeinek adaptációja – is renyhe és felületes. Már „középszintű” elmélet alkalmazására sem nagyon törekszik, nemhogy alkotásra vagy valódi adaptációra. A nemzetközi földrajztudomány által kialakított számos új szemléleti-megközelítési mód, módszer, témakör nem lelt visszhangra a magyar társadalmi földrajz részéről (kivévelt talán csak a szociálgeográfia honosítására tett kísérletek, s a statisztikai-matematikai módszerek alkalmazása képeznek). Majdhogynem érthetetlen, hogy a különben elfogadható mennyiségű külföldi kapcsolatnak szinte nyoma sincs a magyar földrajzban. (Tanulságos lenne egy-egy kutató „kapcsolatrendszerét” összevetni publikációinak apparátusával!) Sok egyéb ok mellett ez is közrejátszik abban, hogy tudományunk nem törekszik a szintézisre, sem műveiben, sem deklaráltan. Évtizedek óta nem született az ország társadalmi földrajzát tudományos igénnyel feldolgozó mű, kézikönyv. Nem magyarázzuk társadalmunk térbeli mozgását valamennyire is átfogó módon. A társadalmi földrajz – megengedve magának némi irodalmi áthallást – morzsaléktudomány.

4. S mégha csak az ÚJ SZINTÉZIS váratna magára! Ám a geográfia – tovább futván az aktuális, új és új feladatok felé – megoldatlanul hátrahagyta szinte minden jelentősebb tradicionális, létéből fakadó feladatát. (Talán csak Markos György Gazdaságföldrajza a kivétel, amelyben a közgazdasági-statisztikai iskola követelményeinek megfelelő országleírást nyújtott hazánkról.)

Nézzük e vádpontokat kissé részletesebben.

ad. 1. Az első pontban felemlített tény – a társadalmi földrajz legfeljebb kvázi társadalomtudomány – részben abból fakad, hogy az aktuális, napi feladatok végrehajtása nem is követeli meg az elméletalkotást, az eszmetörténeti megközelítést, a fellelt „igazságok” rendszerbe foglalását, szintézisét; a földrajz, prakticista-aktualizáló törekvései, „szolgálata” közben a *gyakorlattal, illetve egyes alkalmazott tudományok napi gyakorlatával* került kapcsolatba (a terület- és településfejlesztés gyakorlata, az urbanisztika gyakorlata, népgazdasági tervezés, a közigazgatás konkrét területi beosztásának kérdései és így tovább), s nem a többi társadalomtudománnyal. A társadalomelméletekben járatlan, iskolázatlan gazdasági geográfia szívesen le is mondott az elméleti megalapozásról, legfeljebb a kiszolgált területek – pl. a településtervezés gyakorlata – napi feladatait, módszereit ismerte meg, szó- és fogalomhasználatát, szlogenjeit vette át. Ebben, mint említettem, „genezisünknek” és „iskolázottságunknak” is szerepe van. A természeti földrajzból (illetve az egységes földrajzból) kiváló „emberföldrajz” tulajdonképp eszmerendszer nélkül találta magát önállóságának pillanataiban. Ezt ellensúlyozandó kezdetben az „anyatudományhoz” fordult elméletekért (a tájföldrajzi iskolához kapcsolódva pl. az ember tájalakító tevékenységét helyezi vizsgálódása középpontjába). E keretek kimerültekor – eltekintve a Christaller munkássága nyomán kialakuló funkcionális irányzat adaptálásának epizódjaitól – találta szembe magát a fiatal magyar gazdasági földrajz a marxizmussal, illetve annak korlátozott, kilúgozott, vulgarista változatával. El kell ismerni, az '50-es évek elején tudományágunk erőfeszítéseket tett elméleti alapjainak megteremtésére, ám ez többnyire nem terjedt túl az engedélyezett dogmák átvételénél, illetve – s ez kétségtelenül termékenyítőleg hatott – a politikai és közgazdaságtan egyes fogalmainak alkalmazásánál.

A földrajz egyetemi oktatásába bevont „segédtudományok” a természeti földrajz dominanciája idején alakultak ki; a hallgatók természettudományos alapképzése megfelelőnek tűnik. Ám, mint említettem, történeti, gazdaságtörténeti, közgazdasági, szociológiai, demográfiai, tárgyi, néprajzi, közigazgatástudományi, tudománytörténeti képzésükre kísérlet sem történik. Ami tragikus, ezen tudományágak ismeretanyaga a földrajz kötelező anyagába sem épül bele! Ma földrajzi diplomához lehet jutni Magyarországon úgy, hogy valaki – „hiivatalból”! – nem is hall pl. Erdei Ferenc nevééről, nem-hogy műveiről, nem a Bibó István nevéhez kapcsolt közigazgatási-politikai reformjavaslatról, a néprajz településvizsgálatairól (Györffy I., Bátky Zs. stb.), a falukutató mozgalomról. Hacsak nem hallgat történelmet is az illető, aligha tudja meg, hogy a gazdaságtörténet utóbbi évtizedeinek egyik legnagyobb hatású eredménye a fejlődési zónák, régiók kimutatása, pedig ez végül is földrajzi szemléletű elmélet (is). A társadalmi rétegződésről is elég a munkás-paraszt-értelmiség valaha divatos szlogenjét tudni (esetleg a népszámlálás nomenklatúráját), és így tovább. S alapképzetségeinek kiegészítésére nem is kényszerül rá a földrajz – véleményem szerint a vázoltak miatt –, megmarad alapképzettsége szintjénél, érdeklődési körénél.

A földrajz mindmáig nem reagált a történeti régiók elméletére (Enyedi György Kelet-Közép-Európájának témaválasztását ösztönözhetette a történettudomány), legfeljebb néhány felületes (és feltehetően téves) megjegyzéssel, pedig a társadalomtudományok legtöbbje adaptálható, továbbfejleszthető elméletre lelt benne (közgazdaságtan, szociológia, politológia vagy akár a néprajz).

Társadalomföldrajzunk témaválasztásában az utóbbi években kiemelkedő helyet kapott az Alföld, sajátos, rendhagyó tájunk, melynek fejlődési útja egészen speciális Európában (ld. a Helyzetkép témajegyzékét: i. m. 253. old.). De még kérdésként is alig-alig merült fel, hogy az alföldi fejlődési út rokonítható-e valamelyik történeti-fejlődési régió sajátosságaival, vagy egyedi képződmény.⁹ Ha meg elejtett néhány erre vonatkozó megjegyzést, az többnyire tájékozatlanságát bizonyította (erre még visszatérek). Sok részvizsgálódásunk szól arról, hogy a hiány miként befolyásolta településhálózatunk formálódását, de a „HIÁNY településhálózatáról” rendszerezett, koherens képünk nincs. A Tér és társadalom hasábjain Lackó László és Enyedi György között kialakult vitákban¹⁰ Lackónak kell igazat adni abban, hogy még az urbanizáció (az urbanizációs ciklusok) elméletének valódi hasznosítása nem történt meg. S ez nagyobb baj, minthogy „... az elméleti hiányokat szinte megengedhetetlenül magas importtal pótoljuk”, ahogy Lackó László állítja. Bárcsak lenne elméleti importunk, ha az valódi honosítással járna, többek között „... a közép-kelet-európai tapasztalatokhoz” való igazítással. (Az persze már rosszmájúságomra vall – de a témába vág! –, ha megjegyzem, hogy Lackó László a „nyugati és a közép-kelet-európai fejlődés lényeges különbségeiről” a Népszabadság 1987. évi egyik számából értesül – igaz Ránki Gy. tollából –, legalábbis erre hivatkozik, noha pl. Szücs Jenő, Hanák Péter, Gunst Péter, Pach Zsigmond Pál évtizede vizsgálják e kérdést.) A példalózás hosszan folytatható lenne.

Mielőtt következtetéseket tennénk, csekélyke tudománymetrikai adalék: a Földrajzi Értesítő 80-as évekbeli számainak 25 – találmányra kiválasztott – gazdaságföldrajzi cikkében 419 műre hivatkoztak a szerzők. Ebből 336 (68%) gazdaságföldrajzi tanulmány, könyv! A tucatnyi „rokontudományra” mindössze a hivatkozások alig egyharmada jut. Ebből is 7,4% a statisztikai adatforrás és -feldolgozás, 8,8% az olyan egyéb

mű, amely valamilyen földrajzilag elemzett ágazat speciális munkája (az Alföld cukor-vertikumának elemzésénél a szerző hivatkozik pl. „A cukorra tárolási technológiája” c. kiadványra). Vagyis tulajdonképp 15–16%-nyi hivatkozás jut a többi tudományra egy olyan diszciplína esetében, amely a társadalom *számos tudomány által vizsgált folyamatainak térbeli vetületét kutatja*. Még viszonylag rendszeres szereplője az irodalomjegyzékeknek a szociológia (12 tanulmányban 24 hivatkozás), de történeti feldolgozásokra már csak 6 tanulmány hivatkozik, s ami végképp meglepő, 6 (!) közgazdaságtani mű szerepel az irodalomjegyzékekben. Az arányok megítélését az olvasóra bízom.

A társadalomtudományi (társadalomelméleti) felvértezetségi hiánya számos kedvezőtlen következménnyel jár a társadalomföldrajzra. Nem tudja igazán hasznosítani a társadalomtudományok, a szociográfia vagy akár az irodalom (!) eredményeit; következésképp számára a társadalom mozgása „fekete doboz”, így térbeli megnyilvánulásait is *jelenségekként* ismeri meg. Önmagukkal (más jelenségekkel!) magyarázza vagy leírja csupán. S a „leírás” stigmájától szabadulandó, módszertani erőfeszítéseket tesz (pl. statisztikai-matematikai módszerek, tematikus térképezés, távérzékelés), ám ezzel nem magyarázza, csupán számszerűsíti a vizsgált – leírt – jelenséget. *Ez a fajta földrajz a társadalomtudományok számára érdektelen*. Nincs igazi integráció s az interdiszciplinaritás – pedig a társadalomföldrajz eredendően interdiszciplináris tudomány – állandóan visszatérő óhaj csupán. Vagyis a társadalomföldrajz nem teljes jogú tagja a társadalomtudományoknak – divatszóval élve kvázi-társadalomtudomány. (Természetesen számos egyéb ok is magyarázhatja ezt a helyzetet; példaként említem, hogy a közgazdaságtan behatolása a gazdasági földrajzba olyan voluntarista nézeteket is kialakított, amely nem tulajdonított jelentőséget a történeti tényezőknek, a tradícióknak, lebecsülte a földrajz – mindenekelőtt a településföldrajz – történeti, néprajzi megalapozottságát, igyekezett felszámolni az e tudományágakhoz fűződő – korábban igen szoros – kapcsolatokat. De gátolta a „humántényezők” szélesebb körű figyelembevételét, fanyalgott – esetleg szellemtörténeti elfajzásnak ítélte – az érzelmi, erkölcsi, csoportlélektani, mentalitásbeli szempontok felvetését stb. Félreértés ne essék, nem az ökonómiának s képviselőinek térhódítását nehezményezem – erre szükség volt, s igen rövid időn belül számos kedvező eredménnyel, szemléletbeli-módszertani előrelépéssel járt – hanem azt, hogy ökonómiai szemlélet dominanciája helyett annak kizárólagosságára törekedtek, mégpedig egy többé-kevésbé voluntarista változat kizárólagosságára. Persze, a pluralizmus eszméje egyébként sem volt a levegőben, s a „nagypolitika” kérdései – beleértve ebbe a gazdaságpolitikát is – minden mást maguk alá gyűrtek, elfedtek. A „vas és acél országának” építése, Sztálinváros, Komló, Oroszlány kohóinak, erőműveinek s csodálatos „palotáinak” építése közepette kit érdekelt, teszem azt, az Ormánság református magyar parasztsága értékrendjének összeomlása, „jövőképének” elsötétedése?)

ad 2. és 3. Az alkalmazott kutatások túlzott aránya, az ezeknek való alárendelődés teszi, hogy a gazdasági földrajznak alig van lehetősége (ideje, energiája) saját eszmerendszerének, céljainak, szemléletének kialakítására. (Igénye is alig van; hisz szinte természetes, hogy megrendelőinek akar tetszeni, az ő tükrükbe néz, s ebben előnyös képét *kell* mutatnia. Ezért korosodó kokottként kendőzi magát. Ezért nem veszi észre

(saját tükrében!) a riasztó jeleket; nem készít felelősségteljes helyzetfelmérést teljesítményéről; ezért nem vitatkozik alapvető gondjairól.

Számvetéseink, vitáink hiányáról külön esszét kellene írni!) Mert aligha vitatható, hogy legsajátosabb feladata *a saját törvényszerűségei által kialakított területegyiségen zajló társadalmi térfolyamatok együttes, a térbeli kölcsönhatások hálójában vizsgált bemutatása, ezen térfolyamatok eredményének elemzése, a tér társadalomra gyakorolt visszahatásának kutatása lenne. Magyarul a „korszerű” (?) tájféldrajz (a tájon értsen itt mindenki számára szimpatikus téregységet, körzetet, vonzáskörzetet, etnikai-történeti tájat, települést...).*

S e témakörben a leggyengébb a magyar gazdasági földrajz. Említettem már: negyed évszázada nem íródott összefoglalás hazánk gazdaságföldrajzáról. Nem is íródik. Néhány megyei monográfia vagy más kísérlet (pl. a Tájmonográfiák „A Dunántúli - dombtság — Dél-Dunántúl” c. kötete) értékelése nem feladatomban itt, de sommázva megállapítható: ezek ágazati leírások egymásutánjai. Jellemző pl., hogy a JATE Gazdaságföldrajzi tanszékének műhelyében — ahol egyébként dicséretesen felvállalták működési terük gazdaságföldrajzi feldolgozását — készült megyei monográfiák nem is tartalmaztak „tájleírásokat”, csupán ágazati fejezeteket!

Ma, ha egy geográfus meg akar ismerni egy magyar várost, tájegységet, jobbára csak az idegenforgalmi kiadványokhoz, útikönyvekhez fordulhat!

S ezen helyzet legveszélyesebb következménye lehet, hogy az egyes ágazatok földrajzát akár más tudományágak is kisajátíthatják! Az agrár földrajz feladatát végül is elláthatja az agrárközgazdaságtan, a népességföldrajzét a demográfia és így tovább. *A komplex földrajz feladatait más nem veheti át, de hát épp ezzel nem rendelkezik a földrajz sem.*

A saját eszmerendszerről való lemondással is magyarázható, hogy a gazdasági földrajzban a '70-es évek eleje óta nem történik semmi! (A „szép eredmények” hosszú listája ellenére!) Az '50-es évek legelején az (igaz: leegyszerűsített!) marxista eszmerendszer elfogadása, majd a *közgazdaságtan folyamatos „behatolása” a földrajzba alapvető változásokat hozott, a gazdasági földrajz szemléletében-módszereiben gyökeresen megváltozott*, összességében előnyére (ezzel párhuzamosan be is szűkült, nem feltétlenül szükségszerűen!); a '60-as évek elejétől tartalmilag újult meg (a településföldrajz rehabilitációja, a nemtermelő ágak földrajzának kialakulása), a '70-es évek elején módszertani apparátusát bővítette (statisztikai-matematikai módszerek, modellezés, néhány szociológiai módszer átvétele stb.). Azóta lényegében a '70-es évekre kialakult témakörökben mozog, '70-es évekre kialakított szemléletével, módszereivel. A szociálgeográfia meghonosítását nem követte átütő siker (magam sem érzek igazi különbséget a „közönséges” ám „jó” földrajz és a szociálgeográfia között); a megújított célkitűzést — a gazdasági földrajz legyen a társadalom térbeliségének tudománya — nem követték gyakorlati lépések, a földrajz nem tudja hasznosítani a társadalomtudományok növekvő ismeretanyagát, elméletalkotó munkásságát. Egyelőre azt sem kamatoztatja látványosan, hogy művelőinek egy része szervezetileg egy fedél alá került jónéhány társadalomtudomány képviselőjével s egymás mellett dolgoznak. (Regionális Kutatások Központja).

Volna egyáltalán lehetősége a szemléleti-módszertani megújulásra? Véleményem szerint igen: ha a *társadalom* — tudományágak szerint fel sem parcellázott —

– mozgásfolyamatainak térbeli vetületét e mozgásfolyamatok részeként – azokból nem kilépve! –, *dinamikus voltában* – nem mechanikus „leképzés” által – *rajzolni meg* s ezzel automatikusan oknyomozóvá, leírásontúlívvá válna – akkor töltené be mai feladatát, akkor válna a regionalitás tudományává!

Ettől messze állunk. Elméleti megalapozottságunk romlik. Már középszintű elméletekre sem igen futja. Az '50-es, '60-as években legalább ezek átvétele megtörtént: a gazdasági körzetek elmélete (kontra tájelmélet), majd a központi hely (településhierarchia) vonzaskörzet gondolata, a közgazdasági mutatók térre vetítése (termelési érték, hatékonyság, jövedelemtermelés, intenzitás, belterjesség stb.), az urbanizációs ciklusok elmélete stb. A szociálgeográfiát is felfoghatjuk középszintű elméletként. Aztán az elmúlt évtizedben szinte kísérlet sem történik ily elméletek, modellek alkalmazására (a kivételt az innovációterjedési elemzések képezik). S ami még rosszabb: az „adaptációs kísérletek” kimerültek néhány utalásban, megjegyzésben, ami elméleti felkészületlenségünkről, a társadalomtudományi gondolkodás lebecsüléséről tanúskodik.

Hadd említsem példaként ismét az *Alföld-túnetcsoportot*, pontosabban azt a kérdést, hogy az Alföld sajátos társadalmi-gazdasági fejlődési utat jár-e s ez az út valamely társadalmi fejlődési modellhez kapcsolható, hasonlítható-e. Néhány megjegyzés formájában a gazdasági geográfia állást foglalt: az Alföld mássága fejlődésének kelet-európai jellegével magyarázható¹¹ – vélte (szemben az ország többi része közép- vagy nyugat-európaias jellegű társadalmi-gazdasági fejlődésével). Ezen állásfoglalás értékeléséhez előljáróban el kell mondani, hogy a történészek álláspontja sem egységes e kérdésben. Az mindenesetre általánosan elfogadott, hogy két társadalomfejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbit az antik-germán hagyományokra épülő, a föld vitathatatlan magántulajdonán – s így a termelés növelésének, hatékonyságának egyéni érdekeltségén – alapuló, a „klasszikus jobbágyságot”, majd a „klasszikus polgárságot” létrehozó fejlődés jellemzi, „amelyben a kumulatív változás mindig struktúraváltozást hozott”.¹² Az utóbbira a föld közösségi tulajdona (faluközösségek), a szolgáltatásokért való kollektív felelősség (adó, robot), a hűbéri láncolat hézagai, a jobbágyállapot előtti (félrabszolga) függőség tartós fennmaradása, a viszonylagos földbőség – ami a mezőgazdaság intenzifikálásának a gátja –, a nemagrár szektor vontatott fejlődése, a valódi polgárság nélküli városok léte jellemző. A vita a határövezet megítélésében van; Szücs Jenő megfogalmazásában: „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, 'hibrid' jellegű, de önálló jegyekben leírható történeti régió része-e, ... vagy pedig egy olyan térség része, mely genezisétől napjainkig Kelet-Európa egyik 'alrégiója' gyanánt fogható fel”.¹³ Ma a kutatók többsége önálló Közép-Kelet-Európát tételez fel, a kelet- és nyugat-európai fejlődésment egyes elemeinek keveredésével, ám önállónak tekinthető fejlődési modellel. (Van oly felfogás is, amely Közép-Kelet-Európán belül elkülönít egy nyugati és egy keleti sávot.) Akárhogy is: a geográfia idézett véleményében figyelemreméltó, hogy feltételezi egy ország (közjogi, többé-kevésbé gazdasági-etnikai egység) megosztottságát a társadalmi-gazdasági fejlődés alapvető jellegét (modelljét) tekintve: a Dunántúl (korábban a Felvidék, esetleg Erdély) Közép-Európa-hoz sorolható, az Alföld fejlődése más képet mutat: Kelet-Európa.¹⁴ (A másság oka tehát: az Alföld kelet-európai „sziget” Közép-Európa „tengerében”.)

A Dunántúl és az Alföld mássága vitathatatlan; az Alföld különlegessége szembeötlő.¹⁵ S az Alföld, valamint Kelet-Európa között mutatkozik is hasonlóság: a mezőváros, mint kollektív adóalany, a nem-agrár szektor fejletlensége, a társadalom feudális tagoltságán mutatkozó rések, a jobbágyság „klasszikustól” eltérő jellege, a valódi polgárság hiánya a városokban stb. A hasonlóság azonban többnyire látszólagos! A mezővárosok reprezentálta helyzet már tulajdonképp egy feudalizmuson túli állapot; a mezővárosok polgára személyileg szabadabb, mint a jobbágy, míg a kelet-európai faluközösség tagja közelebb állt a rabszolga, mint a jobbágy státusához. „Magyarországon viszont az érett feudalizmus függésrendjéből szakadt ki részben vagy teljesen a hajdúszabadságot nyert vitézlő rend, a belőle alakult szabad parasztság és mezővárosi polgárság” – írja Hanák Péter „Közép-Európa mint történeti régió az újkorban” c. tanulmányában.¹⁶ A sajátos történelmi helyzet nyomán az Alföld a hódoltság alatt, de még utána is évszázaddal mérhető időre frontier terület maradt,¹⁷ ahol a frontierterületek jellegzetességeként „új és sajátos társadalmi struktúra” fejlődött ki: a feudalizmuson már részben túljutott, de nem kapitalizálódott struktúra, a szabad paraszti teljesítmények színtere. Amíg nem vált uralkodóvá a polgári struktúra, ez a sajátos társadalmi-gazdasági képlet figyelemreméltó teljesítményekre volt képes (erős önkormányzatok, szoros közösségek, innovatív parasztság; a Nyugattal szoros kapcsolatot tartó protestáns egyház, a sajátos „köztes” réteg képviselői: Csokonai, Arany, Petőfi, Fazekas Mihály, Katona József ...). Ez a struktúra merőben más, mint Kelet-Európa társadalma, vagy akár Kelet-Európa városi társadalma. Míg hazánkban a városok (lélekszámarányuk) persze szerény, de kb. kétszerese Oroszországnak) a középkor óta rendelkeztek az európai civitások szabadságjogaival, de a földesúri mezővárosoknak, a szabadalmas területek településeinek is volt önkormányzata, addig a kelet-európai város a „... cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt”.¹⁸ A „valódi városi polgárság” hiánya ellenére a különbség óriási. Messzire vezetne az alföldi és a kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés tételes összevetése (nem is a mi feladatunk), csak utalunk rá, hogy pl. az Alföldön mennyire általános volt a bérlet, a tőkés bérlet is, s mennyire nem jellemző ez a kelet-európai fejlődésre; hogy az Alföldön mily kevesen álltak valódi jobbágyi-zselléri függésben a 18–19. században, milyen általános volt a polgári tulajdon és így tovább. Vagyis: néhány felületi jelenség mögé nézve az Alföld és Kelet-Európa társadalmi-gazdasági fejlődésmenete között azonosítást vélni nem bizonyítja a társadalmi földrajz elmélet-adaptációs készülségét

Még mindig az alap kutatás – alkalmazott kutatás arányánál maradván: a megbízások nyaklól nélküli vállalása mára odavezetett, hogy már ilyen jellegű vállalásaink megfelelő színvonalú teljesítése is kétséges, s általános színvonalcsökkenés tapasztalható.¹⁹ Ha teljesítményeink felső határa adott, növekvő mennyiség mellett a minőségcsökkenés törvényszerű! (Túllegeltetett legelő!) Márpedig alkalmazott kutatásaink minőségromlásának esetleges következményeit mérlegelnünk kellene, különösen ma, amikor a körülmények által sarokba szorított gazdasági földrajz egyik kézenfekvő túlélési stratégiája az extenzív bevételnövelés lehet. Ez persze szükséges, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nehéz idők másik átélési stratégia-eleme lehet az intenzifikáció, a jó értelemben vett befelé fordulás (értékrend felülvizsgálata, számvetés, belső megújítás stb.), a kifelé irányuló „energialeadás” csökkentése.

ad 4. Szívesen hangoztatjuk, hogy a magyar társadalmi földrajz már túljutott leíró korszakán; a „tradicionalis” hol-mi van kérdésfelvetésén; kilábalta a marxistává válás, ökonomizálódás gyermekbetegségeiből stb. Elméletileg — lehet — meghaladtuk e fokozatokat, *de feladatait nem végeztük el!* Hiányzik az ország „egyszerű” földrajzi leírása is. Jelentős sikere volt Kósa-Filép: „A magyar nép táji-történeti tagolódása” c. művének,²⁰ értékeit nem vitatva azért is, mert sehol másutt nem kaphat a „művelt nagyközönség” valamiféle eligazítást a Zselicről, Hetésről, Órségről, a Tiszahátról, hazánk tájairól. Ugyancsak sikeres *néprajzi* sorozat jelenik meg (Magyar Néprajz) hazánk egyes etnikai tájairól, 8–10 000 példányban (!), a Gondolat gondozásában. Néprajzi Lexikon! Képtelen lenne hasonló feladatokra a földrajz? Készültségét tekintve — minden korábbi elmarasztalás ellenére mondom — nem (kapacitását tekintve már bizonytalanná válik válaszom). *De nincs is benne a földrajzi köztudatban, hogy e feladattal adós tudományunk* — s ez már valóban aggasztó!

Adós az önálló tudományos létből fakadó számos további feladattal is, lexikonnal, bibliográfiákkal stb. Itt csak a tudományos örökségünk feltáratlanságát említem fel, mert ez ismét csak jellemző s ismét csak súlyos következményekkel jár (a tudományág szervesen fejlődése, az ötvenes évek „szakmai váltása” után a tradicionális földrajz lebecsülése, idegensége, identitászavarok). A „fiatal” szociológia pl. tiszteletet érdemlő energiával tárja fel múltját, értékeit, olyan „klasszikus” társadalomtudományról, mint pl. a néprajz, nem is szólva. A halmozódó adósságok okai között megint első helyen áll a napi feladatok felé fordulás (alap kutatás — alkalmazott kutatás egészségtelen aránya). Ezen adósságok hosszú távú tudományos beruházások részei (szakbibliográfia, tudománytörténeti vizsgálatok, lexikonok, módszertani szakkönyvek stb.), nem férnek bele a napi feladatokba s nem ma, hanem a jövőben kamatoznak.

S a „kivezető út”? Mert erről is szólni kell befejezésül — az ilyenféle helyzetképek vállalt reglamája szerint. Mi tagadás, nincs receptem, pontosabban egy hatásosnak tűnő recept a manapság gyakran idézett „Irjanak remekműveket!” típusú útmutatókhoz hasonlítani a feltételek hiányában. Nyilvánvaló, hogy a földrajz helyzetét társadalmi-gazdasági helyzetünk, az egyetemi-főiskolai oktatás állapota, Akadémiánk lehetőségei, a tudományszervezés lehetetlenségei stb. egyaránt befolyásolják.

Mégis?

a) Egyértelműen el kellene fogadtatni, hogy a természeti és a társadalmi földrajz KÉT tudományág, *genezisüktől, jelenlegi különleges kapcsolataiktól* függetlenül. Ez mindmáig nem történt meg. A tudományegyetemen „földrajzos” képzés folyik, a gazdasági földrajz a természettudományi karokba nyert szervezeti besorolást; folyóirataink, kutatóintézeteink, akadémiai szerveink stb. közösek. *A földrajz egységének hangoztatása önmagunk ellen fordul — féltudománnyá lefokozva mind a természeti, mind a gazdasági földrajzot.* Legnyilvánvalóbb ez az egyetemi oktatásban! Egy biológia-földrajz vagy történelem-földrajz szakos hallgató tulajdonképp három szakos! S ráadásul úgy, hogy a földrajzra jut tanulmányainak fele, következésképp a gazdasági és természeti földrajzra negyede-negyede. Akkor, amikor a világ számos egyetemén az egyszakos képzés, illetve egy főtémára koncentráló képzés nyert teret!²¹ Az már csak árnyalja a képet, hogy a természeti földrajz segédtudományai tradicionális okokból oktatódnak egyetemeken, a gazdasági földrajzé nem. El kellene érni a két földrajzi ág

szétválasztását az egyetemi oktatásban, s a nyert időben társadalomtudományi alapot adni a gazdaságföldrajzos hallgatóknak.

A két tudományág KÉT tudományágként való működtetése további következményekkel, előnyökkel is járhatna (a földrajzot évtizedeken át *egy* akadémikus képviselte!), gyakorlati – kis – lépéseket vonhatna maga után, pl. a földrajzi folyóirataink szakosodását, akár a jelenlegi címek alatt, A és B szériákat képezve (rögeszmém, hogy egy folyóiratszám, amelyben egymás után szerepel a „Periglaciális formák és üledékek térbeli rendje egy vulkanikus hegy lejtőjén” és a „Szolnok megye falutípusai” dolgozat, nem egyaránt vonzza a két szakma olvasótáborát, hanem egyaránt taszítja).

b) Akár hazardírozva is, de vállalni kell a *földrajzi alap kutatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését!* A nehézségeket ismerni vélem, számos ellenérv reális akadályokat sorakoztathat fel (megfelelő részkutatások hiánya, a sokszerzős szintézisek szervezési nehézségei, publikációs gondok, pénzsűzke, egységes szemlélet hiánya, a fizető megrendelők igen nagy szükségessége stb.). Ezeket cáfolni sem tudom. Mi akkor a véleményem? Az, hogy akár hazardírozva is, de vállalni kell a földrajzi alap kutatások prioritását s földrajzi szintézisek készítését! Szintézist! Mert úgy tűnik – szerény nemzetközi ismeretek birtokában is –, hogy a társadalmi földrajzot az ágazati földrajzokra való szétesés fenyegeti, „komplex” földrajzi elemzésekre nem vállalkozik, pedig „társadalmi igény” elsősorban az utóbbira lenne!

S e vállalás remélhető kedvező kihatásainak felsorakoztatása is, úgy vélem, felesleges itt. Mert az nyilvánvaló, hogy valamiféle szintézis valamiféle elméleti tevékenységet is megkövetel. Mert meggyőződésem, hogy ha megszorodnának az alap kutatás jellegű munkák, ezekből a *gyakorlat* is többet kamatoztatna, mint a folyton-folyvást konkrét gyakorlati célú vizsgálódások eredményeiből (mely utóbbiak *rendezett* képet társadalmunk térbeliségének törvényszerűségeiről nem adhatnak). Mert kétségtelen, hogy ez a vállalás új értékrendet is megkövetelne; sznobizmusunk feladását („A Válicka-völgy földje és népe” c. dolgozat is lehet tudományos értékű munka, „jó földrajz”); vállalkozó kedvet („A rasonysáberencsiek Cserehát-imázsa” vagy a „Városszerkezet és a személyes szexuális szolgáltatások díjtételeinek regionális különbségei” c. tanulmány lehet, hogy pezsdítőbben hat a geográfiára, mint egy százváltozós faktor-és klaszteranalízis településeink ellátottsági szintjéről), s mindenekelőtt számvetést helyzetünkkel.

c) Minden további igazán konkrét javaslat azonnal „kontrázható”: szakemberhiány, pénzhiány, kiadási kapacitáshiány, szervezeti-szabályozási-tudományszervezési kötöttségek és így tovább. Tudományos életünk milyensége. Hiába emlegetném fel pl. a szakállas témát, az egyetemek-kutatóhelyek közötti szorosabb kapcsolatok szükségességét; amíg az egyetemi oktatás mikéntje nem igényli a vezető kutatók bevonását az oktatásba – márpedig jelenleg nem igényli –, amíg a kutatók nem is nagyon találják a helyüket az egyetemi oktatásban, addig minden ily tárgyú javaslat vagy együttműködési megállapodás – írott malaszt marad. Pedig korábbi megjegyzéseimből talán kitűnik: ezen együttműködésre különösen a társadalmi földrajzban égető szükség lenne. Említsem a tudománypromóciós feladatait, ilyen folyóirat szükségességét? (A Föld és Ég nem vált igazán azzá!) Hosszan lehetne elvégzendő feladatokat, kutatási témákat sorolni, felvázolni a társadalmi földrajz 5–10–20 éves távú teendőit. Ez nem ezen írás feladata.

Nem igazán jó ez a „magánjelentés”. Pamflet ez, mintsem valamiféle tudományos értékelés, a földrajz teljesítményeinek és adósságainak módszeres számbavétele, „földrajzi gondolkodásunk” elemzése, művek, irányzatok, kezdeményezések, módszerek, egyének mérlegre tétele. De ha írásom egyetlen lépéssel közelebb visz ahhoz, hogy a társadalomföldrajz „udvari tanácsosból” legalább „udvari bolonddá” váljék — már nem volt hiábavaló.

Dr. Beluszky Pál

JEGYZETEK

1. A földrajztudomány helyzete. — Földrajzi Közlemények, 1986. évi 3. szám, pp. 246–261.
2. Megállapítja, hogy „A magyar földrajz az elmúlt évtizedekben az ... alapvető földrajzi tárgykörök mindegyikét hatékonyan művelte, nem számottevő arányteltelődésekkel.” (249. old.) „A hazai földrajztudomány a magyar tudomány szerves része ... fejlődésében, elért színvonalában az egyetemes magyar tudománnyal tart lépést.” „Jól szolgált a társadalmi-gazdasági fejlődést.” „Különösen a korszerű elveken alapuló területi folyamatokat szabályozó állami munka segítségével vállalt jelentős szerepet.” (250. old.) A jelentés felsorolja a sikeresen művelt témákat, kedvezőnek találja a magyar földrajztudomány nemzetközi helyzetét stb.
3. A Magánjelentés közreadását maga a Helyzetkép is ösztönözte, megállapítva, hogy „... ugyanakkor viszont napjainkig jelentős az elmaradás a földrajztudományok elméleti kérdéseinek megvitatásában...” (257. old.).
4. Írásomban felváltva használom a társadalmi földrajz és a gazdasági földrajz kifejezéseket. Nevezéktani vitáknak nem vagyok híve, magam a társadalmi földrajz kifejezést szívesebben használom, részben megkülönböztetésül az 50-es, 60-as évek leszűkült szemléletű tematikájú földrajzival szemben.
5. Fényes Elek írta főműve bevezetőjében: „És lön mozgalom: indítványok tétettek egy új s igazságos adórendszer, örökváltság, büntető törvénykönyv, népnevelés, királyi városi rendezés... ügyben. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akarnánk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk: mert nem ismerjük hazánkat.”
6. Fodor Ferenc és a népi szociográfia közötti viszonyról ld. bővebben Némedi Dénes: A népi szociográfia; 1930–1938 (Gondolat, Budapest, 1985) c. művét.
Itt legyen elég — Némedi nyomán — a következő idézetek közlése: a falu anyagi viszonyainak feltárásánál: „Ezt a módszert hatóságilag kellene megszabályozni, mert egyenesen destruáló hatása lehet a falu népére”. „... talán legtöbbször nem ez — ti. a földhiány, a nyomor — a magyar falu életének rákfeneje, hanem a műveltség hiánya vagy a vallásos élet megbomlása..., szóval nem anyagi, hanem szellemi, erkölcsi motívumokon fordul meg a falu tengelyének élete(?)”.
Más kérdés, hogy Fodor Ferenc az önállósuló-kialakuló emberföldrajz jeles képviselője volt a két világháború között, maradandó értékű műveket alkotott — a Jászság életrajza, az Egy palóc falu életrajza, tudománytörténeti vizsgálódásai stb. —, s munkásságának elemző értékelésével ugyancsak adós a földrajztudomány, mint ahogy adós szinte az egész korai történetének, a századforduló körüli évtizedeknek, a két világháború közötti időszak „emberföldrajzi” hagyatékának feldolgozásával is, eltekintve Hajdú Zoltán néhány publikációjától.
7. A tárgykör tudománytörténeti becsú, sodró humorú írásai a Földrajzi Értesítő 1952. és 1954. évfolyamában jelentek meg; Gyenes Lajos tollából.
8. Kolta János: Tervezési feladatok Baranya megyében településföldrajzi vizsgálatok alapján. — Dunántúli Tud. Gyűjt. 7. 1956.

9. E sorok írója veti fel a kérdést „Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez” c. tanulmányában (megjelent a „Falvak, mezővárosok az Alföldön” c. kötetben, Nagykörs, 1986. pp. 763–777.), ám a rövid esszé részletesebb elemzést nem tett lehetővé. Végkövetkeztetése: „Az Alföld a nyugat- és kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődési területek határzónájában fekvő frontier jellegű periféria volt (évszázadokon keresztül, hangsúlyozottan a XIX. sz. derekáiig).”
10. Lackó László: A területi fejlődés egységes értelmezése. — Tér és társadalom, 1987. évi 1. sz., Enyedi György: Kísértethistória. — Tér és társadalom, 1987. évi 2. sz. Lackó László: Import avagy hazai (Válasz kísértetügyben). — Tér és társadalom, 1987. évi 3. sz.
11. E megjegyzések frásos formában nem láttak napvilágot. Dr. Tóth József a 2. Alföld-ankéton (Békéscsaba, 1986. december 1–2.) tett erre vonatkozó megjegyzést, a konferencia anyagát közreadó kötetbe (Békéscsaba, 1987) ez a szövegrész nem került be. Dr. Enyedi György pedig Tóth József doktori értekezésének vitáján említette az Alföld kelet-európai jellemvonásait.
12. Szűcs Jenő: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. — In: Előadások a Történettudományi Intézetben 3., 6. old.
13. Uo. 3. old.
14. Ezt az országon belüli megosztottságot pl. Gunst Péter is feltételezi: összevetve a „nyugatis Dunántúlt” a „keleties Alfölddel”, írta: „... egyes államalakulatok gyakorlatilag már kezdetől fogva két struktúrát is magukba foglalhattak...” Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. — In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Szolnok, 1974. 9–31. old.
15. Pl. az Alföld településhálózata oly lényegi sajátosságok sokaságával rendelkezik, hogy joggal beszélhetünk sajátos, csak az Alföldre jellemző településhálózatról. A mezővárosok (s tanyáik) révén az Alföldön az agrártermelés városi keretekbe szerveződhet; a mezőgazdasági tevékenység városfejlesztő szerepet is ellát; a jellegzetesen alföldi településű területeken — egy „háborítatlan” agrártájon — falvakat nem lehet találni — nem lehetett a közelmúltig. A mezőgazdasági funkciójú szórvány ugyan nem ismeretlen települési forma hazánk határain túl sem, de a *tanyaelvű* település Európában másutt legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződmény volt, *települési-gazdálkodási rendszerre nem szerveződött*. Mindebből számos egyéb sajátosság következett: túlnyomóan agrárlakosságú városok, városok „vidék” nélkül, falusias morfológiájú-településképző (mező)városok stb.

Az is kétségtelen, hogy a településállomány különleges alakulása mellett a társadalmi-gazdasági fejlődés terén is sajátos utat járt az Alföld a Kárpát-medencén belül (vagy akár Európában). Csábító, hogy felemlítsük Pannónia és Dácia „európaivá válásának” idejét, amikor az Alföld továbbra is a Barbarikum része maradt, s aligha túlzás, ha az akkor nyert előny több évszázados fennmaradását tételezzük fel (kiirtott erdők, eke alá fogott földek, a városi élet hagyományai stb.). A Duna, az egykori limes akkor is a társadalmi-gazdasági fejlődésben egyéni vonásokat hordozó tájakat különít el, amikor mindkét partján, ugyanaz az államalakulat jött létre: a magyar királyság. Az Alföldet az államalapítás után is extenzíven hasznosították (a többi országrészhez képest); népsűrűsége harmada volt a Délvidék vagy a Dunántúl népsűrűségének. A betelepített új jövevények — jászok, kunok, később a hajduk — újra és újra réseket ütöttek a berendezkedő feudalizmuson. A városfejlődés korán sajátos útra tért, a mezővárosok jószérivel meg sem ismerték a feudális viszonyokat, hogy aztán a hódoltság idején fejlődésük egészen egyéni útra térjen. A 17–18. században újra berendezkedő feudalizmus sem asszimilálta maradéktalanul az Alföldet. Szabadalmas területek a maguk se falu se város településeikkel, vagy a tanyákkal, megváltozott és földesúri mezővárosok váltják egymást. Sajátos a társadalmuk, furcsa ellentét feszül társadalmi és gazdasági fejlettségük között. Az Alföld „elmaradottsága”, hátrányos helyzete általánosan elfogadott vélekedés (s mint fentebb említettük, akár a Római Birodalom fennállásáig, az „európai fejlődési vonal” kialakulásáig visszavezethető ez az időeltérés), ha ez nem is volt mindenkor oly mérvű, mint azt közhelyszerűen emlegetjük; a 19. sz. derekán, második felében pl. az Alföld gazdasága az ármentesítések, az agrárexportot segítő vasútépítés, a gabonakonjunktúra nyomán sok vonatkozásban a Dunántúl elé került. A társadalmi szerkezet „elmaradottsága” már korántsem ily egyértel-

mű, különösen a 18–19. században; a polgári elemek hiányát a paraszti szabadság ellensúlyozta. Erről Veres Péter — politikai szempontok motiválta vélekedése: „... a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremtett, amaz pedig — ti. a dunántúli — szolgátságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.” (Veres Péter: Az Alföld parasztsága. — Budapest, 1936).

16. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, Budapest, 1986., 19. old.
17. A. N. J. den Hollander szerint a frontier fogalmát „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle... Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak) ... sőt magát a folyamatot is, ami által ezek új és sajátos társadalmi struktúrákat fejlesztettek ki.” den Hollander: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. — Ethnographia, 1975. 86. évf. pp. 313–323.
18. Hanák P. i. m., 20. old.
19. A rendkívül szűklátókörű hivatalos tudománypolitika fokozódó szűkkeblősége idején persze a vádpontunk támadható, hisz a „külső megbízások” nélkül a kutatóhelyek pusztá léte, működése válik kérdésessé.
20. Négy kiadás az Akadémiai Kiadónál 1975 óta.
21. Egyes egyetemeken már pl. *Goethe*-szakos képzés is folyik; jó, nem jó, ne vitassuk, de tény.

CSATÁRI BÁLINT:

RÉSZJELENTÉS A FÖLDRAJZRÓL

(Hozzászólás Beluszky Pál magánjelentéséhez)

Beluszky Pál írása felkavart. Abban a másfél évtizedben váltam ugyanis különböző helyeken a földrajz művelőjévé, amelyről a magánjelentése szól. Részjelentésemben az általa elemzett nagy kérdésköröknek csak kisebb területeiről kívánok írni, azzal a reménnyel, hogy a rész és egész viszonya teljesebbé válik, s talán az olvasót — éppen a Beluszky Pál által a szakmánkba bevezetett — további ok-következmény kapcsolatok megfogalmazására serkenti.

Ok-e, vagy következmény, hogy véleményem szerint nemcsak a földrajztudomány, hanem a földrajzoktatás is presztízs-vesztett helyzetben van. Az elmúlt két évtized tanügyi reformjainak áradatában elveszett a lakóhelyismeret, tesztekkel és vaktérképekkel gépiesedett el az általános iskolai földrajzoktatás, csökkent a gimnáziumok órakerete, a szakközépiskolák egy részéből, a szakmunkásképzőkből teljesen száműzték a tárgyat, s hovatovább a geográfia ma minimális részét képezi az általános műveltségnek.

Olvashatunk a cikkben gazdaságföldrajz = telefonkönyv problémáról is. Persze, hiszen általában is vitatott kérdés ma az oktatásban a memoriter szerepe. Tisztelete megszűnt. A célként megjelölt „nagy összefüggések, folyamatok” megláttatása azonban az előbbi nélkül aligha lehetséges maradandó módon. Pedig a geográfia kétségtelenül fontos része nemzeti önismeretünknek, sőt nemzetközi helyzetünk reális megítélésének is. De valóban nem vehetők a kezünkbe olyan geográfus művek, olvasmányos írá-

mű, különösen a 18–19. században; a polgári elemek hiányát a paraszti szabadság ellensúlyozta. Erről Veres Péter — politikai szempontok motiválta vélekedése: „... a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremtett, amaz pedig — ti. a dunántúli — szolgátságban teljesen alkalmazkodni kényszerült.” (Veres Péter: Az Alföld parasztsága. — Budapest, 1936).

16. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, Budapest, 1986., 19. old.
17. A. N. J. den Hollander szerint a frontier fogalmát „Pusztá vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle... Nem csupán egyfajta helynek a képét... idézi fel, hanem egyfajta embereket is (akik ott laknak) ... sőt magát a folyamatot is, ami által ezek új és sajátos társadalmi struktúrákat fejlesztettek ki.” den Hollander: A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. — Ethnographia, 1975. 86. évf. pp. 313–323.
18. Hanák P. i. m., 20. old.
19. A rendkívül szűklátókörű hivatalos tudománypolitika fokozódó szűkkeblősége idején persze a vádpontunk támadható, hisz a „külső megbízások” nélkül a kutatóhelyek pusztá léte, működése válik kérdésessé.
20. Négy kiadás az Akadémiai Kiadónál 1975 óta.
21. Egyes egyetemeken már pl. *Goethe*-szakos képzés is folyik; jó, nem jó, ne vitassuk, de tény.

CSATÁRI BÁLINT:

RÉSZJELENTÉS A FÖLDRAJZRÓL

(Hozzászólás Beluszky Pál magánjelentéséhez)

Beluszky Pál írása felkavart. Abban a másfél évtizedben váltam ugyanis különböző helyeken a földrajz művelőjévé, amelyről a magánjelentése szól. Részjelentésemben az általa elemzett nagy kérdésköröknek csak kisebb területeiről kívánok írni, azzal a reménnyel, hogy a rész és egész viszonya teljesebbé válik, s talán az olvasót — éppen a Beluszky Pál által a szakmánkba bevezetett — további ok-következmény kapcsolatok megfogalmazására serkenti.

Ok-e, vagy következmény, hogy véleményem szerint nemcsak a földrajztudomány, hanem a földrajzoktatás is presztízs-vesztett helyzetben van. Az elmúlt két évtized tanügyi reformjainak áradatában elveszett a lakóhelyismeret, tesztekkel és vaktérképekkel gépiesedett el az általános iskolai földrajzoktatás, csökkent a gimnáziumok órakerete, a szakközépiskolák egy részéből, a szakmunkásképzőkből teljesen száműzték a tárgyat, s hovatovább a geográfia ma minimális részét képezi az általános műveltségnek.

Olvashatunk a cikkben gazdaságföldrajz = telefonkönyv problémáról is. Persze, hiszen általában is vitatott kérdés ma az oktatásban a memoriter szerepe. Tisztelete megszűnt. A célként megjelölt „nagy összefüggések, folyamatok” megláttatása azonban az előbbi nélkül aligha lehetséges maradandó módon. Pedig a geográfia kétségtelenül fontos része nemzeti önismeretünknek, sőt nemzetközi helyzetünk reális megítélésének is. De valóban nem vehetők a kezünkbe olyan geográfus művek, olvasmányos írá-

sok, valódi tájrajzok, amelyek „a rész és egész viszonya” alapján adnák össze hazánk modern földrajzi szintézisét.

Tudományágunk idillikusan szerény mérete tehát – megítélésem szerint – sajnos „kiegészül” az oktatásban, a műveltségben kimutatható visszaszorulásával, a haza földrajzi megismerésének tragikusan szerény lehetőségeivel. Tudományágunk chrologikus vizsgálatait tere a táj, a maga komplexitásában. Kettőssége, természeti és társadalomtudományi jellege adja azt a specifikumát, ami lehetővé teszi (tenné), hogy a természet és társadalom közötti folyamatokat feltárja, középpontjába helyezve az embert, amelyik mindkettőhöz egyaránt tartozik.

Hosszú évtizedekig volt persze burzsoá tudomány az emberföldrajz, a településföldrajz, sok tehetséges geográfus hagyott fel művelésével. Ok-e, vagy következmény tehát, hogy ma hiányzik az a bizonyos szintézis. Gyönyörűen mondta Bulla Béla: „olyan tájneveinknek, mint Sárköz, Zselic, Sárrét ... népességünk tudatában mélyen gyökerező földrajzi tartalmuk van”. Ez a földrajzi tartalom tehát, amivel szolgálnunk kellene. Így a tudományunk kettősségét nem választanám el olyan élesen, mint Beluszky teszi. Distinkciót kellene tennünk e szemlélet, mint geográfus alapszemlélet, mint szintézis cél, a földrajz, mint tárgy és a konkrétan elkülönülő, s jelenleg művelt diszciplínák, ágazati földrajzi irányok között. Ez utóbbiak sokszínűsége, szétválása szükségszerű, s az előbbieket egységével legalább azonos fontosságú.

A geográfus szemlélet egysége teremtheti meg csak a lehetőséget a tudomány jelenleg elkeseredve várt újjászületéséhez, csak ilyen alapon készülhetnének el azok a várt művek, amelyek visszaszerezhetnék beszűkült szakmánk megtépzott tudományos presztízsét.

Szerintem, mint erre az utóbbi időben rendezett úgynevezett interdiszciplináris konferenciák rámutatnak, ez a megoldás a társadalomtudományokkal kiépítendő viszonyokat illetően is.

A társadalomföldrajz, vagyis az emberföldrajz eredményei, szintézistörékvései csak akkor lehetnek érdekesek számunkra, ha a gazdasági társadalmi folyamatok térbeli aspektusairól közös elvek alapján kaphatnak képet. Integrálnunk kell eredményeinket, nem más elv alapján, mint Reclus tette, miszerint a földrajz térbeli történelem, a történelem pedig időbeli földrajz.

De fokozatosan gyarapodó „udvari tanácsi” feladattömegünk mellett nagyon kevés idő marad a demográfia, a néprajz, a regionális közgazdaságtan, a szociológia, a nem telefonkönyvszerű ágazati földrajzi irányok következetes, egységes, geográfus tér-idő szintézisére. Csak irigykedve olvastam a minap, hogy az angol emberföldrajz mennyire nyitott más társtudományok felé, s a többi társadalomtudomány mennyire igényli egyedi földrajzi gondolatait saját vizsgálataihoz.

A vidéki kutatóhelyünkön megforduló nemcsak geográfus külföldi vendégekkel való találkozásaim során tapasztalom, hogy amikor nekik mindenféle publikációk avagy zárójelentés-készítő kényszer nélkül magyarázhatók a tájról, ahol élek s dolgozom – mennyire vevők rá. A Tokióból, Novoszibirszkából, Utrechtből vagy Fresnoból érkezettek nem az ökonómia, a történelem, a demográfia, az agrárgazdaságtan, az urbanisztika eredményeire voltak kíváncsiak, hanem a dolog lényegéből adódóan a meglátogatott táj komplex földrajzi értékelésére. A külföldi kapcsolatoknak tehát ilyenképpen van nyoma, de csak így, s nem úgy, ahogy azt Beluszky írásában joggal várja.

Véleményem szerint le kellene tenni az asztalra olyan lélegzetű, szemléletű műveket, mint amilyeneket az akadémikusok számával mérve legnagyobb társtudományunk, a történelem letett, s akkor itthon, s külföldön is változna a geográfiánk megítélése. Ez lehetne a válasz a cikkben igen részletesen bemutatott Alföld-problematikára is, s csak ez! Ez jelentene megoldást az „udvari tanácsosi” szerepkört illetően is. Tanácsosnak lenni lehet jó, s rossz egyaránt, de ha olyan kérdéseket igyekszik felvetni (felvetetni) a tanácsos, amelyek a közösen meghatározott szintézis felé keresik a válaszokat, akkor ez nem rossz. Nyilván ez a szerepkör is másképp esne, ha többen volnánk. Ha sokjó értelemben vett tanácsos dolgozna a földrajztudományban. Miért nincs egyetemünkön és főiskoláinkon kétszer-háromszor több fiatal oktató-kutató gyakorlónok, mint idősebb. Szakmánk tudományos piramisának csak csúcsa van, utánpótlása nincs. De ennek saját eszmerendszere sincs. Mert tényleg lehet geográfusként egyetemet végezni úgy, hogy Mendöl Tibor nagyívű szintéziséből legalább szemelvényeket olvasna egy hallgató. De modern szemléletű, a tárgyat igazán vonzóvá tevő egységes egyetemi tankönyvek sincsenek. Igaza van Beluszky Pálnak, „olyan geográfia” ma nincs, mert lemondott arról az eszmerendszerről, újat pedig nem hozott helyette.

Miután személyesen is említett a magánjelentésében Beluszky Pál, végül hadd emlékeztessen arra a helyre én is. A Kubai Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetében 100-nál több főállású geográfus dolgozik (az persze már más kérdés, hogy min). A Havannai Egyetemen 35–40 évnél fiatalabb, többségében minősített tettere kész geográfus tanár, kollega irányítja, vezeti az egyszakos földrajzos képzést: a kétéves általános alapvetést, majd a földrajznak legalább 15 ágát 4-5 hallgatóval műhelymunkában. Gondolatmenetükben, metodikájukban a legmodernebb nyugati és keleti módszereket igyekeznek ötvözni.

A mérlegkészítést — műveket, irányzatokat, kezdeményezéseket együttvéve tényleg el kellene tehát végezni. A legnehezebb lesz a helyzet az „udvari tanácsosság” ügyében. De Cholnoky Jenő azt mondta: „a matematika a tudományok királya, a földrajz pedig a királynője”. Legyünk tehát a királynő udvari tanácsosai, inkább...

CSÉFALVAY ZOLTÁN:

A SZOCIÁLGEOGRÁFIA TÁRSADALOMRAJZA

I.

A hagyományos geográfia¹ már több évtizede halott. A térbeli tájékozódás igényéből az antikvitásban tudománnyá szerveződött geográfia a II. világháború óta története legnagyobb válságát, és egyben folytonos megújulási kísérleteit éli. Ez a tudomány mindig akkor virágzott, amikor valamely hatalomkoncentráció, vagy annak csu-

Véleményem szerint le kellene tenni az asztalra olyan lélegzetű, szemléletű műveket, mint amilyeneket az akadémikusok számával mérve legnagyobb társtudományunk, a történelem letett, s akkor itthon, s külföldön is változna a geográfiánk megítélése. Ez lehetne a válasz a cikkben igen részletesen bemutatott Alföld-problematikára is, s csak ez! Ez jelentene megoldást az „udvari tanácsosi” szerepkört illetően is. Tanácsosnak lenni lehet jó, s rossz egyaránt, de ha olyan kérdéseket igyekszik felvetni (felvetetni) a tanácsos, amelyek a közösen meghatározott szintézis felé keresik a válaszokat, akkor ez nem rossz. Nyilván ez a szerepkör is másképp esne, ha többen volnánk. Ha sok jó értelemben vett tanácsos dolgozna a földrajztudományban. Miért nincs egyetemünkön és főiskoláinkon kétszer-háromszor több fiatal oktató-kutató gyakorlónok, mint idősebb. Szakmánk tudományos piramisának csak csúcsa van, utánpótlása nincs. De ennek saját eszmerendszere sincs. Mert tényleg lehet geográfusként egyetemet végezni úgy, hogy Mendöl Tibor nagyívű szintéziséből legalább szemelvényeket olvasna egy hallgató. De modern szemléletű, a tárgyat igazán vonzóvá tevő egységes egyetemi tankönyvek sincsenek. Igaza van Beluszky Pálnak, „olyan geográfia” ma nincs, mert lemondott arról az eszmerendszerről, újat pedig nem hozott helyette.

Miután személyesen is említett a magánjelentésében Beluszky Pál, végül hadd emlékeztessen arra a helyre én is. A Kubai Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetében 100-nál több főállású geográfus dolgozik (az persze már más kérdés, hogy min). A Havannai Egyetemen 35–40 évnél fiatalabb, többségében minősített tettere kész geográfus tanár, kollega irányítja, vezeti az egyszakos földrajzos képzést: a kétéves általános alapvetést, majd a földrajznak legalább 15 ágát 4-5 hallgatóval műhelymunkában. Gondolatmenetükben, metodikájukban a legmodernebb nyugati és keleti módszereket igyekeznek ötvözni.

A mérlegkészítést – műveket, irányzatokat, kezdeményezéseket együttvéve tényleg el kellene tehát végezni. A legnehezebb lesz a helyzet az „udvari tanácsosság” ügyében. De Cholnoky Jenő azt mondta: „a matematika a tudományok királya, a földrajz pedig a királynője”. Legyünk tehát a királynő udvari tanácsosai, inkább...

CSÉFALVAY ZOLTÁN:

A SZOCIÁLGEOGRÁFIA TÁRSADALOMRAJZA

I.

A hagyományos geográfia¹ már több évtizede halott. A térbeli tájékozódás igényéből az antikvitásban tudománnyá szerveződött geográfia a II. világháború óta története legnagyobb válságát, és egyben folytonos megújulási kísérleteit éli. Ez a tudomány mindig akkor virágzott, amikor valamely hatalomkoncentráció, vagy annak csu-

pán illúziója megkívánta a világ, a meghódítottak és a meghódítandók viszonyainak pontos ismeretét. Az újkor és a legújabb kor e téren csupán annyi változást hozott, hogy a hadvezéreknek való tudomány a gazdasági hatalom segédtudományává vált; a szárazföldek, a tengerek és a népek leírását a nyersanyaglelőhelyek és az ipari telephelyek számbavétele váltotta fel.

Ez a két évezredes képlet a II. világháború után (és részben már a két világháború között is) alapjaiban megbomlott. Egyrészt a hatalomkoncentrációk — önálló tudománnyá emelve a statisztikát — saját szakapparátusokat hoztak létre, amelyek a geográfiánál jóval hatékonyabban és szervezettebben szállították a szükséges információkat. Másrészt 1945 után, minden eddiginél erősebben, újra felvetődött a gazdasági-társadalmi fejlődés *tudatos* irányításának szükségessége.

Ezek a változások egyfelől leértékelték a hagyományos geográfiai törekvések jelentőségét, másfelől viszont új igényeket támasztottak a tudománnyal szemben. Nevezetesen azt, hogy a geográfia a gazdasági-társadalmi folyamatok *tervezéséhez*, a társadalom térbeli működésének *irányításához* nyújtson ismereteket. Ez az új kihívás gyökeres szemléletváltást hozott a geográfiában, a térbeli jelenségek leírásának helyébe az oknyomozó diagnózis terápia gondolatmenet lépett. A gazdasági-társadalmi tervezésben való részvételhez a geográfiának *leíró tudományból magyarázó tudománnyá* kellett válnia.

Egy ilyen típusú geográfia a II. világháború után azonban csakis az *állami tervezéshez kapcsolódva* jöhetett létre. Nyugat-Európában és részben Észak-Amerikában a jóléti állam kiépülése, az állami beavatkozás felerősödése az állam és a társadalom érdekeinek időleges egybeeséséhez, határaik átmeneti elmosódásához vezetett. Kelet-Európában pedig azzal tűnt el egy időre az állam és a társadalom közötti határvonal, hogy az állam jószerivel margón kívülre helyezte a civil társadalmat. E változások a geográfia szempontjából azzal a következménnyel jártak, hogy a földrajz ebben az időszakban az állami tervezés segédeszköze lett.

A tudományon kívül eső folyamatok önmagukban még nem lettek volna elegendők egy ilyen szerepvállaláshoz, ehhez a matematikai-statisztikai adatfeldolgozás módszereinek és eszközeinek rohamos fejlődésére is szükség volt. *A két jelenség — az állam és a társadalom közötti határvonal időleges megszűnésének és a statisztikai eljárások fejlődésének — szerencsés egybeesése vezetett végül az ötvenes években a geográfia „kvantitatív forradalmához”.*

Az állami tervezés alapvetően két kérdésre várt feleletet a geográfiától. Egyrészt arra volt kíváncsi, hogy milyen a tervezésbe vont gazdasági és társadalmi struktúrák térbeli szerkezete, másrészt arra, hogy milyen szabályszerűségek szerint változnak meg ezek a térszerkezetek. A geográfia nyelvére lefordítva e kívánalmak azt jelentették, hogy a tudomány célja a térbeli elemek *területi elrendeződésének* vizsgálata, és a térbeli elemek közötti *funkcionális kapcsolatok* feltárása lett. Olyan geográfia jött így létre, amely a matematikai-statisztikai módszerek kiterjedt alkalmazásával a területi szerveződések *modellszerű* leírása, valamint sajátos *tér- és gazdasági törvények* segítségével a modellek változásának értelmezésére vállalkozott (HAGGETT, P. 1965, CHORLEY, R. J.—HAGGETT, P. 1967, BARTELS, D. 1969, GIESE, E. 1980.)

A hetvenes évek társadalmi-politikai változásai azonban jelentős arányeltolódást hoztak az állam és a társadalom korábbi viszonyában. Ekkor az „erős központi

bürokráciák kiépülésével, illetve a bürokratikus formák világszerte tapasztalható előretörésével újra nyilvánvalóvá vált az államhatalom és a civil társadalom kettészakadása, és sokfelé megindult a civil társadalom önvédelmi harcának kibontakozása, lassú vagy gyors, rejtett vagy nyílt öntudatosodása, önvédelmi mozgalma, szabadságharca'' (HANKISS E. 1986, pp. 263–264). Nyugat-Európában – az 1968-as előzmények és egy évtizednyi lappangás után – ma újra mutatkoznak az állami gondoskodásból való kiábrándulás jelei, és egyre gyakrabban tűnnek fel a társadalom önszerveződésének formái. Napjainkban olyan új jelszavak jelennek meg Nyugat-Európában mint „az állam önkorlátozása, a társadalom önszervező képességének tolerálása, az önkéntes kezdeményezések – legyen az piaci vállalkozás vagy kommunális szolidaritás – támogatása'' (PAPP ZS. 1987, p. 4). Kelet-Európában pedig előbb lassan, majd később egyre jobban felgyorsulva megszűnik a civil társadalom állami alávetettsége.

Az állam és a társadalom viszonyában bekövetkezett fordulat nem hagyta érintetlenül a geográfiát sem. A változás lényege, hogy a geográfia a gazdasági és a társadalmi tervezést már *nem az államhoz kötötte, hanem az állam és a társadalom között kiépítendő partneri kapcsolat keretében tartja megvalósíthatónak*. A központi tervezés céljaival, eszközeivel és végeredményeivel szemben fokozódó társadalmi elégedetlenség, valamint a tervező közigazgatás – demokratikus kontrolljának hiányából fakadó – funkcionális zavarai az állam számára is világossá tették, hogy az érintettek bevonása nélkül nem lehet hatékonyan tervezni (KNIGGE, R. 1972, SCHÄFFERS, B. 1974).

Az állam és a társadalom közötti partneri viszonyra alapozódó tervezés új kérdések elé állította a geográfiát. Ebben az esetben ugyanis már *nem a térszerkezet milyensége, hanem a térszerkezet feltételei között cselekvő ember* az igazán lényeges. *Nem a térszerkezet jellegének változása* a valóban fontos vizsgálati tárgy, *hanem az a folyamat, ahogyan az ember megváltoztatja a térszerkezetet*. A térről az emberre, a geometriából a pszichológiára helyeződött át a hangsúly. *A geográfia célja itt már az, hogy magyarázatot adjon az ember térbeli viselkedésére*. Ez pedig már nehezen kutatható matematikai-statisztikai módszerekkel, az élet „puha” tényei nem a mennyiségre, hanem a minőségre koncentráló vizsgálati apparátussal ragadhatók csak meg. Mindezek a szemléleti változások a hetvenes években a geográfia nagy megújulásához, ún. „*kvalitatív forradalomhoz*” vezettek (WIESSNER, R. 1978, BECK, G. 1981, DUNCAN, S. S. 1981, WIRTH, E. 1981).

A tudományon kívül eső folyamatok mellett természetesen ebben a változásban is jelentős szerepe volt a geográfia belső módszertani fejlődésének. Az új irányzat képviselői mindenekelőtt a „kvantitatív geográfiában” használt tértörvényeket és térmodelleket vetették bírálat alá. A „kvantitatív geográfia” hívei egy adott térbeli struktúra különböző időpontban lévő, eltérő állapotai közötti viszonyt ok-okozati kapcsolatként értelmezik, és ezt a fajta kauzalitást tekintik tértörvénynek. A térszerkezetek változását azonban – hangsúlyozzák joggal a bíráló megjegyzések – gazdasági, társadalmi, politikai okok magyarázzák és nem a térszerkezetek saját mozgástörvényei. Ezen az alapvető hibaforráson még az sem segít, ha a térmodellek értelmezéséhez tértörvények helyett gazdasági törvényeket hívnak segítségül. A gazdasági törvényekkel, főként gazdaságossági megfontolásokkal magyarázó térmodellek ugyanis csak akkor igazak, ha a térszerkezetben tevékenykedő résztvevők minden esetben a gazdasági racionalitás jegyé-

ben cselekszenek. A résztvevők magatartásának normatív felfogásából eredő problémák már a „kvantitatív geográfia” modelljeinek őstípusainál is felbukkannak: J. H. von THUNEN teóriája csak akkor életképes, ha a vállalkozók mindig profitmaximumra törek-szenek; W. CHRISTALLER rendszere pedig csak akkor működik, ha az egyén állandóan racionálisan dönt, azaz mindig csak a legközelebbi központi helyet keresi fel.

Ebből az alapvető kritikái észrevételből – és más ugyancsak jogosult, de kevésbé fontos ellenvetésből – a „kvalitatív geográfia” hívei azt a következtetést vonják le, hogy a térszerkezet jellegének és változásának okait *nem önmagában a térben, hanem az emberben kell keresni*. Ugy vélik, a térszerkezetek nem *kauzális*, hanem *teleologikus* összefüggések szerint működnek. Ezért ahhoz, hogy valamely térszerkezet át-alakításához helyes döntéseket hozzunk, elsősorban *a térben cselekvő ember magatartását kell megismerni*.

A szociálgeográfia, mint önálló geográfiai tudományág – századelőre visszanyúló előzményei, és országoként eltérő típusa ellenére –, ennek a gyökeres átalakulási folyamatnak, a „kvantitatív forradalmat” felváltó „kvalitatív forradalomnak” egyik, sajátos szempontrendszerű terméke. A szociálgeográfiának a „kvantitatív” és a „kvalitatív” geográfiából megkülönböztető szempontja az, hogy „az ember és környezete viszonyrendszerét az embercsoportok tevékenységének szemszögéből vizsgálja” (CSÉFALVAY Z. 1986, p. 146). Amíg a „kvantitatív geográfia” áramlatai a tér, addig a „kvalitatív geográfia” irányzatai az ember felől közelítenek ehhez a viszonyhoz. A *szociálgeográfia* mássága abban áll, hogy *úgy építi magába a „kvalitatív geográfia” irányzatainak egyes elemeit, hogy minden esetben embercsoportokat keres a jelenségek hátterében*.

A szociálgeográfia – története során – első konzisztens fogalmi struktúráját a „*müncheni iskola*” teremtette meg a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején (SCHAFFER, F. 1968, RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. 1969, 1974, MAIER, J. et al 1977, 1978).² Ez az iskola – magatartásföldrajzi törekvései ellenére is – még erősen kötődik a „kvantitatív geográfia” szemléleti alapjaihoz. Képviselői a *szociálgeográfiát „társadalmak és embercsoportok alapfunkcióinak térbeli szerveződésformáival és térformáló folyamataival foglalkozó tudománynak”* (SCHAFFER, F. 1968, p. 205) tekintik, azaz hasonlóan a „kvantitatív geográfiához” a *térbeli elrendeződés* kutatását tartják a tudomány fő céljának. A „kvantitatív geográfiával” szembeni különbség csupán annyi, hogy a térbeli elemek helyett, a társadalmi alapfunkciók területi elhelyezkedését vizsgálják.

A szociálgeográfia „*müncheni koncepciója*” öt alappillérré épül. A társadalmi folyamatok és a társadalmi struktúra térbeli „*leképeződésének*” értelmezésére alkotott két alappillér (az indikátorkutatás és a társadalmi térszerkezet fogalma) még a „kvantitatív geográfia” kérdésfeltevéséhez kapcsolja ezt az irányzatot. Az ember térbeli magatartásának értelmezésére szolgáló további három alappillér (a társadalmi alapfunkciók rendszere, a térreleváns szociálgeográfiai csoport fogalma, a szociálgeográfiai tér fogalma) viszont már a „kvalitatív geográfiához” köti a „*müncheni iskolát*”. Így a *szociálgeográfia „müncheni koncepciója” egy átmeneti pozíciót foglal el a geográfia II. világháború óta kifejlődött nagy áramlatai között*.

Sok más probléma mellett (LENG, G. 1973, BIRKENHAUER, J. 1974, WIRTH, E. 1977, THOMALE, E. 1978) a „*müncheni koncepció*” sajátos korlátozott-

sága, hogy „az ember térbeli tevékenységének csupán egyoldalú, monokauzális megközelítést teszi lehetővé. Egyoldalú a „müncheni koncepció” szemlélete, mert az ember térbeli tevékenységét szűken, a külvilág jelenségeire adott válaszként, reakcióként értelmezi. De egyoldalú azért is, mert — a térbeli tevékenységeket csak cselekvésnek tekintve — lemond a cselekvéshez vezető folyamat vizsgálatáról” (CSÉFALVAY Z. 1986. p. 149).

E szemléleti egyoldalúság meghaladására a szociálgeográfia a „kvalitatív geográfia” irányzatainak integrálásával tesz kísérletet. Ezek a törekvések azonban — a „kvalitatív forradalom” alapvetően pszichológiai beállítódása miatt — mindeddig nem hozták meg a várt eredményeket. Ugyanis sem az *észlelésföldrajz* (LYNCH, K. 1960, GOULD, P. 1965, RUHL, G. 1971, LEIMGRUBER, W. 1979), sem az *időszempontú földrajz* (KLINGBEIL, D. 1980, LENNTORP, B. 1979), sem pedig az *aktivitástér-kutatás* (HORTON, F. E.—REYNOLDS, D. R. 1971, KLINGBEIL, D. 1978, SCHAFER, F. 1985) nem tudott túllépni a pszichológia környezeti inger — magatartásbeli válasz sémáján.

Az észlelésföldrajz abból indul ki, hogy az egyén nem a valós térszerkezet, hanem annak benne élő subjektív képzete (mental map) alapján cselekszik a térben. A tér subjektív képzete azonban — az irányzat képviselői szerint — a környezeti információk csupán passzív befogadása révén jön létre. Az időszempontú földrajz ugyan az ember térbeli mozgását vizsgálja egy adott időegységben belül, de a környezet itt is csak az időben zajló mozgások kerete. Az aktivitástér-kutatás pedig programja szerint akciók és reakciók egységében szemlélné az embert, mégis a térbeli aktivitás ebben az esetben sem több a térbeli feltételekhez való passzív alkalmazkodásnál.

Mivel ezek az irányzatok nem tudták meghaladni a pszichológiai inger válasz modell korlátait, ezért a szociálgeográfia a hetvenes évek végén ismét a szociológia felé fordult. A *döntésorientált földrajz* (JANELLE, D. G.—MILLWARD, H. A. 1976, KRETMAYR, E. 1979) már szakít a passzív emberképpel. Elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként dönt az egyén a különböző térbeli alternatívák között. Igazán jelentős eredmények azonban eddig csak a helyi hatalmi elit kommunális politikával kapcsolatos döntéseinek vizsgálatakor születtek. Ugyancsak a szociológiára támaszkodik a *cselekvésorientált szociálgeográfia* (WERLEN, B. 1986), amely már az emberi célok kialakulásának folyamatát bevonja a térbeli viselkedés kutatásába. Ez az irányzat viszont annyira új, hogy eddig csupán elméleti téziseket adott, empirikus kutatások még nem voltak.

Bár a „müncheni koncepció” óta fellépő irányzatok jelentős sikereket hoztak, mégis sajátos *zsákutcába vitték a szociálgeográfiát*. Ugyanis éppen a szociálgeográfia alapproblémaiban nem történt haladás. Ezek a módszertani megújulások egyrészt nem adtak az ember térbeli viselkedéséről az empirikus kutatásokban is jól használható modelleket, másrészt pedig megrekedtek a statisztikai csoportképzés szintjén. Így a nyolcvanas évek közepére világossá vált, hogy a továbblépéshez nem elegendő a „kvalitatív geográfia” áramlatainak integrálása. Ehhez az elméleti alapok önálló újragondolására van szükség.

II.

Hazánkban a szociálgeográfia kifejezés először nyomtatásban a hetvenes évek elején jelent meg LETTRICH EDIT és WALLNER ERNŐ vitájában (LETTRICH E. 1970, 1972, WALLNER, E. 1971, 1973). Ugy tűnt ekkor, a magyar geográfia kész arra, hogy hazánkban is elinduljanak a szociálgeográfiai kutatások. Hogy ez mégsem így történt, abban a geográfián kívül eső jelenségek éppúgy szerepet játszottak, mint a hazai földrajzkutatás jellegéből adódó problémák.

Magyarországon az ötvenes évek közepe óta a társadalmat az államnak alárendelő centralizált társadalomfejlesztési modell lebontásának korát, az azt felváltó „reform körüli huzavona szakaszait éljük” (GLATZ, F. 1986, p. 34). Ez a megtorpanásokkal és visszaesésekkel tarkított folyamat a hetvenes évek végére már jelentős eredményeket hozott az állam és a társadalom viszonyában. Amíg az ötvenes évekre „az élet minden területének szigorú állami irányítása, a civil társadalom csaknem teljes felszámolása” volt a jellemző, addig a hetvenes évek végén már „az egyéni és társadalmi cselekvés bizonyos mozgásterének kialakulása, a civil társadalom bizonyos elemeinek megjelenése, relatív autonómiák kialakulása” (HANKISS E. 1986, p. 55) volt megfigyelhető. A civil társadalom önartikulációs folyamata azonban a hetvenes évek végéig még nem vezetett el az állami fejlesztési monopólium rendszerének lazulásához. Éppen ezért *a geográfiát sem érte olyan kihívás, amely elméleti-módszertani megújulásra ösztönözte volna, akár a szociálgeográfia, akár más áramlat irányába.* A nyolcvanas években újabb lendületet kapott a civil társadalom önartikulációs folyamata. Ennek jelei az utóbbi években már a társadalmi tervezésben is megmutatkoznak: kialakulóban van az állam és a társadalom közötti párbeszédre építő tervezés rendszere. A legnagyobb változások előtt pedig a geográfia szempontjából legfontosabb terület, a településpolitika áll.

Napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy *a településpolitika hagyományos rendszere Magyarországon legitimációs válságba jutott.* A társadalom ugyanis ma már egyre kevésbé tolerálja a redisztributív szisztéma funkcionális zavaraiából származó feszültségeket. Ilyen feszültségforrás egyrészt az, hogy a településpolitika az elosztható és a települések fejlesztésében felhasználható javak körének beszűkülése miatt – egyre inkább a lakosságra hárítja át a településfejlesztés költségeit. Másrészt az, hogy a településpolitika számára kezelhetetlenné vált a hátrányos helyzetű területek problémája, éppen akkor, amikor a gazdasági struktúraváltás a jövőben újabb depressziós területek kialakulásával fenyeget (CSÉFALVAY Z.–PERGER É.–POMÁZI I. 1986). Harmadrészt pedig azt tolerálja egyre nehezebben a társadalom, hogy a tervező közigazgatás még a rendelkezésre álló szerény erőforrások hatékony felhasználását sem tudja biztosítani.

Az ily módon kialakult válsághelyzetben a településpolitika előtt négy alternatíva áll. *Az első alternatíva* szerint a településpolitika felvállalja a területi problémákat, és semmit sem változtat jelenlegi rendszerén. Ez a megoldás elvileg keresztülvihető, valójában mégis járhatatlan út. Járhatatlan, mert a településpolitika jelenlegi rendszerének változatlan fennmaradása csak tovább élezné a meglévő feszültségeket, azaz még jobban elmélyítené saját legitimációs válságát.

A második alternatíva az, amikor a településpolitika – még szintén a redisztri-

búciós szisztémán belül maradván – lakossági „lojalitást biztosító stratégiák és technikák” alkalmazásával növeli gyakorlatának demokratizmusát. Ennek a tervezésben való „szimbolikus részvétel”, az információk egy részébe történő beavatás, a „lakossági érzékenység szondázása éppúgy eszköze lehet, mint a „felülről történő rábírás” (PAPP ZS. 1986). A hazai gyakorlatban azonban jobbra csak akkor vetődik fel ilyen eszközök bevetésének szükségessége, amikor a tervező közigazgatás funkcionális zavarai már akut hiányhelyzeteket teremtettek.

A harmadik alternatíva az, amikor a településpolitika – még mindig az újraelosztási rendszer keretei között maradván – reformokat vezet be saját működésének demokratizálása érdekében. DIENEL, P. C. (1974) szerint a tervező közigazgatás három módszert – területi reform, funkcionális reform, közigazgatási reform – alkalmazhat a cél elérésére. A területi reform kisebb közigazgatási egységek kialakításától, a funkcionális reform a döntési jogkörök decentralizálásától, a közigazgatási reform pedig a közigazgatás belső ügymenetének átszervezésétől, hatékonyságának növelésétől várja a tervező közigazgatás gyakorlatának demokratizálódását. Úgy tűnik, hogy a magyar településpolitika ma közel hasonló reformoktól várja problémái megoldását.

A *negyedik alternatíva* pedig az, amikor a településpolitika jelenlegi gyakorlatának alapjait számolja fel, azaz a redisztributív szisztéma fokozatos lebontásával az újraelosztási és az önfinanszírozó rendszer egyfajta egyensúlyát teremti meg. Ez utóbbi változást tekinthetjük a településpolitika *valódi reformjának*. Nemcsak azért, mert lényegi átalakulást hozna a településpolitikában, hanem azért is, mert szervesen kapcsolódna az általános gazdasági-társadalmi reformprogramokhoz. A mostanában oly bőven termő reformirodalom a gazdasági reform alapvető lényegét többnyire a magyar gazdaságnak a tervgazdaságtól a piaci gazdálkodás, az első gazdaságtól a második gazdaság, a normatív szabályozástól az önszabályozás, a bürokratikus koordinációtól a piaci koordináció felé való elmozdulásban jelöli meg (BRÓDY A. 1983, KORNAI J. 1983, GÁBOR R. I. 1986). Az elmozdulás mértékét illetően a gazdasági reformelképzelések mára már kinőtték a – hetvenes években még meglévő – piaci illúziókat, s általában a két szerveződési típus közötti helyes kompromisszum kialakítását tüntetik fel a reform fő céljának. A politikai intézményrendszer reformját érintő elképzelések pedig kiemelten kezelik a helyi autonómiák, önszerveződések szerepének növelését, aminek egyik alapfeltétele a redisztribúciós szisztéma leépítése.

Természetesen a második és a harmadik alternatíva is tartalmazza bizonyos mértékben a valódi reform egyes elemeit, mindenekelőtt a társadalmi nyilvánosság kiszélesítését. A valódi reformot az különbözteti meg alapvetően a második és a harmadik alternatívától, hogy amíg azokban az *állampolgár* továbbra is a *gondoskodás tárgya*, addig a valódi reformban az állampolgár a *cselekvés alanya*.

Ma még nem látható világosan, hogy a mostani változások a településpolitika átalakulásának melyik típusához vezetnek. Az azonban nyilvánvaló, hogy – az első alternatíva kivételével – mindegyik új elvárásokat támaszt a geográfiával szemben. *Olyan geográfiát kívánnak, amely valamennyi döntéshozói szinten – a lakosság aktív részvételével – hozott térreleváns döntések szakszerűségét biztosítja. Olyan geográfiát, amely már nemcsak a tervező közigazgatás, hanem a tervezésbe bevont lakossági csoportok érdekeit is szolgálja.*

Úgy tűnik, hogy ez a kihívás kissé felkészületlenül érte a magyar geográfiát.

Egyfelől az elmúlt időszakban nem hozott létre olyan önálló elméleti bázist, amely továbbfejlesztve, az új igények értelmezésére és megválaszolására alkalmassá tennék. Másfelől pedig, mintha elvesztette volna tájékozódóképességét a geográfia nemzetközi áramlatai között. Külsőségeiben – a matematikai-statisztikai módszerek széles körű, és gyakran öncélú használatában – megjelent ugyan nálunk is a „kvantitatív geográfia”, de az elméleti konzekvenciák már határainkon kívül maradtak. A „kvalitatív geográfia” irányzatainak még ez a sors sem jutott, csupán irodalomismertetések szintjén bukkannak fel néha a hazai szakirodalomban.

E két jelenség – az önálló elméleti törekvések elhanyagolása, valamint a külföldi teoretikus eredmények adaptálásának hiánya – együttesen oda vezetett, hogy mára a hazai geográfia átfogó elmélet nélkül maradt. Bár egyes jelenségek – például a településszerkezet változása, az urbanizáció, a migráció – leírása használ egyfajta fogalmi hálót, de a geográfia tárgyára, céljára és módszereire vonatkozó konzisztens fogalmi struktúrája nincsen. Márpedig féltő, hogy az elméleti alapok egzakt meghatározásának hiányában a geográfia – mint minden tudomány, amely az elméletnélküliség útjára lép – önkényessé, öncélúvá, társadalmilag értéktelenné válhat.

A magyar geográfiában jelenleg – elmélet híján – *egy kutatási módszer tölt be kvázi-elmélet funkciót.* E módszer szerint a kutatók egyes mutatók (a népesség demográfiai, társadalmi szerkezete, a települések infrastrukturális felszereltsége, a gazdasági egységek termelési eredményei stb.) alapján településrészek, települések vagy településcsoportok között *térbeli különbségeket* tárnak fel. A regionális diszparitás diagnózisa aztán többnyire terápiával, településpolitikai vagy gazdaságpolitikai stratégiák megfogalmazásával párosul. Ezek a terápiák természetesen csak a módszer logikáját követhetik, azaz a területi aránytalanság helyébe területi kiegyenlítődést javallanak.

Ez a modell, és az általa elérhető eredmények messzemenően kielégítik az erőforrások területi újraelosztását vezérlő tervező közigazgatás igényeit. Ez ugyanis, elvileg a területi differenciálódás figyelembevételével alakítja ki fejlesztési rangsorait. A tervező közigazgatáshoz kötődik jelenleg a magyar geográfia még akkor is, ha az arányosabb térszerkezet kívánalma mögött többnyire a gazdaság decentralizálásának, az életkörülményben mutatkozó egyenlőtlenségek felszámolásának tiszteletre méltó szándéka áll. Természetesen szükséges, hogy ezek a térbeli egyenlőtlenségek lazuljanak, de egy kiegyenlítettebb térszerkezet önmagában még nem oldja meg ezeket a problémákat. Különösen akkor nem, ha az arányosabb térszerkezetet – a lakosság aktív kontrollja nélkül – egy szűkkörű döntéshozó csoport alakítja ki.

Ahhoz, hogy a hazai geográfia ne csupán a tervező közigazgatás folytonosan hullámzó önkorrekciójának legitimálójá, hanem a tervező közigazgatás és a lakosság közötti párbeszédre épülő tervezés eszköze legyen, mindenekelőtt ezt a kutatási sémát kell meghaladnia. A szociálgeográfia eredményeivel és útvesztőivel ehhez az elméleti munkához nyújthat fontos adalékot.

JEGYZETEK

1. Az alábbi tanulmányban – az egyszerűbb szóhasználat érdekében – a geográfia fogalma alatt a földrajz mindazon ágait értem, amelyek nem a természeti környezettel foglalkoznak.
2. A szociálgeográfia „müncheni iskolájának” részletesebb ismertetését ld. LETTRICH E. 1972 és CSÉFALVAY Z. 1986.

IRODALOM

- BARTELS, D. 1969: Theoretische Geographie. — Geographische Zeitschrift 2, pp. 132–144.
- BECK, G. 1981: Zur Theorie der Verhaltensgeographie. — Geographica Helvetica 4, pp. 155–166.
- BIRKENHAUER, J. 1974: Die Daseinfunktionen und die Frage einer „curricularen Plattform“ für das Schulfach Geographie. — Geographische Rundschau 12, pp. 499–503.
- BRÓDY A. 1983: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. — Közgazdasági Szemle 7–8, pp. 802–807.
- CHORLEY, R. J.—HAGGETT, P. 1967: Models in Geography. — Methuen et Co., London.
- CSÉFALVAY Z. 1986: Szociológia + Geográfia = Szociálgeográfia? — avagy egy új határtudomány múltja és jelene. — Társadalomkutatás 3–4, pp. 145–154.
- CSÉFALVAY Z.—PERGER É.—POMÁZI I. 1986: Túl kis lyuk ez ahhoz...? — Mozgó Világ 7, pp. 86–94.
- DIENEL, P. C. 1974: Das Problem der Bürgerbeteiligung an Landesplanung und Raumordnung. — Raumforschung und Raumordnung 1, pp. 7–17.
- DUNCAN, S. S. 1981: Qualitative Change in Human Geography. Pergamon Press, Oxford.
- GÁBOR R. I. 1986: Reformok, második gazdaság, „államszocializmus“. — Valóság 7, pp. 32–48.
- GIESE, E. 1980: Entwicklung und Forschungsstand der „Quantitativen Geographie“ im deutschsprachigen Bereich. — Geographische Zeitschrift 4, pp. 256–283.
- GLATZ F. 1986: Régi és új utak. — História 5–6, pp. 34–36.
- GOULD, P. 1965: On mental maps. — in: DOWNS, R.—STEA, D.: Image and environment. Chicago, pp. 182–220.
- HAGGETT, P. 1965: Locational Analysis in Human Geography. — Edward Arnold, London.
- HANKISS E. 1986: Diagnózisok 2. — Magvető Kiadó, Budapest.
- HORTON, F. E.—REYNOLDS, D. R. 1971: Effects of urban spatial structure on individual behavior. — Economic Geography 1, pp. 36–48.
- JANELLE, D. G.—MILLWARD, H. A. 1976: Locational conflict patterns and urban ecological structure. — Tijdschrift voor economische en sociale geographie 2, pp. 102–113.
- KLINGBELL, D. 1978: Aktionsraume im Verdichtungsraum. — Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, Müncher Geographische Hefte 41.
- KLINGBEIL, D. 1980: Zeit als Prozess und Ressource in der Sozialwissenschaftlichen Humangeographie — Geographische Zeitschrift 1, pp. 1–32.
- KNIGGE, R. 1972: Demokratisierung von Planungsprozessen. — Soziale Welt 4, pp. 459–481.
- KORNAI J. 1983: Bürokratikus és piaci koordináció. — Közgazdasági Szemle 9, pp. 1025–1038.
- KRETMAYR, E. 1979: Karlsfeld. Strukturbild einer Stadt-Rand-Gemeinde. Lehrstuhl Wirtschaftsgeographie und Regionalplanung Universität Bayreuth, Bayreuth, Arbeitsmaterialien zur Raumordnung und Raumplanung 1.
- LEIMGRUBER, W. 1979: Die Perzeption als Arbeitsgebiet in der Humangeographie. — Geographica Helvetica 4, pp. 119–132.
- LENG, G. 1973: Zur „Münchner“ Konzeption der Sozialgeographie. — Geographische Zeitschrift 2, pp. 121–134.
- LENNTORP, B. 1979: Das PESAPS-Modell: seine theoretische Grundlegung im Rahmen des zeitgeographischen Ansatzes und Anwendungsmöglichkeiten. — Geographische Zeitschrift 4, pp. 336–353.
- LETTRICH, E. 1970: Tihany szociálgeográfiai képe. In.: Tihany. Magyarázó a Balaton környéke 1: 10 000-es építésföldtani térképsorozathoz. MÁFI, Budapest, pp. 96–102.
- LETTRICH E. 1972: Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról. — Földrajzi Értesítő 2–3, pp. 359–366.
- LYNCH, K. 1960: The Image of the City. — MIT-Press/Harvard University.
- MAIER, J. et al 1977: Sozialgeographie. — Westermann, Braunschweig.
- MAIER, J. et al 1978: Sozialgeographie. Zum Diskussionsbeitrag von E. Wirth in der Geographischen Zeitschrift 1977. — Geographische Zeitschrift 4, pp. 262–275.
- PAPP ZS. 1986: Adalékok a tervezés demokratikus legitimitációjához. — Kézirat.
- PAPP ZS. 1987: Jön a bal? — Kritika 1, pp. 3–7.

- RUHL, G. 1971: Das Image von München als Faktor für den Zuzug. Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, Müncher Geographische Hefte 35.
- RUPPERT, K.—SCHAFFER, F. 1969: Zur Konzeption der Sozialgeographie. — Geographische Rundschau 6, pp. 205—214.
- RUPPERT, K.—SCHAFFER, F. 1974: Zu G. Lengs Kritik an der „Münchner“ Konzeption der Sozialgeographie. — Geographische Zeitschrift 2, pp. 114—118.
- SCHAFFER, F. 1968: Prozesshafte Perspektiven sozialgeographischer Stadtforschung — erläutert am Beispiel von Mobilitäterscheinungen. In.: RUPPERT, K.: Zum Standort der Sozialgeographie. Michael Lassleben, Kallmünz/Regensburg, Müncher Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie 4, pp. 185—207.
- SCHAFFER, F. 1985: Die Sozialgeographie des Aktionsraumes. Zu Theorie, Empirie und Nutzanwendung. — In.: GÜTTLER, H.: Aktionsraum und Bevölkerungsverhalten am Grosstadtrand — Fallstudie Friedberg — Bayern. — Universität Augsburg, Augsburg, Angewandte Sozialgeographie 11, pp. 1—9.
- SCHÄFFERS, B. 1974: Zur Genesis und zum Stellenwert von Partizipationsförderung im Infrastrukturbereich. — Raumforschung und Raumordnung 1, pp. 1—6.
- THOMALE, E. 1978: Entwicklung und Stagnation in der Sozialgeographie. — Die Erde 1, pp. 81—91.
- WALLNER, E. 1971: Községszintű településföldrajzi vizsgálatok módszertani, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi problémái. — Földrajzi Közlemények 3, pp. 355—367.
- WALLNER, E. 1973: Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez. — Földrajzi Értesítő 2—3, pp. 311—319.
- WELEN, B. 1986: Thesen zur handlungstheoretischen Neuorientierung sozialgeographischer Forschung. — Geographica Helvetica 2, pp. 67—76.
- WIESSNER, R. 1978: Verhaltensorientierte Geographie. Die angelsächsische behavioral geography und ihre sozialgeographischen Ansätze. — Geographische Rundschau 11, pp. 420—426.
- WIRTH, E. 1977: Die deutsche Sozialgeographie und ihre theoretischen Konzeption und ihrem Verhältnis zur Soziologie und Geographie des Menschen. — Geographische Zeitschrift 3, pp. 161—187.
- WIRTH, E. 1981: Kritische Anmerkungen zu den Wahrnehmungszentrierforschungsansätzen in der Geographie. — Geographische Zeitschrift 3, pp. 161—198.

NYÍLT TÉR

AZ ALKOTMÁNYREFORMRÓL

Beszélgetés dr. Ádám Antallal, a Janus Pannonius Tudományegyetem alkotmányjogász professzorával

1. A Tér és társadalom szerkesztő bizottsága időnként helyt ad olyan szakmai tekintélyek munkásságával összefüggő riportoknak, akiknek véleménye és tevékenysége szélesebb érdeklődésre tarthat számot. Mindezt azért bocsátom előre, hogy jelezzem a rovat és a feltett kérdések jellegét, amelyek közül az első: az elméleti vizsgálódásokban és a társadalmi véleménycserében gyakran merül fel a többpártrendszer ügye. Sokan úgy vélik és a vonatkozó politikai dokumentumok is arra utalnak, hogy hazánkban jelenleg nem időszerű a többpártrendszer bevezetése, a szocialista pluralizmust az egypártrendszer keretei között kell megvalósítanunk. Mi a véleményed erről, várhatónak, illetve indokoltnak tartod-e e koncepció megváltoztatását?

E kérdés többirányú megközelítésének lehetőségei közül kondicionáltságában és aspektusaiban is lényegesen eltérő lehet az áldozatos forradalmi harccal kizárólagos hatalmi pozícióba került marxista—leninista munkáspárt állásfoglalása, illetve a lehetőségek változatait elemző elméleti vizsgálódás válasza. Az MSZMP illetékes fórumai kialakították és indokolták a többpártrendszer visszaállítását elvető álláspontot. Elméletileg az egy-, illetve többpártrendszer kérdése a társadalom érdektagságának pluralizmusán kívül a népszuverenitás, az egyesülési jog, a véleménynyilvánítás szabadsága tartalmával, valamint az egészséges politikai váltógazdálkodás igényével összefüggésben is vizsgálendő. Néhány szocialista ország eltérő gyakorlata is kizárja annak a tételnek paradigmául állíthatóságát, hogy a szocialista politikai rendszer mellőzhetetlen feltétele és kizárólagos létformája az egypártrendszer. Igaz, hogy ezekben a szocialista országokban (pl. az NDK-ban, Lengyelországban) a marxista—leninista munkáspárt megváltoztathatatlan hegemon szerepét az alkotmány garantálja. Az ilyen típusú többpártrendszerben a hegemon szerep hovatartozása nem tárgya a parlamenti választásoknak vagy a népszavazásnak. A mindenkori kisebbségi pozíciót eleve elfogadó partnerpártok szerepe pedig arra irányul, hogy bizonyos érdekeket, nézeteket és politikai értékelési szempontokat közvetítsenek és képviseljenek az országos és helyi politikai akaratképzésben. A jelzett szerep intenzitása és hatékonysága a politikai rendszer demokratizmusának színvonalától függ. Alig vonható kétségbe, hogy kialakulhatnak olyan feltételek és viszonyok, amelyek közepette hasonló szerepet nem pártnak nevezett politikai és érdekvédelmi szervezetek (pl. népfront, szakszervezetek, szövetségi szövetségek, új politikai szervezetek stb.) is betölthetnek.

Az egypártrendszer léte számos eddig meg nem oldott, tehát rendezésre szoruló problémával párosul. E gondok tudatos, nyílt és felelősségteljes kezelése éppen az elméleti és gyakorlati nehézségek enyhítése érdekében mellőzhetetlen. A következő

évek gyakorlata dönti majd el a most kibontakozó kísérletek értékállóságát és alkalmazhatóságát.

Korszakunk hazai körülményei között egyetlen központ totalitárius hatalma nem érvényesülhet. A párt kivívott és vállalt, az alkotmány által is megerősített elvi irányító, politikai befolyásoló és ellenőrző szerepével párhuzamosan valóságos hatalmi egyensúlyozó központként kell funkcionálnia a parlamentnek, a parlamenti bizalom alapján alkotmányos hatásköröket felelősen gyakorló kormánynak, az alkotmány és a törvények megtartását ellenőrző és kikényszerítő független bíróságoknak, közöttük az alkotmánybíróságnak és a közigazgatási bírásokodásnak, valamint az alkotmány és a törvények keretei között helyi hatalmat érvényesítő települési önkormányzatoknak. Ezek, az alaptörvényi keretek között önállóan és felelősen funkcionáló, egymást támogató, ellenőrző, ellensúlyozó hatalmi centrumok a valóságos társadalmi, politikai, érdekképviseleti szervezetek közreműködésével és ellenőrzésével kiegészítve, jelentős biztosítékot nyújthatnak a hatalmi visszaélésekkel szemben.

El kell ismernünk, hogy egyetlen párt létét kikötő alkotmányos rendszerben az egyesülési jog nem teljes. E hiány azonban pótlásban részesülhet, ha a párt ideológiájának keretei között biztosítja a párton belüli kisebbségi vélemények képviseletének platformszabadságát, nem tart igényt az értékesíthető politikai koncepciók kizárólagos kezdeményezésének jogára, elismeri, hogy az alkotmányos keretek között új politikai szervezetek is létrejöhetnek és partnerként kezeli az önálló profilú politikai és érdekképviseleti társadalmi szervezeteket. Az egészséges politikai váltógazdálkodásnak is kiépíthetők az olyan szervezeti, hatásköri és működésrendi feltételei, amelyek mellett a párt keretein kívüli politikai, parlamenti, kormányzati és önkormányzati testületek tagjainak, illetve tisztségviselőinek jelölésében a párt szervein kívül más érintett társadalmi tényezők súlyuknak megfelelő kezdeményező, véleményező, egyetértő szerepet tölthetnek be és a funkcióban maradás a választók, a választótestületek bizalmától függ.

A vázoltakkal szinte feltételezettségi kapcsolatban áll természetesen az olyan választási rendszer érvényesülése, amely biztosítja, hogy a társadalmi érdek-, nézet- és törekvécsoportosulások társadalmi szerepükhöz, vállalkozásaikhoz és elismertségükhöz igazodó arányban nyerjenek képviseletet a népképviseleti testületekben.

A történelmi tapasztalatok alapján elméletileg mégis azt valószínűsíthetjük, hogy szocialista viszonyok között optimálisan érvényesülne az országos választások eredményeihez igazodó kormányzati váltógazdálkodás, ha a parlamenti mandátumokért és a kormányzati pozíciókért két *marxista bázison működő, de egymástól eltérő gyakorlati politikát folytató párt* versengene. E konstrukció mellett sem lenne tehát az országos választások tárgya a politikai rendszernek a marxista párt általi vezetése, az ötéves kormányzati ciklus tapasztalatai alapján mégis a népszuverenitás elve alapján a választópolgárok többsége döntené el, hogy melyik marxista párt töltsen be a hegemon szerepet a politikai irányításban és a kormányzásban. Hátrányosnak tűnik, hogy a vázolt koncepció gyakorlatának értékelhetőségét a két magyar munkáspárt eléggé „kemény” előkészítéssel 1948-ban elért egyesülése hosszú időre megakadályozta. A jövő dönti el, hogy a jelzett elméleti hipotézis megvalósításának kísérlete valaha bekövetkezik-e.

2. Mi indokolja az alkotmányreformot?

Az alkotmány eredeti szövege nagymértékben elérendő célokat, létrehozandó intézményeket írt le, tehát nagyrészt programnormákat tartalmazott. Ami az alkotmányos rendszer koncepcióját és konstrukcióját illeti, vitathatatlan, hogy az – az állam egységes, tehát nem föderatív szerkezetétől eltekintve – az akkor még hatályos 1936. évi szovjet (sztálini) alkotmány közvetlen és erős hatását tükrözi. E megállapítás alátámasztására elég, ha a pártpolitikai döntések törvényerejű állami normává formálását a legrövidebb úton realizáló, kis létszámú testületre, a parlament helyettesítésére alkotmányosan felhatalmazott Elnöki Tanácsra, a települési önkormányzatok mellőzésére, az egymással alá-fölérendeltségi viszonyban álló, központilag irányított tanácsok rendszerének bevezetésére, bizonyos, már 1948-tól nemzetközi szinten széles körben elismert szabadságjogok alkotmányba iktatásának elmaradására, meghatározott jogoknak pedig csak a dolgozók számára biztosítására gondolunk. Megjegyzendő, hogy az alkotmány 1949 óta mintegy 12 alkalommal végrehajtott jelentősebb módosítása ellenére több alaptörvényi rendelkezés fiktív maradt.

Természeteszerű, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban közel négy évtized alatt végbement változások már önmagukban sem viselik el az alkotmány jelzett vonásainak fenntartását. A gazdálkodás rendjében, a társadalom tagoltságában, a társadalmi közösségek öntudatában és igényeiben, a politikai életben elért eredmények és a kibontakozó irányok, a haladás, a versenyképesség, az eredményesség minden területen gyökeres megújulást követelő szükséglete pedig halaszthatatlanná tették, hogy a hazai társadalomépítés eddigi tapasztalatainak, jelenlegi adottságainak, az egységesülő világ fejlődési trendjének, a nagyobb távlatokba tekintő optimális céloknak sokoldalú, gondos elemzésére építve, kidolgozzuk a szocialista társadalomépítés eddigtől lényegesen eltérő újabb szakaszának alaptörvényét.

3. Milyen típusú alaptörvény létrehozását tartod szükségesnek?

Ha e kérdésre egy mondattal kísérelem meg a válasz megfogalmazását, azt mondhatom, hogy az új alkotmányt nemcsak az állami szervek felépítését, hatáskörét és működési formáit, nem is csupán az államszervezet és az állampolgárok viszonyának alapvető jogi jellemzőit meghatározó alaptörvényként kell felfognunk, hanem ezenkívül a társadalom, a társadalmi közösségek helyzetének, a gazdálkodás rendjének, valamint a politikai rendszer valamennyi lényeges összetevőjének alapszabályává kell fejlesztelnünk. E megállapítás indoklásául először arra utalok, hogy az országok többségében érvényesül és ezért korszakunk egyik globális jelenségének minősül a társadalom és az állam közötti feszültség élesedése. A társadalom és a társadalmi közösségek öntudata, szükségletei, az állammal szembeni elvárásai szinte mindenütt fokozódnak. A polgárok és a társadalmi közösségek nem csupán igénylik a magánszféra és a közösségi autonómia sérthetlenségét, hanem egyidejűleg arra is töreksenek, hogy befolyásolják és ellenőrizzék az állami szervek működését. Nem viselik el a színpalak mögötti titkos döntéshozást, követelik a politikai munka folytonos nyilvánosságát és a társadalmi reflexiókat fogadni kész nyitottságát.

A társadalmi oldalról jelentkező törekvések jelzéséhez hozzá kell fűznünk, hogy a társadalom hazánkban is hozzászokott ahhoz, hogy jelentős — kulturális, egészségvédelmi, szociális, lakásellátási, kommunális stb.— szükségleteinek kielégítéséről az állam gondoskodik. Ez a megoldás hátrányosan hatott a társadalom egészének önszerveződésére, kezdeményező, vállalkozó készségére, önellenőrző, önkorrekciós aktivitására. Napjainkban azonban az állam mind kevésbé képes korábban vállalt szükségletkielégítő kötelességeinek maradéktalan teljesítésére.

A társadalom és az állam közötti feszültségek enyhítése és a jelzett problémák megoldása érdekében halaszthatatlanná vált hazánkban is a társadalom és az állam viszonyának, kapcsolatainak átrendeződése. A hazai társadalmi viszonyok kutatói szinte egybehangzóan fogalmazzák meg azt a következtetést, hogy meg kell teremtenünk a társadalom önszerveződésének, a társadalmi szervezeti formák kiegészítésének, megújulásának, gazdagításának, továbbfejlesztésének politikai, alkotmányi, törvényi és egyéb feltételeit.

Az alaptörvényi szabályozás tárgyi, tartalmi kiterjedését, az alkotmányi rendezés felértékelődését főleg az okozza és indokolja, hogy nemcsak a társadalom osztályai és alapvető rétegei, hanem a társadalom egyéb — lakóhelyi, munkahelyi, nemzeti-egyi, etnikai, vallási stb. — közösségei, a közösségek és a polgárok szervezetei, a gazdaság alapvető egységei és természetesen az államhatalom és annak szervei is legnagyobb jogi erejű, alsóbb fokozatú jogi normákkal meg nem változtatható, sőt azok számára is keretet szabó, tehát a legerősebb jogi biztosítékokat megtestesítő alapnormában törek-szenek legitimálni helyzetük, önállóságuk, lehetőségeik, jogaik kereteit, főbb tartalmi elemeit és garanciáit.

Az alkotmányi szabályozás felértékelődéséhez szervesen kapcsolódik az alkotmány megtartása feletti felügyelet, ellenőrzés, az alkotmány sértő aktusok, illetve mulasztások korrekcióját, pótlását biztosító alkotmánybíráskodás szerepének fokozódása. A legújabb fejlődési tendenciák szerint a korszerű alkotmánybíráskodás szerepe már nem korlátozódik az alacsonyabb fokozatú jogszabályok alkotmányosságának ellenőrzésére és biztosítására, hanem kiterjed a népképviselői választások és a népszavazás előforduló alkotmányossági problémáinak elbírálására, valamint több jelentős alapjog, pl. a politikai szervezetek létrehozásának, működésének és megszűnésének alkotmányossági vonatkozásaira is.

Az eddig említettek közül az is következik, hogy az alkotmánynak meg kell teremtenie a gazdasági alkotmányosság feltételeit is. Ennek jegyében eléggé részletesen meg kell határoznia az egyéni és társas vállalkozás lehetőségeit, a polgárok, a dolgozók és a közösségek részesedési és közreműködési formáit a tőkeáramlásban és a különböző tárgyú gazdasági vállalkozásokban, a gazdálkodó szervezetek jogi helyzetének kereteit, a gazdasági kormányzás rendeltetését és főbb eszközeit, a tulajdoni formákat és azok kapcsolódási lehetőségeit, a munkahelyi közösségek társadalmi pozícióját, belső demokratikus, illetve öngazgatási és kifelé gyakorolható közjogi, valamint más jogainak és feladatainak alapjait.

4. A politikai intézmények, különösen az államszervezet alaptörvényi szabályozása tekintetében az alkotmány milyen tartalmú továbbfejlesztésével számolhatunk?

Az elfogadott előkészítési program szerint az alkotmánytervezet társadalmi vitájára 1989 őszén kerül sor. Természeteszerű, hogy az alkotmányreformot szolgáló sokoldalú szakmai, politikai és társadalmi előkészítés végtermékének tartalmát nem prognosztizálhatjuk pontosan. Így a kapcsolódó publikációk és szakmai viták ismeretében, valamint saját kutatásaim hasznosításával az új alkotmánynak az említett tárgykörök tekintetében feltételezhető, illetve szükségesnek tartott megoldásaira törekszem röviden utalni.

Az alkotmányreform szempontjából nagyon lényeges körülmény, hogy már az előkészítés fázisában a politikai intézmények struktúrájában és különösen működésében jelentős megújulásnak lehetünk tanúi és részesei, amelyet kiemelkedő alkotmányos tárgykörök kodifikálása is elősegít. Gondoljunk pl. a gazdasági társaságokról, az egyesületi és gyülekezési jogról, a lelkiismereti és vallásszabadságról, a nemzetiségi jogairól, a szakszervezetekről és az egyéb érdekképviselletekről, az ifjúságról, az önkormányzatokról, a népszavazásról és a tömegkommunikációról szóló törvények megalkotására. Ideálisnak mégis az lenne tekinthető, ha az említett és a hasonló tárgyú törvények a korszerű új alaptörvényre épülve születhetnének meg. Mivel nyomós gyakorlati okok miatt e tárgykörök törvényi rendezése nem tűr halasztást, nem tartom kizártnak, hogy az új alkotmány néhány vonatkozásban szükségessé teszi majd módosításukat.

Lényeges változás várható a központi állami szervek szervezetében, hatásköri megosztásában és egymáshoz fűződő viszonyában. Korszerűsége folytán feltételezhető, hogy az országgyűlési képviselők jelenlegi kizárólagos választókerületi választását kiegészíti a jelentősebb érdekcsoportosulások szervezeteinek közvetlen delegálási és visszahívási joga. A parlament szervezetében létrejönnek és jelentős kezdeményező jogosítvánnyal rendelkeznek a hasonló érdekeket képviselő küldöttek frakciói. Az sem kizárt, hogy a politikai és érdekszervezetek, valamint más intézmények képviselői a parlament második kamarájában fejtik ki működésüket. Az ülészek meghosszabbodnak és valószínűsíthető, hogy a tavaszi és őszi ülészek kezdő napját maga az alaptörvény állapítja meg. A képviselőkre egyre több és felelősségteljesebb feladat hárul. Elkerülhetlenné válik a főhivatású képviselők számának növekedése. A parlament szerepének fokozódása elképzelhetetlen az Elnöki Tanács országgyűlést helyettesítő jogkörének megszűnése nélkül. Előnyösnek ígérkezik az a megoldás, amelyben az országgyűlés működésével kapcsolatos szervezési jogokat és feladatokat nem az Elnöki Tanács, hanem az országgyűlés létrehozandó elnöksége gyakorolná.

Az alkotmányreform egyik kiemelkedő tárgyköre az államfői intézmény megreformálása. Ez a kormányforma milyenségét lényegesen befolyásoló feladat természetesen csak a parlament és a kormány helyzetének és szerepének, valamint a pártirányítás jellegének újrendezésével együtt oldható meg. Megtisztelő központi megbízatást teljesítve az államfői funkciók gyakorlásának négy szervezeti és hatásköri változatát ajánlottam megfontolásra. A) Az első és remélhetően elfogadásra nem kerülő változat szerint a NET látná el továbbra is az államfői feladatokat, de megszűnne az országgyűlést helyettesítő, valamint az országgyűlés munkájának szervezésére irányuló hatásköre.

b) Ugyancsak szerényebb változást jelentene, ha az államfői ügyek többségéről a NET testülete döntene, bizonyos, inkább személyesen gyakorolható jogok (pl. az állam külső és belső képvisellete, a követek küldése, fogadása, kitüntetések adományozása, egyéni kegyelmezés stb.) pedig a NET elnökének hatáskörébe kerülnének. c) A harmadik változat szerint az államfői feladatok gyakorlásának az előző pontban jelzett elvét követve, tehát a NET testületének fenntartása mellett a személyesen végzendő államfői feladatokat a parlament által választott *köztársasági elnök* látná el. E konstrukció elfogadása esetén eldöntendő, hogy a NET ülésain a köztársasági elnök elnököljön-e vagy megmaradjon az Elnöki Tanács jelenlegi elnöki tisztsége is. d) A kormányforma jelentős változásával járna, ha az államfői teendőket teljes egészében egyszemélyi államfő végezné és a parlament létrehozandó elnöksége, vagy a kormány (esetleg bizonyos hatásköri megosztással mindkettő) kapna az alkotmányban felhatalmazást arra, hogy háború vagy kihirdetett rendkívüli körülmények közepette az országgyűlést bizonyos jogok gyakorlásában helyettesítse. Ez utóbbi változat alkalmazása esetén is a kormányzati rendszer jellegét lényegesen befolyásolná a köztársasági elnök választásának módja. Ha ugyanis az egyszemélyi államfő nem a parlamenttől, hanem a választóktól nyerne megbízatását, az országgyűléstől független önálló hatalmi tényezővé válna. Ha pedig az országos választás a párt főtitkárát juttatná az államelnöki tisztségbe, könnyen olyan hatalomkoncentráció valósulna meg, amelynek karizmatikussá torzulását szinte csak a megbízatási ciklusok számának korlátozásával lehetne megelőzni.

A kormány vonatkozásában főleg a következő, már jelenleg is észlelhető tendenciákat kellene alaptörvényi erővel intézményesíteni. a) A minisztertanácsi és a miniszteri hatáskörök megfelelő rendezésével biztosítani kell, hogy a testületre ne operatív ügyintézés, hanem a politikai, stratégiai kormányzás funkciója háruljon. b) A hátrányos partnerségi pozíció elkerülése végett is – számos fejlett ország kormányfői pozíciójához közelítve – növelni kell a Minisztertanács elnökének szerepét a kormány összetételének alakításában, a testületi munka irányításában és szervezésében, bizonyos hatásköri jogosítványok személyes gyakorlásában. c) Régi hiány pótlásaként a parlamenti ciklusokhoz idomulva meg kell határozni a Minisztertanács megbízatásának időtartamát és a kormány megválasztásának rendjét. d) A jelenleginél világosabban kell meghatározni a Minisztertanács és a miniszterek politikai, közjogi, eredményességi és tevékenységi felelősségét, valamint e felelősségi formák lehetséges következményeit. e) Intézményesíteni kell a kormánnyal, illetve tagjaival szemben alkalmazható bizalmatlansági indítványt és meg kell határozni gyakorlásának alapvető szabályait, valamint a parlament bizalmatlansági döntésének következményét.

A helyi társadalomra és szervezeteire vonatkozó hazai szociológiai, politológiai és közjogi kutatások eredményeként egyre egzaktabban tudjuk megfogalmazni a települési önkormányzat feltételeit és tartalmát. E kérdésekkel foglalkozók körében szinte általánossá vált az a hatályos tanácstörvényi minősítéstől eltérő, általam is több éve hirdetett felfogás, amely szerint a települési önkormányzat alanyaként nem a választott helyi népképviselati testületet, hanem a település lakosságát, illetve választópolgárait kell elismerni. Az állam által respektált települési önkormányzat egyik alapvető jogosítványa éppen abban testesülhet meg, hogy létrehozza saját önkormányzati szervezetét. Az új alkotmány fontos rendelkezése lesz, hogy a települések kizárólagos

önkormányzati jogainak meghatározásával megalapozza a települési önkormányzatokról és szerveikről szóló törvényt, valamint, hogy intézményesítse a községi és városi önkormányzati tulajdont.

Az önkormányzati törvényben részletesen meg kell határozni a települések és szerveik önkormányzati jogait, valamint annak lehetőségét, hogy a felsőbb, illetve a központi államigazgatási szervek számukra bizonyos államigazgatási feladatokat adjanak. A legfontosabb átruházott államigazgatási feladatokat természetesen a települési önkormányzatokról szóló törvény is megállapíthatja.

A települési önkormányzatok egyik elvonhatatlan hatásköri jogaként kell elismerni az alkotmányban közjogi és polgári jogi társulási jogukat. Ki kell dolgozni és törvényben kell meghatározni a közjogi társulás tárgyköreit és szervezeti formáit. A polgári jogi társulás lehetőségeit pedig a gazdasági társulásokról szóló törvényben kell az önkormányzatok számára is megállapítani. A közjogi társulás általános formájaként a mellérendeltségi pozícióból közjogi szerződéssel létrehozott társulást kell elismerni. Indokoltnak tartom, hogy közjogi kénysertársulást csak a települések általánosan meghatározott körére vagy bizonyos ügycsoportokra vonatkozóan és csak törvény írthasson elő. Többirányú fejlesztésre szorul a bírói igazságszolgáltatás is.

5. Milyen irányú és tartalmú fejlődéssel számolhatunk az emberi jogok, az alapjogok alkotmányi szabályozásában?

Erre a kérdésre a legnehezebb röviden válaszolni. Az alkotmány továbbfejlesztésének elméleti megalapozását szolgáló kutatások során a legelmélyültebb és legértékesebb eredményekkel járó feltáró munka éppen ebben a témakörben folyt, amelyben magam is több nagyobb publikációval részt vehettem. Az emberi jogok ügye az országok többségén belül és nemzetközi méretekben is a politikai, a társadalmi érdeklődés egyik központi kérdésévé vált. Az országok nemzetközi megítélése és presztízse nagy mértékben függ attól, hogy milyen jogforrási szinten, mely tartalommal, milyen biztosítékokkal és korlátokkal határozzák meg és érvényesítik az emberi jogokat.

A továbbfejlesztés feladatait főleg a következő körülmények figyelembevételével körvonalazhatjuk. A hatályos alkotmány rendkívül szűkszavúan rendelkezik az alapjogokról. Nem tartalmaz előírást több olyan alapjogról – pl. az állampolgársághoz való jogról, a gyermekek, a fiatalkorúak, az érdekképviselői szervezetek, a külföldiek sajátos jogairól, a tájékozódáshoz való jogról, a bírósághoz fordulás jogáról és a jogorvoslat lehetőségeiről, az állam kárfelelősségéről szerveinek szabálytalan eljárásával okozott károkért stb. – amelyeket a hazánkat is kötelező nemzetközi egyezmények vagy a magyar jogrendszer alacsonyabb fokozatú normái tartalmaznak. Elégtelenek a hatályos alkotmánynak az alapjogok tartalmára, biztosítékaira és korlátaira vonatkozó rendelkezései is. A jogrendszer jelenleg magában foglal még néhány olyan megoldást – pl. a személyi szabadságnak a rendőrség által kiszabható „elzárás” büntetéssel való korlátozhatóságát, néhány hatósági, sőt intézeti kényszerintézkedést – pl. rendőrségi felügyelet, illetve kitiltás, elmebeteg zárt intézetben tartása –, amelyet nem törvény, hanem rendelet tesz lehetővé és amellyel szemben nem biztosított a bírói felülvizsgálat

igénybevétele. Ezek a megoldások ellentétesek a nemzetközileg elismert alkotmányosági követelményekkel. Természetes, hogy ezeket meg kell szüntetni és korszerű rendezéssel kell felváltani.

A társadalom, a társadalmi közösségek, a társadalmi szervezeti formák szerepének és alkotmányi helyzetének előtérbe kerüléséhez ugyanis szervesen kapcsolódnak a közösségek sajátos önkormányzati, öngazgatási, nemzetiségi, felekezeti stb. jogait meghatározó, számukra bizonyos közjogi közreműködést és érdekképviseleti, érdekvédelmi jogokat biztosító alkotmányi előírások. Tartalmasabb megfogalmazásra szorulnak a társadalom alapegységét, a családot érintő, a házastársak, gyermekek és a szülők alapvető jogait és kötelességeit megállapító, valamint a társadalom egyes rétegeinek – gyermekek, fiatalok, nők, időskorúak, bizonyos fogyatékosok vagy hátrányos helyzetben szenvedők – védelmét szolgáló alaptörvényi rendelkezések is.

Az alapjogok fajtáinak, tartalmának és biztosítékainak gazdagítása természetesen csak akkor lehet eredményes, ha az alkotmány mindezekkel koherens egységben fejleszti a jogok tényleges gyakorlását előmozdító társadalmi környezetet, valamint a jogállamiság követelményeinek megfelelő hatásköri és működési rendben funkcionáló államszervezetet, továbbá a társadalmi közösségek és az állami szervek egymást kölcsönösen egyensúlyozó, ellenőrző, támogató viszonyát. Az alapjogokat olyan megfogalmazásban kell az alkotmányban rögzíteni, amely kifejezi, hogy azok nem az elkülönült államhatalom kegyes adományai, hanem a szuverenitását gyakorló magyar nép – haladó hagyományából fakadó és az emberiség általánosan elfogadott értékkategóriáit tiszteletben tartó – önfelhatalmazásának, önkorlátozásának és életrendjének a polgároknak, a közösségeknek és az államra lebontott társadalmi, állami és jogi eszközeit, formáit és viszonyait testesítik meg. Az alapjogok forrásának, jellegének és rendeltetésének jelzett koncepciója plasztikusan fejeződne ki, ha az alkotmány társadalmi legitimizálása a legszélesebb bázisra épülne, vagyis, ha az alaptörvényt a parlamenti elfogadás után népszavazás erősítené meg.

Az alapjogokra vonatkozó alkotmányi szabályozás előkészítésének fontos feladata, hogy tisztázzuk, mely alapjogokat kell az ország területén tartózkodó valamennyi polgár számára biztosítani, és melyek legyenek a magyar állampolgárok kizárólagos alapjogai. Kifejezésre kell juttatni az alkotmányban, hogy melyek azok a jogok, amelyek semmilyen körülmények között, pl. rendkívüli körülmények idején sem korlátozhatók, továbbá, hogy melyek az alkotmány alapján közvetlenül érvényesítendő jogsultságok és melyek megvalósításának rendjét kell külön törvényekben szabályozni.

6. Szinte az egész világon fokozódik az érdeklődés a nemzetiségi kisebbségek, a nemzetiségek jogainak politikai, nemzetközi jogi és alkotmányi védelme iránt. Hazánkban is megkezdődött a nemzetiségi törvény előkészítése. Véleményed szerint miben jelölhetők meg e kérdés hazai alkotmányi és törvényi szabályozásának irányai és főbb tartalmi összetevői?

E jelentős problémával összefüggésben mindenekelőtt annak ésszerűségét és előnyeit hangsúlyozom, hogy az új törvényi szabályozásnak az alkotmányi alapokra kellene épülnie. Ez a megoldás nem zárna ki, hogy az alkotmányi rendezés előkészíté-

sével párhuzamosan, azzal összhangban folyék a nemzetiségi törvény kidolgozása is. Az egyidejű és összehangolt előkészítés lehetővé tenné, hogy esetleg az új alkotmány elfogadása után közvetlenül döntsön a parlament a nemzetiségi törvény tartalmáról is. Mindamellett az alkotmányi szabályozásnak a jelenleginél részletesezbbnek, gazdagabb tartalmúnak kell lennie. Indokolt megjegyezmem azt is, hogy az alapvető nemzetiségi kollektív és egyéni jogok alkotmányi meghatározása, majd e jogok gyakorlási rendjének egységes nemzetiségi törvényi szabályozása nem zárja ki, sőt feltételezi és involválja, hogy a jogrendszer más jogszabályai — pl. a választási törvény, a települési önkormányzatokról alkotandó törvény, a tömegkommunikációs törvény, az egyesülési és egyesületi jogról szóló törvény stb. — az alkotmánnyal és a nemzetiségi törvénnyel összhangban határozzák meg, hogy az adott területen és tárgykörben hogyan gyakorolhatók és érvényesítendők a nemzetiségi jogok.

Nagyon lényeges, hogy a szabályozás fejezze ki azt, hogy a nemzetiségek a népszuverenitás alanyaként szereplő nép, a politikai hatalmat gyakorló társadalom, a magyar államterületen élő, magyar állampolgársággal rendelkező állandó népesség szerves összetevői. A nemzetiségek tehát a népszuverenitás részesei, az államterület birto-
kosai.

A nemzetiségeknek és a nemzetiségi polgároknak az alkotmányban rögzítendő közösségi és egyéni jogai között természetesen szoros összefüggés van. A kollektív jogok többsége a belőlük eredő egyéni jogok gyakorlása révén valósul meg. Mellőzhetetlen ezért, hogy megfelelő megfogalmazást nyerjenek mind az egyéni jogok biztosítását is igénylő kollektív jogok, mind pedig a kollektív jogokat kibontó, azok érvényesülését előzmözdító nemzetiségi egyéni jogosultságok. Önmagában is a nemzetiség egészét megillető jognak tekinthetjük, hogy rögzítést nyerjenek és bizosíttassanak a kollektív és egyéni jogok gyakorlásának feltételei, eszközei és az előforduló sérelmek orvoslását, bizonyos esetekben szankcionálását szolgáló jogi garanciák.

E bonyolultnak tűnő problémák megoldását megkönnyíti, ha az alkotmány-jog nemcsak a nemzetiségieket, hanem minden állampolgárt megillető jognak nyilvánítja annak eldöntését, hogy valamely nemzetiség tagjának tekinti-e magát (és kiskorú gyermekeit) vagy sem, és ha döntése a nemzetiséghez tartozás tekintetében igenlő, akkor milyen mértékben kíván közreműködni a nemzetiségi kollektív jogok gyakorlásában, illetve mennyiben kívánja gyakorolni nemzetiségi egyéni jogait. A nemzetiséghez való tartozásra vonatkozó állampolgári döntést állami szerv nem befolyásolhatja. Az államnak és a társadalomnak maximálisan biztosítania kell, hogy a nemzetiséghez tartozást kinyilvánító döntésből semmilyen politikai, gazdasági, munkavállalási stb. hátrány ne származzék. A nemzetiséghez tartozás, vagy nem tartozás sem hátrányos megkülönböztetésnek, sem előnyszerzésnek nem lehet alapja. A nemzetiségi hovatartozás hatósági nyilvántartása, személyi okmányban való feltűntetése nem engedhető meg. Az anonimitást biztosító tudományos (demográfiai, szociológiai stb.) vizsgálódásokra és a népszámlálásra ugyancsak korszerű szabályokat kell kidolgozni.

7. Nemcsak lapunk miatt „kötelező” feltennem a következő kérdést. Elegendőnek tartod-e a hatályos alkotmányi szabályozást az ország területi tagozódása, térszerkezete, a különböző térségek sajátosságai, avagy a települések „társadalmi egyenlőségének” garanciája szempontjából?

Egyetértek a kérdés megfogalmazásából kicsengő azzal az igénnyel, hogy az alkotmány e vonatkozásban is gazdagításra szorul. Megfontolásra ajánlom ezért, hogy az alaprövény rendelkezze a) az államterület és az államhatárok sérthetetlenségéről, b) sorolja fel a megyéket, c) nyilvánítsa ki, hogy az országos település- és területfejlesztő tevékenységnek az állampolgári, a lakossági, illetve a települési és területi egyenjóság biztosítását, az esélyegyenlőség előmozdítását is szolgálnia kell, d) fejezze ki, hogy a városi és a községi települések jogi helyzetében sem lehet az emberi egyenjogúságba ütköző lényeges különbség, e) rendelkezze arról, hogy a települések és az állami területi egységek státusát általános jelleggel az alkotmány keretei között csak törvény szabályozhatja, f) határozza meg a települési önkormányzatokat illetékeségi területük tekintetében megillető elvonhatatlan jogokat, g) községalapítást vagy -megszüntetést, továbbá községek várossá minősítését utalja az országgyűlés hatáskörébe.

8. Ismerve munkásságodat, egy sajátos megállapítást fogalmazok meg. Úgy ítélem meg, hogy a 70-es évek végéig szakirodalmi tevékenységedet túlnyomórészt pozitívista szemlélet jellemezte, és azt követően pedig szinte „forradalmi” változás következett be, amelynek eredményeként újszerű elvi, elméleti nézeteiddel a társadalmi problémákkal foglalkozó kutatók között a leghaladóbb egyéniségek közé tartozol. Így van-e ez, és ha igen, mi az oka?

E minősítést nem tartom pontosnak. Azt elismerem, hogy korábban, amikor az alkotmányjogi intézmények ideológiai, politikai meghatározottsága és kezelése dominált, én inkább a fejlődést az adott körülmények között előmozdítani alkalmasnak vélt tételesjogi szabályozás lehetőségeit kutattam. Akkori munkáim többsége ezért többnyire de lege ferenda szemléletű. A tudományos vizsgálódás lehetővé vált szabadabb légkörében pedig nagyobb súlyt helyezek az elméleti összefüggések tisztázására és a közjogi intézmények megítélésének politológiai megalapozására. Valószínű tehát, hogy a tudományos habitusom gazdagodását elsősorban a tágabb lehetőségek serkentik.

Az interjút 1988 szeptemberében készítette:

Csefkó Ferenc

MÚLTUNK

HAJDÚ ZOLTÁN:

AZ ELSŐ „SZOCIALISTA” TELEPÜLÉSHÁLÓZAT-FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ FORMÁLÓDÁSA MAGYARORSZÁGON (1949–1951)

I. Bevezetés

A településpolitika és településfejlesztés *látszólag* távol áll a hatalmi küzdelmektől, a direkt nagypolitikai folyamatoktól, *valójában* azonban a gazdasági, társadalmi, politikai változások egyik alapvető konzekvenciájaként, illetve térbeli szintéziseként jelenik meg.

A felszabadulástól kezdve a közigazgatási területbeosztás reformjának kérdése a hatalmi, politikai küzdelem gyújtópontjába került, minden párt a maga hatalmi törekvésének és jövőképének megfelelően foglalt állást,¹ tudományos viták zajlottak,² területi alternatívák születtek.³

A fordulat évétől kezdve a közigazgatási területszervezés és a településhálózat kölcsönhatásának problematikája, a gazdaság és a településhálózat egymásra hatásának rendszere, az új politikai-hatalmi viszonyok és a településhálózat átalakításának összefüggései kerültek előtérbe.

Az 1949-es Alkotmány rögzítette az új, szocialista gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat, a tanácsrendszer bevezetésével eldőlték a közigazgatási reform dilemmái. Az első ötéves terv előkészítése élesen felvetette a területi fejlődés és fejlesztés, az új, átfogó településpolitika kidolgozásának szükségességét.

A gyakorlati igények kielégítésére szervezték meg a Területrendezési Intézetet.⁴ A TER-INT-re hárult a területi politikai döntések tudományos megalapozása, a „szocialista település- és területpolitika” kidolgozása.

A területi és településpolitikai döntések és mechanizmusok feltárása hozzájárulhat a gazdasági, társadalmi, politikai makrofolyamatok megértéséhez, az ún. „50-es évek” finomszerkezetének és belső sajátosságainak megismeréséhez is.

ii. Az új, szocialista településpolitika ideológiai alapjai

A politikai beszédekben, a településtudományi irodalomban és a publicisztikában 1949-től egyre gyakrabban fogalmazódott meg, hogy a „... feudálkapitalista településhálózat nem elégíti ki a szocialista építőmunka igényeit.” A magyar településhálózat magán viseli a tervszerűtlen, spontán fejlődés következményeit. A szocializmus építésének időszakában a településhálózat fejlődését is tudatosan kell irányítani, tervezni. A szocialista gazdasági, társadalmi, politikai rendszer a saját igényei és értékei alapján átformálja az örökölt, korszerűtlen településhálózatot, új, szocialista város- és faluhálózatot hozott létre.

A „szocialista magyar településtudomány” és településfejlesztési politika kialakulása – a korszak felfogása szerint – csak a marxizmus klasszikusai (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) településsel, településtudománnyal kapcsolatos megállapításai, Rákosi Mátyás iránymutatása, valamint a szocialista építés Szovjetunióbeli gyakorlatának átvételével mehetett végbe.

Az ideológiai alapok szempontjából lényeges, hogy Marx, Engels, Lenin társadalmi és területi munkamegosztással kapcsolatos munkásságát, a város–falu történetileg változó kapcsolatáról vallott felfogását leegyszerűsítve, Sztálin által vulgarizált formában tekintették kiindulópontnak.

A szaktudományi elemzésekben akkor nélkülözhetetlen „idézetindítási”-ok — a szöveg-összefüggésekből gyakran egyoldalúan kiragadva — azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a klasztrikusok szerint „... az első nagy munkamegosztás, a város és a falu elkülönülése, évezredekig tartó elbutulásra ítélte a falusi népeiséget...”, s „A burzsoázia a falut a város uralma alá hajtotta”, a kapitalizmus időszakában a falu alávetett, kiszákmányolt helyzetbe került, a város–falut ellentét antagónisztikus a kapitalizmusban, a parasztság ennek következtében is fejletlen, buta, korszerűtlen ismeretekkel, termelési kultúrával rendelkező tömeg.

A szocializmus építésének nélkülözhetetlen előfeltétele: „a város és a falu közötti ellentét megszüntetése”. A szocializmus viszonyai között a mezőgazdaság és az ipar között új kapcsolatok alakulnak ki. A tudományos tudatos alkalmazása és a kollektív munka kombinációja alapján egyesíteni kell az ipart és a mezőgazdaságot, *az emberiség egyidejű új települési módja mellett*. Ez az új települési mód megszünteti majd a falvak elhanyagolt, a külvilágtól elszigetelt, elvadult helyzetét, ugyanúgy, mint az óriási embertömegnek a nagyvárosokban való természetellenes összezsúfoltását.

A város–falut ellentét megszüntetése, „a város és a falu egybeolvadása” több úton mehet végbe. A legjárhatóbb út a nagyvárosok nyomorának a felszámolása és további növekedésük korlátozása, s a falvak egy részének gyorsütemű fejlesztése, városi szintre való „felemelése”.

A falupolitika közvetlen ideológiai alapját Sztálin munkássága jelentette. Különösen az 1928–1929-ben mondott beszédei, illetve írásai képezték a szemléleti alapot: „... nem lehet a szocializmust csak az iparban építeni, a mezőgazdaságot pedig a spontán fejlődés kényére-kedvére bízni, abból indulva ki, hogy a falu majd „magától” követi a várost.”⁵ A parasztság, helyzete szerint nem szocialista. A kisüzemi mezőgazdaság állandóan és tömegmérétekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát. Sztálin az ún. „automatizmus” vitában 1929-ben elutasította azt a felfogást, hogy a falu, a kisparaszti gazdaság — éppen úgy mint a kapitalizmus időszakában — automatikusan követi, követné a szocialista várost, s átalakulna magától a szocialista város képére.

Sztálin összegző következtetése: „A szocialista város nem tudja másképpen magával vonni a kisparaszti falut, csak ha a kolhozokat és szovhozokat *meghonosítja* a falun és a falut új, szocialista módon átformálja.”⁶

Rákosi Mátyás 1949. augusztus 20-i kecskeméti beszédében kijelentette: „Mi nemcsak a város, hanem a falu dolgozó népének életszínvonalát is fel akarjuk emelni. A mi célunk az, hogy ne csak a városban, de a falun is a dolgozó ember részesüljön a kultúra minden áldásában: a háza legyen egészséges, emberhez méltó, legyen benne villany, vízvezeték. A gyermekei járhassanak középiskolába vagy az egyetemre. Ha beteg, kapjon jó orvost, ha a felesége szül, álljon rendelkezésére klinika vagy szülőotthon. Olvasson könyvet, újságot, hallgasson rádiót, legyen a faliújság mozija — álljon a dolgozó parasztnak rendelkezésére mindaz a gép, amely megkönnyíti a munkát és növeli a munka eredményét. Egyszóval: tűnjön el lassanként a város és falu közötti különbség. Ilyen falut és ilyen dolgozó parasztságot akar a népi demokrácia. De mindenki tudja, hogy a mai termelési módszerekkel az öt-, tíz-, tizenöt holdas parcellákon ezt a kultúrát, ezt az életszínvonalat megvalósítani nem lehet: ezt csak közös összefogással, szövetkezéssel, kölcsönös segítséssel lehet.”⁷

A öt éves terv falura vonatkozó részét kiemelten fontosnak tartotta Rákosi: „Az öt éves terv 1250 községet fog bekapcsolni a villanyhálózatba és ezzel másfélmillió lakást fog villannyal ellátni. Minden faluba bevezetjük a telefont.”⁸ *A falufejlesztés ígérete és a kollektivizálás sürgetése egyre inkább egybekapcsolódott.*

Összességében azt mondhatjuk, hogy az ideológiai és politikai környezet direkt módon meghatározta a településpolitikát és településfejlesztés céljait, a településfejlesztést egybekapcsolta a gazdaság és társadalom átalakításával.

III. A települések „osztályba sorolása”

A korszak felfogása szerint a településhálózat fejlesztésének, szocialista átalakításának és megújításának *legfőbb eszköze a tervszerű szocialista iparosítás*. A szocialista iparosítás révén egyrészt új, szocialista városok jönnek létre, másrészt a tervszerű, tudatos szocialista iparosítás átformálja az „örökölt” városok gazdasági alapjait és társadalmi szerkezetét.

A szocializmus építésének viszonyai között a falu és a falusi településhálózat is új helyzetbe kerül. A falusi térségekben a mezőgazdaság szocialista átszervezésével megszűnik a hagyományos falu létalapja, a kisüzemi mezőgazdaság. A nagyüzemi, szocialista mezőgazdaság új települési rendet kíván, s ez az új települési rend csak tervszerű beavatkozással alakítható ki.

A 609/31/1950. N. T. sz. határozat „A területrendezés és a beruházások tervszerű elhelyezésének biztosításáról”⁹ kimondja, hogy a város- és községrendezési tervek alapjául az ország- és tájrendezési (regionális) terveknek kellene szolgálnia, de ilyen tervek nem készültek. A város és községrendezés szabályozásával egyidejűleg a Népgazdasági Tanács rögzíteni kívánja a regionális tervek készítésének és jóváhagyásának rendszerét is.

A Népgazdasági Tanács elrendeli, hogy:

- a) A regionális terveket a gazdaságilag összefüggő, általában egy megye határát meghaladó területekre (tájegységekre kell készíteni;
- b) A regionális tervek gazdasági és műszaki jellegű tervből állanak;
- c) A regionális tervek készítése központi feladat: az Országos Tervhivatal készíti a Területrendezési Intézet útján, az illetékes minisztériumok és egyéb szervek bevonásával;
- d) A regionális terveket az ötéves terv adatai, valamint a tervidőszakot meghaladó perspektív szempontok alapján a fejlesztési tervek (villamosítási, útépitési, fásítási stb.) adatainak felhasználásával kell készíteni.

A Népgazdasági Tanács meghatározza, hogy minden város és község dolgoztassa ki a város-, illetve községrendezési tervét.

A területfejlesztés két összetevőjét intézményileg elkülönítik, a gazdasági tervezés irányítása az Országos Tervhivatal, a műszaki tervezés pedig az Építésügyi Minisztérium lett.

A Népgazdasági Tanács határozata kimondta, hogy *„városokat és községeket a város- (község-) rendezés szempontjából három osztályba kell sorolni.* (Tehát az osztályba sorolás kezdetben mint a rendezési terv háttérkategóriája jelent meg.) A városok és községek rendezési tervek szempontjából való osztályokba sorolására az alábbi elveket állapította meg:

Az I. osztályba azokat a településeket (városokat, községeket) kell felvenni, amelyeket már az ötéves tervidőszakban *átlagon felül kell fejleszteni*, valamint azokat, amelyeknek területén nagyobb ipari vagy egyéb nagy beruházásokat kell teljesíteni.

A II. osztályba kell sorolni azokat a településeket, amelyeknek *városias fejlődését biztosítani kell*, de országos átlagon felül általában nem fejlődnek. Ezeknek a területén olyan intézményeket kell elhelyezni, amelyek nemcsak a helyi, hanem a környék (vonzási körzet) szükségleteit is kielégítik.

A III. osztályba kell sorolni az egyéb településeket. Ezek egyrészt olyan falusias jellegű települések, amelyek a helyi szükségleteknek kielégítésére falusias jelleggel továbbra is fejleszthetők, másrészt olyanok, amelyeknek területén rossz gazdasági és területi adottságaik miatt *a jelen tervidőszak során* (tehát ez a határozat eredendően csak egy tervidőszakban gondolkodott) beruházást engedélyezni csak kivételesen és csak az elkerülhetetlenül szükséges mértékben lehet.

A városok és községek osztályba sorolása a fenti *irányelvek* alapján az O. T. feladata, jóváhagyásra a Népgazdasági Tanács elé kell terjeszteni.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 1. sz. törvényerejű rendelete a város- és községrendezésről¹⁰ alapvetően a Népgazdasági Tanács határozatát ismétli meg, illetve egyes helyeken részletezi, majd a végrehajtásáról „Az építésügyi miniszternek és az Országos Tervhivatal elnökének 3.611-59/1951. (VI. 29.) É. M. számú rendelete a város- és községrendezésről szóló 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelet egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról”¹¹ intézkedett.

A TERINT-ben először az I. osztályú települések körének megállapítására irányuló kutatások kezdődtek meg. A TERINT 1950. szeptember 14-én tartott kollégiumán tárgyalták meg Magyarország városhálózata ki- és átalakításának kérdéseit, a magyar települések osztályba sorolásával kapcsolatos feladatokat. A Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke területrendezési tudományos munkacsoportja kapott megbízást az ezzel kapcsolatos *elvi* munkák elkészítésére.¹²

A megalapozó, elvi jelentőségűnek ítélt tanulmány egy hónap alatt elkészült. Feltárták a népesség, a bányászat és energiatermelés, az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a közműellátottság, a szociális és kulturális viszonyok, a kereskedelem és az igazgatási szervezet területi- és központrendszerét. Értékelték az 1950-es városhálózat jellegét és fejlettségét, majd kidolgozták és jel-

lemeztek Magyarország funkcionális városhálózatát, és értékelték a városok jövőbeni szerepét, fejlesztésük irányait és fejlesztési szükségleteit.

Az 1950-es városhálózat a 9 vizsgált, feltérképezett főcsoport alapján a következőképpen került összegzésre: 1 országos központ, 5 nagyváros (nagytáj jellegű központ), 19 középváros (középtáj jellegű központ), 45 kisváros (kistáj jellegű központ). Ezek mellett a minden tekintetben városnak számító települések mellett 24 központ hiányos kistáji szerepkört töltött be, 33 település valamilyen jellegű kistáj szintű központi szerepkörökkel rendelkezett, 57 településben megjelent a központi jelleg valamilyen szinten, 91 település pedig legalább 1 kistáji szintű szerepkörrel rendelkezett. Összességében úgy értékelték, hogy 275 település töltött be valamilyen központi funkciót 1950-ben.

Az ország új városhálózatát alapvetően a közigazgatási jellegű feladatok figyelembe vételével tervezték: 1 országos jelentőségű központ (Budapest), 5 nagyváros (nagytáj centrumok: Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged), 21 középváros (középtáj centrumok), 103 kisváros (kistáj centrumok).

Az elvi, megalapozó tanulmányt fenntartásokkal fogadták a TERINT-ben, mivel fogalomhasználatában erősen kötődött „a burzsoá településtudományhoz”.

Hasonló fenntartásokkal tekintettek az Államtudományi Intézet városhálózat-fejlesztési koncepciójára is,¹³ pedig a két intézet között elég szoros személyi és munkakapcsolatok voltak.

1950 őszétől a TERINT legfőbb kutatási feladatának a települések osztályba sorolása számított, erre a munkára csoportosították át az erőket, hisz 1950. október 15-ig ki kellett dolgozni a községek „fejlesztés szempontjából való csoportosítását”.

Ekkor a községeket 3 kategóriába sorolták: a) fontos község, b) csak az országos átlagon fejlesztendő község, c) nem fejlesztendő község.

A BM 5203-2/1950. II. 8. sz. alatt 1950. augusztus 29-én kibocsátotta azt a körlevelet, amelyben felhívta a megyei tanácsok vb elnökeit, hogy a települések osztályba sorolásával kapcsolatos munkálatokra bizalmas jelleggel készüljenek fel, a helyszíni vizsgálatokat végző TERINT dolgozóinak adják meg a szükséges felvilágosításokat.

A TERINT igazgatója — akkor Telegdi Sándor — 1950. szeptemberi, megyei elnökökhöz írt körlevelében ehhez még hozzátesszi: „A javaslat nem azonnali programot tartalmaz, hanem hosszú távú munka, amely az egyes települések fejlesztését olyan módon kívánja fokozni, illetve korlátozni, hogy a megye területére vonatkoztatva egészséges, szocialista város- és község-hálózat kialakulásához vezessen.”

Tehát a munka érdemi megindulásakor módosul a felfogás, már nemcsak az I. ötéves terv fejlesztési lehetőségeiben gondolkodnak.

1951. február 14-re elkészült a városok és a községek osztályba sorolásának alternatívája (1. táblázat). Az I. osztályú települések országos, a II. osztályba soroltak területi jelentőségűek. A III. osztályú települések kategóriatartalma a következőképpen alakult: III/A: olyan települések, amelyek a helyi szükségletek kielégítésére továbbra is önállóan, a kategórián belül korlátlanul fejleszthetők. III/B: olyan települések, amelyek a kategórián belül korlátozottan, csak egy másik, közel fekvő településsel együttesen fejleszthetők, a két település fokozatosan egyesül. III/C: településeken az I. ötéves tervben beruházás csak kivételesen engedélyezhető. A helyi jelentőségű beruházások közül csak a termelés érdekeit közvetlenül szolgáló és az ott élő lakosság elemi létezési szükségleteit kielégítő beruházásokat szabad telepíteni (bekötő út, kútfrás, általános iskola, távbeszélő és villanyszolgáltatás).

„A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületekre kiadni nem szabad. A jelentkező építkezési szándékot — kellő politikai felvilágosítás útján — a felé az A) csoportba sorolt település felé kell irányítani, amelyhez a település kapcsolódik” — mondja a tervezet.

A tervek indoklásakor megfogalmazzák, hogy „... a meglévő települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve korlátozni, hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakulásához vezessen.” A cél eléréséhez az eszközöket koncentrálni kell, ezért a „... C csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba és ezért nem is fejleszthetők.”

1. táblázat

A községek és a városok osztályba sorolásának tervezete
1951. február 14.

	I. változat	II. változat
Községek és városok	3223	3223
Kijelölt tanyaközpontok	109	109
Települések összesen	3332	3332
<i>Ebből</i>		
I. osztályú	76	76
II. osztályú	66	66
III/A.	1883	1477
III/B.	283	283
III/C.	915	1322
Létesítendő új község	109	79
Megszüntetendő tanyaközpont	–	30
Fejlesztendő összesen	2135	1697
Nem fejlesztendő összesen	1197	1635

A két változat a III/B és a III/C kategória tekintetében különbözött. Az I. változatban a C kategóriába csak azokat a településeket sorolták, amelyek lélekszámuknál, mezőgazdasági területük csekély voltánál, elszigeteltségüknél, forgalmi helyzetüknél, a beépítés lehetetlenségénél, közintézményekkel való ellátottságánál fogva nem fejlesztendők. A II. változatban az első variáns fejleszthetőnek ítélt községei közül azokat, amelyek lélekszámuknál fogva (2–4000) egyébként fejlesztetők volnának, a C csoportba sorolták.

A tervet értékelve megállapítják „... következetesen végrehajtottuk a községhálózat megfelelő ritkítását, azaz a megkívánt községhatár nagyságának biztosítása céljából a községek egymás közötti távolsága általában 6–9 km-ig terjed.” A II. változatban a tanyaközpontokat is felülvizsgálták.

A TERINT a II. változatot javasolja tárgyalási alapként elfogadni. Ugy ítélték meg, hogy a „tervszerű községritkítás” szolgálja a szocialista faluhálózat kialakítását, ezért a belső elemzésekben az 1635 községet, mint távolilag fizikailag is megszüntetendőt kezelik.

A II. osztályba sorolt községek és városok listáját előzetesen egyeztették a Belügyminisztérium Területszervezési Osztályával. A II. osztályú települések köre azonos lett a perspektivikusan is megmaradó járási székhelyekkel.

A tanyaközpontok fejlesztésének lehetőségeit és a központok névsorát a Tanyai Tanácsal egyeztették, s a községek kategóriába sorolásakor figyelembe vették a Földművelésügyi Minisztérium gépállomásokkal kapcsolatos terveit is.

A Népgazdasági Tanács az I. osztályú településekkel foglalkozott elsősorban. Alapvetően elfogadta a TERINT javaslatát, de kisebb módosításokat hajtott végre (pl. Gyulát a II. osztályba helyezte). Határozatában ¹⁴ Budapestet és Miskolcot az osztályba sorolás alól kiemelte, osztályon felüli várossá nyilvánította őket, és ezzel ezekre a városokra eltérő intézkedések lehetőségét biztosította. I. osztályba sorolta *Bács-Kiskunból* Baja, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas; *Baranyából* Komló, Mohács, Pécs; *Békésből* Békéscsaba, Orosháza; *Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből* Kazincbarcika, Mezőkövesd, Ózd, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs; *Csongrádból* Hódmezővárszék, Szeged, Szentés; *Fejérből* Bodajk, Dunapentele, Székesfehérvár; *Győr-Sopron megyéből* Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron; *Hajdú-Biharból* Berettyóújfalu, Debrecen, Hajdúnánás,

Hajdúszoboszló; *Hevesből* Eger, Füzesabony, Gyöngyös, Hatvas, Kál-Kápolna–Kompolt, Lőrinci; *Komáromból* Esztergom – Dorog, Komárom, Oroszlány, Tatabánya; *Nógrádból* Balassagyarmat, Pásztó, Salgótarján; *Pestből* Cegléd, Gödöllő, Szigetszentmiklós, Vác; *Somogyból* Kaposvár, Siófok; *Szabolcs-Szatmárból* Kiszvárd, Mátészalka, Nyíregyháza, Rakamaz, Vásárosnamény, Záhony; *Szolnokból* Jászberény, Karcag, Mezőtúr, Szolnok, Túrkeve; *Tolnából* Dombóvár, Szekszárd; *Vasból* Szombathely, Celldömölk; *Veszprémből* Ajka, Keszthely, Pápa, Várpalota, Veszprém, Zirc; *Zalából* Nagykanizsa, Zalaegerszeg településeket. **71 település, illetve településegüttes került így az I. osztályba.**

Az I. osztályba sorolt települések mind nagyságrendjüket, mind pedig fejlettségüket tekintve jelentős különbségeket mutatnak. Néhány település I. osztályba sorolása csak az ötéves tervi iparfejlesztési elképzelésekkel együtt érthető meg (Bodajk, Komló, Kazincbarcika, Dunapentele, Kál-Kápolna–Kompolt, Lőrinci, Oroszlány, Pásztó, Szigetszentmiklós, Rakamaz, Záhony, Ajka, Várpalota).

A határozat kimondta:

1. az első ötéves tervben lehetőleg ezeket a településeket kell iparosítani. Ezért országos jelentőségű ipari beruházásokat általában ezek területére kell telepíteni, kivéve, ha a beruházási létesítményt a meglévő üzemekkel kiegészítendő szoros kooperáció, vagy természeti-gazdasági adottságok (pl. bányakincsek, energiaforrás kiaknázása) a telepítést helyhez kötik. Az országos jelentőségű közlekedési beruházásokat úgy kell telepíteni, hogy azok elsősorban az I. osztályba sorolt települések egymás közötti közlekedési hálózatának kiépítését eredményezzék.

2. Az iparosítás eredményeként ezeken a településeken megerősödik, illetőleg kialakul a nagyüzemi ipari munkásság. Ezért az első ötéves tervidőszakban az országos jelentőségű kommunális beruházások elsősorban az I. osztályba sorolt települések városias kialakítását és fejlesztését kell hogy szolgálják. Ennek érdekében országos jelentőségű szociális és kulturális beruházásokat elsősorban ezekben a városokban (községekben) kell telepíteni (egyetem, főiskola, technikum, kórház, rendelőintézet, áruház stb.); új közműhálózat kiépítését szolgáló beruházásokat (vízvezeték, csatornahálózat) elsősorban az I. osztályba sorolt városokban, községekben kell végezni; az egyes szakterületeknek a jelentős beruházások (gimnáziumok, kollégiumok stb.) telepítésénél ezeket a városokat és községeket kell figyelembe venniük.

Ezt a fejlesztési politikát a munkásosztály, illetve a munkásvárosok favorizálása jellemzi, lényegét tekintve városcentrikus, a települések körét tekintve centralizáltan decentralizált.

1951 májusában az Országos Terhivatal elnöke a települések osztályba sorolásának *megyei tervezetét* véleményezésre megküldte minden megyei pártbizottságnak és megyei tanácsnak. Hat megye (Baranya, Tolna, Szolnok, Szabolcs, Pest, Hajdú) *a tervezettel teljes mértékben egyetértett, 13 megye tett észrevételeket.* A 3223 város és község közül a megyei pártbizottságok és tanácsok mindössze 74 város, illetve község besorolására nézve tette megjegyzést.

Békés megyében mind a pártbizottság, mind pedig a megyei tanács ellenvetéseket tett. A megyei pártbizottság szerint Gyula az I. osztályú települések közé tartozik. Bíró Béla, a TERINT akkori igazgatója kifejtette „Gyula várost első tervezetünkben az I. osztályú települések közé soroltuk. Azonban a Népgazdasági Tanács az I. osztályú települések jegyzékéről hozott határozatával Gyula várost törölte azért, mert Békéscsabához túl közel fekszik, így esetleges nagyobb arányú fejlesztése Békéscsaba fejlődését hátráltatná és gátolná, pedig a politikai hangsúly Békéscsabán van. Ezenkívül Gyula város közvetlenül az országhatár mentén fekszik, és így hatásterülete csak félkör alakú.” A tanácsi vezetés megítélése szerint Szeghalom, Tótkomlós, Mezőberény és Sarkad nem a III., hanem a II. településkörbe való.

A Bács-Kiskun megyei Pártbizottság a II. osztályú települések közé sorolt Bácsalmást nem tartja fejlesztésre alkalmasnak, mivel a határtól mindössze 9–10 km-re fekszik. Helyette Jánoshalmát javasolja a II. osztályba. A megyei tanács Tiszakécskét és Jánoshalmát a II. osztályba szeretné soroltatni.

A Csongrád megyei Tanács Csongrád várost a II. osztályú települések csoportjába javasolja. Telegdi Sándor, a TERINT igazgatóhelyettese szerint nem indokolt Csongrád „felemelése”, mert közel van Szenteshhez, Kistelekhez, Kiskunfélegyházához. Ez a magyarázat nem győzte meg a megyei tanácsot, „átsorolási igényét” a TERINT-tel szemben fenntartotta, az O. T. elnökéhez fordult.

Vas megye magyarázatot kért: „... rövid indoklását is kérjük annak, hogy egyes községek miért éppen abba a kategóriába kerültek, amelybe az Intézet sorolta őket. Így pl. Kőszeg város a III. kategóriába, Celldömök az I-be stb.”

Somogy megye Fonyódot az I. osztályba kívánta soroltatni, de ezt az igényt a TERINT elutasította.

Nógrád megye Jobbágyit a II. osztályba ajánlotta, a javaslatot elutasították.

Heves megye Hevest a II. osztályba kéri beosztani. A TERINT elvetette a javaslatot azzal, hogy Kál-Kápolna–Kompolt országos jelentőségű ipari fejlesztésre kijelölt hely, s közel van Jász-
apáti is.

Győr megye Páli, Várbalog, Petőháza, Balf községek besorolásának módosítását kérte.

Fejér megye Adony, Ercsi, Mór II. osztályba osztását kérte. Bíró Béla igazgató válaszlevelében kifejtette, hogy Adony, Mór és Ercsi átsorolása nem indokolt. Adony jelentősége csökken, épül Dunapentele „... és a járási székhely is természetesen ide fog áttolódni.” Mórtól 5 km-re Bodajk községben új szocialista bányaváros kialakítása indult meg. A járási székhely is ide fog átkerülni. A megyei tanács: „... az Önök válaszlevele világosan megmutatta a fejlődés perspektíváit, amiről mi akkor még nem tudtunk, és így a besorolással kapcsolatos észrevételeinkhez nem ragaszkodtunk, hanem az Önök perspektivikus magyarázatát, illetve megvilágítását elfogadjuk...”

Borsod az I. osztályba kívánta soroltatni Sajóbábonyt, a II. osztályba Mályit, Perkupát, Mádót, s Mezőkeresztes, Mezőnagymihály, Gelej, Csincsetanya közül azt, amely az olajfeldolgozás majdani központja lesz, valamint Tokajt. Zala megye Zalaszentmihályt a II. osztályba javasolta. Mindkét megye javaslatát elvetették.

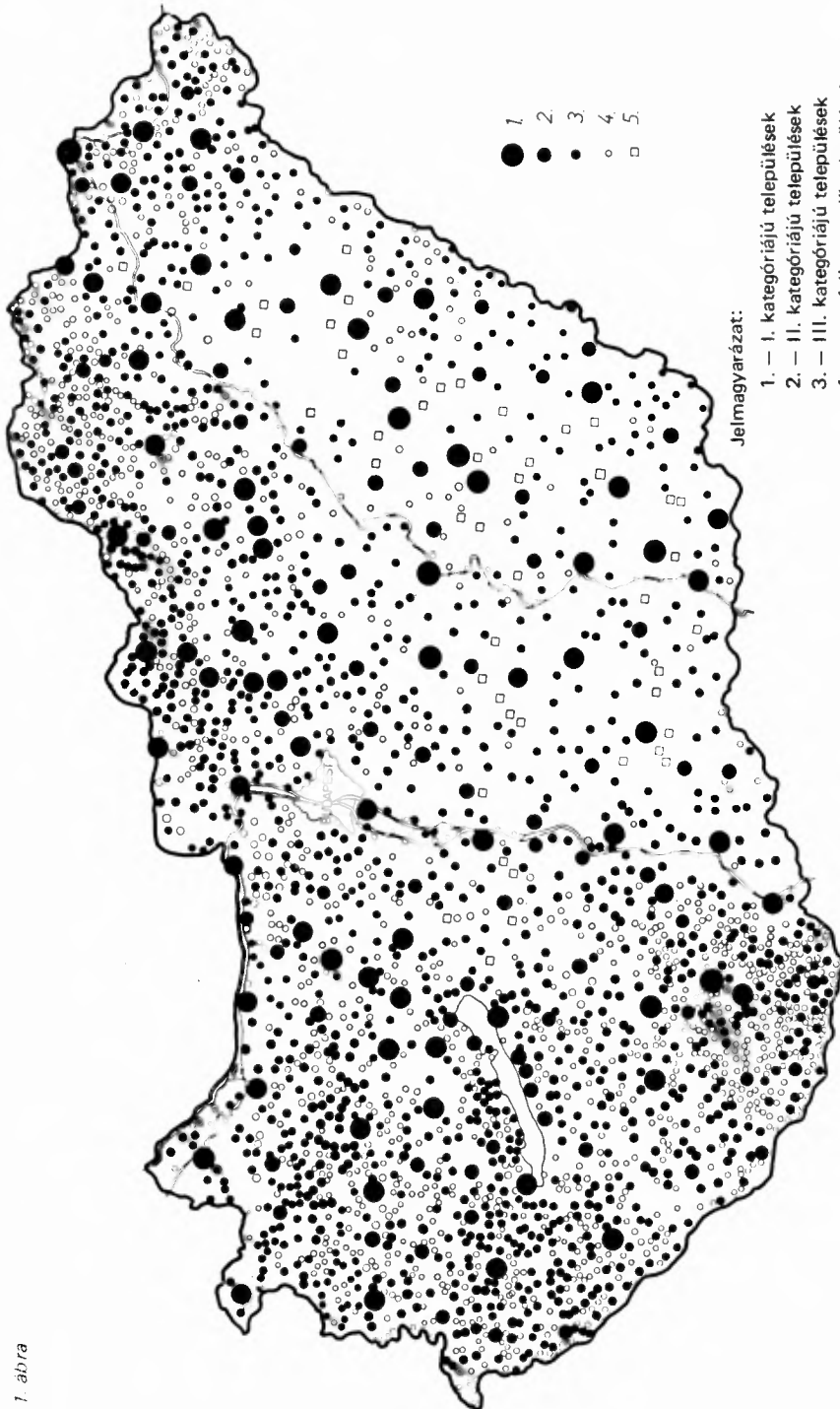
A megyékkel való konzultációk végeredménye: 39 községre vonatkozóan a TERINT elfogadta az észrevételt, 31 esetben ellenészrevételt tettek, amit a megyék fogadtak el, 4 település (Jánoshalma, Bácsalmás, Csongrád, Heves) besorolása ügyében elvi ellentét maradt fenn, ezeket magasabb szinten kell eldönteni.

2. táblázat

A községek és városok osztályba sorolása, a települések és a népesség megoszlása kategóriák szerint, 1951. szeptember 14.

	Községek, városok		Lakosság Bpest. nélkül		Lakosság megoszlása Budapesttel együtt	
	száma	%-os megoszlása	ezer fő	%	ezer fő	%
I. oszt.	75	2,3	1901	25,0	3490	38,0
II. oszt.	67	2,1	611	8,0	611	6,6
III/A.	1292	40,0	3396	44,6	3396	36,9
III/B.	259	8,1	381	5,0	381	4,1
Fejlesztendő	1693	52,5	6289	82,6	7878	85,6
III/C.	1530	47,5	1327	17,4	1327	14,4
Összesen:	3223	100,0	7616	100,0	9205	100,0

A megyei egyeztetések után kialakult állapot (2. táblázat) szerint fejlesztendő település lett az ország településeinek 52,5%-a, de ezekben élt a lakosság 85,6%-a. Az egyeztetések után kialakult anyaggal kapcsolatban a Belügyminisztérium fejezte ki aggályait, nevezetesen, hogy a „kijelölt nem fejlesztendő községekben” a termelési és közegészségügyi szempontok egyes kis beruházásokat (bekötő út, ivóvíz) szükségessé tesznek. A TERINT munkatársa az aggályt részben elfogadta,

A települések osztályba sorolása

úgy ítélte meg, hogy ezekben a községekben a beruházások „... szükségességét egyedenként és szigorított szempontok alapján kell majd adott esetekben vizsgálat tárgyává tenni, mivel valóban nem lehet egy meglévő község életfeltételeit, termelési és közegészségügyi fejlődését addig korlátozni, amíg ezeket más irányban, vagy máshol (áttelepítés, átszervezés) nem tudjuk pótolni.”

1951 szeptemberében tehát kész az osztályba sorolási terv (1. ábra), a TERINT kéri, hogy az O. T. Beruházási és Telepítési Főosztálya a tervet terjessze a Népgazdasági Tanács, illetve az O. T. elnöke elé jóváhagyás és a szükséges rendelet kibocsátása céljából. A rendelettervezetek szövegét és indoklását a TERINT mellékelte.

Az Országos Tervhivatal elnöke csak részben értett egyet az elkészült anyaggal, újabb áttekintést, illetve kiegészítő vizsgálatokat igényelt. 1951 őszén nagyarányú helyszíni vizsgálatokra került sor, ennek során további változások történtek (3. táblázat). Elsősorban az ipari és a közigazgatási funkciók oldaláról tekintették át ismét a központhálózatot.

3. táblázat

A községek és a városok osztályba sorolása 1951. december 21.

Osztály	A besorolt települések száma
Osztályon felüli	2
I. osztályú	73
II. osztályú	
II/A.	52
II/B.	29
III. osztályú	
III/A.	1254
III/B.	283
III/C.	1530

Lényeges változás a II. kategória állományának gyarapodása és kettéosztása. A települések számának növekedése összefügg azzal, hogy: „... A központ jellegű I. osztályú települések mellett a II. osztályba sorolt városok és községek a mezőgazdasági termelési politikai, gazdasági, igazgatási, szociális, kulturális stb. központjai, illetőleg ilyen központokká fejlesztendők. Ezért fejlesztésüket úgy kell szabályozni, hogy környékük (vonzási körük) mezőgazdasági lakosságának megszerzésére alkalmasak, szociális, kulturális igényeinek kielégítésére képesek legyenek, a mezőgazdasági lakosság ipari áruellátását területileg biztosítsák és környékük (vonzási körük) mezőgazdasági felvevő piacaiá fejlődjenek.”

A kategória kettéosztását az indokolta, hogy az érintett települések eltérő jellegű területi kapcsolatokkal rendelkeztek. A „A” csoportba besorolt központok jelentős településközi – környéki kapcsolattal bírtak, ezért „... az A csoportba sorolt városokat és községeket középfokú politikai és gazdasági, közigazgatási központokká kell kifejleszteni, és ezekre felépítve kell kialakítani a szocialista termelés érdekeinek megfelelő új középfokú gazdasági-közigazgatási beosztást.” Az „A” csoportba sorolt városokba telepítendő intézményeket úgy kell méretezni, hogy a környék településeit is ellássák. A „B” csoportba sorolt települések nem rendelkeznek kiterjedt térkapcsolatokkal, ezért ezeket a központokat csak a település belső szükségletei szerint kell kifejleszteni. Végeredményben úgy látják, hogy „a II. osztályú települések fejlesztése biztosítja az ország egész területének egységes, de súlypontoszerű fejlesztését azáltal, hogy az idelepipített beruházások (közintézmények) a vonzáskörzet igényeit is kielégítik”.

1951 végére kész a települések osztályba sorolásának módosított teljes rendszere, valójában egy hosszú távú terület- és településhálózat-fejlesztési koncepció.

Megnyugvással, megkönnyebbüléssel, nyugodt lelkiismerettel készültek-e a koncepció kidolgozói a végrehajtásra – nem tudom. Utolsó elemzésükben mintegy szembenfordulni látszanak saját kétéves tevékenységükkel, hiszen a tervezési rendszert bírálva úgy fogalmazzák, hogy: „Át kell tehát térnünk a kategorizálás által kiépített városhálózat alapján való tervezésről egy magasabb fokra, a tervezési egységek kialakítására”.

Ennek legfőbb nehézsége, hogy a közigazgatási határok nem felelnek meg a szocialista közigazgatás és tervezésközpontú követelményeinek. A közigazgatási határok nem esnek egybe az egyes települések vonzásterületeivel. A megyék és járásek egyaránt elapróztak. Megoldás: átfogó közigazgatási reform. Alternatívákat készítenek a járási, megyei szintű közigazgatási beosztás reformjára. Ezek között 13, 15 megyés, valamint 13 megye és Budapest körül 5 „kismegye” területi konstrukció egyaránt szerepel.

IV. Összegzés

A „települések osztályba sorolása” túlnőtt eredeti rendeltetésén (az I. ötéves terv ipari és kommunális beruházásainak telephelyválasztása), és a munka sodrában, a külső feltételek változtatásával település- és településhálózat-fejlesztési koncepcióvá formálódott, a területi politika körvonalait hordozta.

A politikai és ideológiai közegnek, környezetnek megfelelően nyíltan „osztálybázisú”, városfejlesztés-orientált, „munkásosztálypárti” térbeli elképzeléssé-tervezéssé vált.

A falusi településhálózatot politikai, gazdasági, társadalmi prioritások alapján szemléli, céljait (rejtett céljait) a technokratikus racionalizmus álarcába bujtatta. Tudatosan, nyíltan vállalta, szorgalmazta a falusi településhálózat koncentrállásának szükségességét. Politikai, településgazdaságossági megfontolásokból a magyar községállomány felét nyilvánította „nem fejlesztendő”, „egyéb” máskor „felszámolandó” településnek.

Az elképzelés egy része állami határozat szintjére emelkedett (az egész korszakban meghatározta az építési igazgatás engedélyezési eljárását a III/C településekben), de megítélésem szerint sokkal fontosabb, hogy meghatározta egy hosszú korszak településpolitikai szemléletét, részben településhálózat-fejlesztő gyakorlatát.

Szakmai szempontból az is lényeges, hogy az 1951-ben felszámolt TERINT kutató és tervező gárdájának egy része az 1957 utáni területi és településpolitika elméleti megalapozójává és gyakorlati megvalósítójává vált. Ezért nem lehet teljesen véletlen, hogy az 1949–1951-es „osztályba sorolási” koncepció gondolati struktúrái feltűnnek későbbi településfejlesztő gyakorlatunkban és településhálózat-fejlesztési terveinkben, koncepcióinkban.

JEGYZETEK

1. GYARMATI GY. 1979: A közigazgatás ideiglenes rendezésétől a tanácstörvényig. (Közigazgatási reformtörekvések Magyarországon 1945 és 1950 között). Bp. Kézirat. MTA Történettudományi Intézet.
2. HENCZ A. 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 514–528.
3. ESZLÁRY K.—SIKÓ Á. 1947: A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai. — Városi Szemle, 3–4. sz. pp. 149–172.
4. A TERINT-ről, tevékenységéről eltérő jellegű és tartalmú értékelésekkel találkozhatunk. Kőszegi L.: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései (Bp., 1964. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, pp. 61–62) nem túl pozitívan értékeli az intézet tevékenységét. Perczel K.—Gerle Gy.: Regionális tervezés és a magyar településhálózat (Bp., 1966. Akadémiai Kiadó, pp. 77–80.) érinti a TERINT történetét és tevékenységét, s alapvetően pozitívan minősíti. A TERINT történetéről is ellentétes adatok találhatóak a különböző, területi tervezéssel foglalkozó munkákban és visszaemlékezésekben. Perczel K.—Gerle Gy. i. m. p. 80 szerint a TERINT által elkészített regionális

terveket szükségtelennek, veszélyosnak, titkos terveknek tekintették, amelyeket igyekeztek elpusztítani, eltüntetni. Ugy vélelmezték, hogy a TERINT anyagából csak az maradt meg „... amelyeket egyéni elhatározással egyes dolgozók elrejtettek.” Az Új Magyar Központi Levéltár XXVI/A–1. TERINT alatt őrzi az intézet rendkívül gazdag hagyatékát. Az anyag feltárása lehetővé teszi a TERINT történetének és tevékenységének részletes elemzését. A TERINT 1949 júniusában alakult meg az É. M. szakirányítása alatt. Feladata a műszaki tervezés, az országos jellegű vizsgálatok folytatása, s részben a gazdasági tervezés segítése volt. Elsődlegesen ipartelepítési kutatásokat folytatott. 1949 decemberében a Területrendezési Intézet az Országos Tervhivatal Telepítési és Beruházási Főosztálya közvetlen szakmai felügyelete alá került. Ezzel lehetőség teremtdődött a *gazdasági és területi tervezés* összhangjának megteremtésére. 1950 tavaszán megkezdődött az Országrendezési Terv kutatása, majd rendkívül széles körű városfejlesztési, várostervezési, helykijelölési, ipartelepítési és területi kutatások indultak. A kutatások központjába fokozatosan „a települések osztályba sorolása” került. A TERINT 1951. december 21-én 6 példányban elkészítette addigi tevékenységének kritikai áttekintését és összegzését. A 33 kötetes dokumentáció teljes körű képet ad a TERINT tevékenységéről, elméleti, ágazati, területi kutatásairól. A teljes körű dokumentáció elkészítése után 1951 végén a TERINT-et megszüntették, munkatársi gárdáját különböző szervezetekhez irányították, szétszórták.

5. SZTÁLIN, J. V. 1951: A leninizmus kérdései. Bp., Szikra, p. 259.
6. Uo. p. 370.
7. RÁKOSI M. 1952: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. p. 240.
8. Uo. p. 294.
9. Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára. Bp., 1950. 31. sz. (XI. 13.) pp. 416–418.
10. Magyar Közlöny, 1951. 2. sz. (I. 3.) pp. 6–8.
11. Magyar Közlöny 1951. 98. sz. (VI. 29.) pp. 659–665.
12. Magyarország funkcionális városhálózata. (Tanulmány Magyarország településeinek központi szerepköreiről és országos városhálózat kialakításának lehetőségeiről.) Bp., 1950. október. 124 p. + mellékletek. Gépelt kézirat. BME Városépítési Tanszék 633/4. A tanulmány Jankovich István építészmérnök vezetésével, Valló István, Ambrózi Géza, Háromi Magda, Keresztény György, Major Jenő, Serédi Lajos közreműködésével készült.
13. BIBÓ I.–MATTYASOVSKY J.: Magyarország városhálózatának kiépítése. Bp. 1950. Államtudományi Intézet.
14. 166/8/1951. N. T. sz. Az I. osztályba sorolt városok és községek jegyzéke. A Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára. Bp., 1951. 8. sz. (V. 10.) pp. 211–212.

KITEKINTÉS

FORRAY R. KATALIN:

REGIONÁLIS POLITIKAI STRATÉGIÁK A 90-ES ÉVEK AUSZTRIAJÁBAN

„Az oktatáspolitikát, a gazdaságpolitikát és a munkaerő-politikát a jövőben csak regionális politikaként lehet elképzelni és megvalósítani. Ez azt is jelenti, hogy a nemzetközi és országos fejlesztési elképzeléseket regionálisan kell megragadni és megvalósítani. Tudjuk milyen sok függ az új ötletektől, az új pionírszellemtől, az új gazdasági fejlesztésektől, amelyek Ausztria peremhelyzetű régióiban új életfeltételeket teremthetnek, lakóinak vonzó jövőt hozhatnak. Ott kell munkahelyet teremteni, ahol az emberek élnek, és mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a falusi lakosságnak ne kelljen lakóhelyét elhagynia. Ez egyúttal elsőrendű kultúrpolitikai feladat is.” Ezekkel a szavakkal nyitotta meg ILAN KNAPP, az ÖIBF (Osztrák Szakképzéskutató Intézet) igazgatója az intézete által 1988 júniusában szervezett tudományos konferenciát.

Az ÖIBF évente rendez hasonló konferenciákat különböző, az intézet által kutatott és éppen aktuálisnak mutakozó témakörökben. A regionális politikák témakörét több tényező is aktuálissá teszi. 1987-ben az Európa Tanács mozgalmat kezdeményezett „Európai kampány a falusias térségekért” elnevezéssel. A 21 európai ország részvétele mutatja, hogy a falusias térségek gazdasági-szociális és ökológiai funkcióinak Európa-szerte nagy jelentőséget tulajdonítanak.

Az osztrák előadásokat hallgatva úgy tűnik, nyugati szomszédunk problematikus régiói ugyanazokkal a gondokkal küzdenek, mint a mieink: elvándorlás, idősödő korszerkezet, munkanélküliség, ingázás, az adottságokhoz és szükségletekhez nem eléggé igazodó képzési és gazdasági szerkezet, elmaradott infrastruktúra, a természeti környezet fenyegetettsége stb. Aki csak valamennyire ismeri Ausztria elmaradott agrárvidékeit – ilyennek számít például Burgenland – joggal hökkenhet meg. Ha ez „elmaradottság”, és ha ezek a látható feltételek a miénkhez hasonló társadalmi-gazdasági problémákat rejtenek, akkor mennyit kellene áldozni idehaza, hogy az aprófalvas vidékeink nyomorúsága valamelyest is enyhüljön.

A statisztikák – legyen szó a népesség képzettségi szerkezetéről, foglalkoztatásáról, a terület infrastruktúrájáról, oktatási intézményhálózatáról – imponáló fejlődésről tanúskodnak Ausztria peremhelyzetű régióiban. Az eredmények javarészt annak köszönhetőek, hogy az ország már közel húsz éve szakított a spontán fejlődés hitére alapozott kényelmes „passzív segítségnyújtási” politikával. A csaknem két évtizedes politika – a gazdaságilag gyenge szerkezetű, egyoldalúan fejlett térségek kiemelt támogatása – eredménye a látványosan kiépült infrastruktúra, a falusias régiók gazdasági hely-

zetének javulása. A gazdasági támogatás egyik jelentős formája volt az a gyakorlat, amelyet hazai fogalmainkkal vidéki ipartelepítésnek nevezünk, amelynek során sok új ipari munkahelyet létesítettek az agrárvidékeken.

Ha ennyi a siker, mi indokolja a politika átszabását, új stratégiák kialakítását? A bevezetésben idézett gondolatokból kitűnik, hogy a regionalizmus nemcsak divatjelenség (bár kétségtelenül az is). Az ÖIBF szakmai rangja csak részben indokolja, miért vállaltak részvételt és előadást szövetségi miniszterek, a burgenlandi tartományfőnök, a vállalkozói és munkáskamarai vezetők, kutatók és egyetemi professzorok. A részvételt főként a téma magyarázza. A sikerek mellett ugyanis kudarcok is jelentkeztek a regionális politikában, sok problémát nem sikerült megoldani, a változó külső és belső körülmények is új kérdéseket vetnek fel.

Az írásban előzetesen vázolt, előszóban elhangzott vagy vitában kikristályosodott problémák, érvek, álláspontok töredékét sem lehet egy rövid összefoglalóban elemezni (összel egyébként szokás szerint megjelenik a konferencián elhangzottakat összegző kötet). Néhány olyan kérdéskört, szempontot emelek csupán ki, amelyek kiemelkedően nagy hangsúlyt kaptak, illetve amelyek a magyar résztvevő – megfigyelő számára kiváltképpen érdekesnek, hasznosnak és talán itthon is adaptálhatónak látszottak.

Az egyik legfontosabb, kemény politikai tényező, amely új regionális politikai stratégia kialakítását sürgeti, Ausztria esetleges belépése a Közös Piacba. Egyelőre e lépés előnyeit és hátrányait elemzik a szakértők és politikusok. Olyan kérdésekre keresnek választ, hogy mi lehet Ausztria szerepe az európai régióban (tranzitország, üdülőország, híd Kelet és Nyugat között); milyen hatást gyakorol a versenyhelyzet az oszt-rák iparra, mezőgazdaságra, a magas szinten kiképzett munkaerőre. E kérdéskörben döntő szerep jut annak, hogyan alakul a Közös Piac és a KGST kölcsönös kapcsolata. Csupán a tájékozódás kedvéért néhány probléma: ha a Közös Piac és a KGST között nem jön létre életképes kapcsolat, Bécs a Közös Piac provinciájává válhat; ha a Duna valódi közlekedési útvonallá fejlődik, Ausztria vonzó lehet a turizmus és piacforgalom szempontjából is, ha azonban ez nem történik meg, Ausztria keleti része elveszti vonzerejét: ha a KGST és a Közös Piac között jól működő kapcsolat alakul ki, Ausztria nem játszhatja a híd szerepét; a tranzitforgalom anyagi előnyökkel kecsegtet, de súlyosan környezetromboló hatású, kiváltképpen, ha felépül a déli autópálya (ami ellen egyébként falragaszokon tiltakoznak a környezetvédők). Az ilyen és hasonló kérdések különösen érintik Burgenlandot – melynek képviselői érdekes délelőtti előadássorozatban számoltak be és vitatták meg az országrész helyzetét, igen nagy figyelmet szentelve a magyarországi politikai fejleményeknek, plasztikus szavakkal fogalmazva a „holt hár” részleges megnyílásának. (Bemutatták az első magyar nyelvű Burgenland-térképet is, melynek egyetlen komoly szépséghibája, hogy helységnevek csak németül szerepelnek rajta.) A Közös Piac és a KGST közötti kapcsolatok alakulása Ausztria számára rendkívül fontos kérdés, ezért az ÖIBF következő tudományos ülését ennek a témának tervezi szentelni.

Ami a szűkebben vett osztrák regionális politika megújulását illeti, legfontosabbnak számomra az „emberi tényező” előtérbe kerülése tűnik. Húsz éve a szociáldemokraták által kezdeményezett aktív állami támogatás központi tervezői gondolkodás erősödése bizonyos fokú bürokratizálódást eredményezett, a vidéki ipartelepítés prog-

ramjai – az egyenlő esélyek biztosítása érdekében – nem mindig illeszkedtek a regionális adottságokhoz, gyakran az alacsony képzettséget igénylő, viszonylag elmaradott technológiájú üzemek működtetésével nem alakultak ki a rugalmas alkalmazkodás feltételei, amelyek a versenyképességet növelték volna. Az új politika decentralizálni akar, lényegét ebben a vonatkozásban többen úgy fogalmazták meg, hogy az anyagi támogatás mellett nagyobb szerepet kell kapnia az „inmateriális szubvencionálnak”. Empirikus kutatások szerint a modern üzemek telephelyválasztásában nagy szerepe van annak, mennyire hozzáférhető a jogi, szakmai tanácsadói hálózatok, a dolgozók továbbképzése, a marketing munka. Visszatérő fogalmak az „információs transzfer”, „technológiai transzfer”, az emberi tőke mozgósítását célozzák – persze megfelelő infrastrukturális háttérrel.

Az új gondolkodás a regionális fejlődés alapvető kritériumának tartja, hogy az érintett régió lakói milyen mértékben kapnak lehetőséget saját sorsukba való beleszólásra. Ez az igazgatás részéről az információk áramoltatásának kötelezettségét jelenti, továbbá olyan körülmények létrehozását, amelyek biztosítják a polgárok parlamentáris részvételét lakóhelyüket érintő valamennyi kérdésben. Ezzel szorosan összefügg a törekvés a pozitív lakóhelyi önkép, identitás kialakítására.

A gazdasági kibontakozás alapvető feltételei közé tartozik a magas szintű általános és szakképzés, illetve folyamatos átképzés biztosítása, különösen a fiatal népességénél. A munkanélküliség elsősorban a szakképzetlen fiatalokat fenyegeti, s bár Ausztriának e tekintetben kedvező a helyzete (a szakképzetlen fiatalok aránya 1970–1988 között 18%-ról 2%-ra csökkent az ÖIBF friss adatai szerint), regionális megoszlásuk egyetlen, az átképzés pedig állandó kihívást jelent.

S ez a kérdés kapcsolódik a regionális adottságokhoz igazodó gazdasági fejlődéshez. A saját tartalékaikra támaszkodó, egyúttal környezetkímélő gazdasági fejlesztés számos szép példáját mutatták be a konferencia előadói. Ilyen volt például néhány szomszédos falu asztalosainak szövetkezése, akik megtanulták, hogyan készítsenek modern, minden piacon versenyképes, csak természetes anyagból álló bútorokat. A hasonló vállalkozásokhoz persze nemcsak megfelelő átképzési rendszer, egyéni vállalkozói szellem szükséges, hanem olyan tanácsadói szervezet – ezt folyamatosan építik ki Ausztria régióiban és kistájain –, amely ötleteket ad, piacot szervez stb. A kisvállalkozások piaci alkalmazkodását Alsó-Ausztria például kereskedőházak létesítésével, valamint – különös tekintettel keleti szomszédaira – szabadkereskedelmi zóna kialakításával szándékozik segíteni.

A legfontosabb cél, hogy a legkisebb községeket, gazdasági és társadalmi egyégeket is életképesse tegyék, illetve életképességük megtartásához nyújtsanak segítséget. Ehhez az szükséges, hogy az emberek jólétüket is biztosíthassák lakóhelyükön. Ahány régió, annyiféle ötlet, javaslat, példa van arra, hogyan lehet megszervezni a kis-települések szakorvosi ellátását, a gyermekek óvodai, elemi iskolai nevelését, a kommunális és háztartási szemét elszállítását stb. E kérdések persze – megvitatásuk külön munkacsoport feladata volt – korántsem megoldottak, és sok szempontból a magyarországi problémákat idézik.

ILAN KNAPP összefoglalójában az új regionális politika alábbi jellemzőit, követelményeit hangsúlyozta: a regionális sajátosságokból kibontakozó fejlesztés jelentős nem anyagi támogatással, a pionír szellem és felfelé törekvés terjedése, a döntésekben

való állampolgári részvétel, új kreativitás és kockázatvállalás kibontakozása, végül, de nem utolsósorban a szolidáris gondolkodás, tervezés, cselekvés. Ez utóbbi követelmény a városlakókra, a központokban élőkre, dolgozókra, a falvakban nemegyszer hétvégi házzal rendelkezőkre vonatkozik, hogy megszűnjék „a falunak a város által való kizsákmányolása”.

Összegezőként a konferencia két tanulságát emelem ki. Az egyik a Magyarország iránti megkülönböztetett érdeklődés, hazánk és Ausztria viszonyának felelős elemzése, értékelése. Úgy tűnt, Magyarország több figyelmet kap nyugati szomszédjától, mint amennyit mi fordítunk Ausztriára. Pedig elég sok tanulni valónk lenne szomszédainktól. A másik megjegyzésem ezzel is összefügg. Ausztriában hallottam az önironikus fogalmat: „Jammerkultur”. Ha a panaszkodás kultúrája a monarchia öröksége, akkor ebből az örökségből nekünk sokkal több jutott, mint egykori központunknak. A hasonló konferenciákon nálunk megszokott kilátástalan pesszimizmus, a hanyatlás és pusztulás képeinek ecsetelése helyett a problémák konstruktív kezelése volt jellemző, az előadások és viták a korábban elkövetett hibák korrekcióját, az itt vagy amott bevált, sikeres gyakorlat elterjesztését, elemzését szolgálták. Ez az optimizmus természetesen nem táplálkozhatik Ausztria kivételesen szerencsés geopolitikai helyzetéből, forrása a társadalomnak és az egyénnek a saját cselekvőképességébe és jövőjébe vetett hite, közösségi felelősségérzete. Talán elsősorban ezt kellene megtanulnunk szomszédunktól.

KISS ATTILA:

TÉRSZERKEZETI TERMINOLÓGIÁK AUSZTRIABAN

A társadalmi-gazdasági térrel foglalkozó tudományok művelői – de bizonyára más területeken is hasonló a helyzet – sok esetben ugyanazt a fogalmat egymástól többé-kevésbé eltérő jelenségek megkülönböztetésére használják, illetve ugyanazt a jelenséget más-más kifejezéssel jelölik. A szakmai polémikák gyakran a fogalmak tisztázásával kezdődnek. Nincs ez másképpen Ausztriában sem. A térbeni jelenségek leírása során használatos fogalmak, több-kevesebb átfedéssel, de *három terminológiai rendszert* építsenek fel, melyek jelenleg a tudományok osztrák művelői körében használatosak.

Az egyik a „központi helyek” elméletének HANS BOBEK nevével fémjelzett ausztriai adaptációja, a másik a jelenleg is érvényben levő osztrák területrendezési koncepció (ÖRK) modellje és a harmadik a statisztikai összesítések alapját képező – az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott – ún. „városrégiók” rendszere.

Részben elméleti, részben módszertani szempontból nem felesleges – még ha vázlatosan is – a három szisztémát áttekinteni.

való állampolgári részvétel, új kreativitás és kockázatvállalás kibontakozása, végül, de nem utolsósorban a szolidáris gondolkodás, tervezés, cselekvés. Ez utóbbi követelmény a városlakókra, a központokban élőkre, dolgozókra, a falvakban nemegyszer hétvégi házzal rendelkezőkre vonatkozik, hogy megszűnjék „a falunak a város által való kizsákmányolása”.

Összegezőként a konferencia két tanulságát emelem ki. Az egyik a Magyarország iránti megkülönböztetett érdeklődés, hazánk és Ausztria viszonyának felelős elemzése, értékelése. Úgy tűnt, Magyarország több figyelmet kap nyugati szomszédjától, mint amennyit mi fordítunk Ausztriára. Pedig elég sok tanulni valónk lenne szomszédainktól. A másik megjegyzésem ezzel is összefügg. Ausztriában hallottam az önironikus fogalmat: „Jammerkultur”. Ha a panaszkodás kultúrája a monarchia öröksége, akkor ebből az örökségből nekünk sokkal több jutott, mint egykori központunknak. A hasonló konferenciákon nálunk megszokott kilátástalan pesszimizmus, a hanyatlás és pusztulás képeinek ecsetelése helyett a problémák konstruktív kezelése volt jellemző, az előadások és viták a korábban elkövetett hibák korrekcióját, az itt vagy amott bevált, sikeres gyakorlat elterjesztését, elemzését szolgálták. Ez az optimizmus természetesen nem táplálkozhatik Ausztria kivételesen szerencsés geopolitikai helyzetéből, forrása a társadalomnak és az egyénnek a saját cselekvőképességébe és jövőjébe vetett hite, közösségi felelősségérzete. Talán elsősorban ezt kellene megtanulnunk szomszédunktól.

KISS ATTILA:

TÉRSZERKEZETI TERMINOLÓGIÁK AUSZTRIÁBAN

A társadalmi-gazdasági térrel foglalkozó tudományok művelői – de bizonyára más területeken is hasonló a helyzet – sok esetben ugyanazt a fogalmat egymástól többé-kevésbé eltérő jelenségek megkülönböztetésére használják, illetve ugyanazt a jelenséget más-más kifejezéssel jelölik. A szakmai polémikák gyakran a fogalmak tisztázásával kezdődnek. Nincs ez másképpen Ausztriában sem. A térbeni jelenségek leírása során használatos fogalmak, több-kevesebb átfedéssel, de *három terminológiai rendszert* építsenek fel, melyek jelenleg a tudományok osztrák művelői körében használatosak.

Az egyik a „központi helyek” elméletének HANS BOBEK nevével fémjelzett ausztriai adaptációja, a másik a jelenleg is érvényben levő osztrák területrendezési koncepció (ÖRK) modellje és a harmadik a statisztikai összesítések alapját képező – az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott – ún. „városrégiók” rendszere.

Részben elméleti, részben módszertani szempontból nem felesleges – még ha vázlatosan is – a három szisztémát áttekinteni.

I. A „központi helyek” rendszere

A társadalmi-gazdasági térszerkezet feltárása Ausztriában is több évtizedes kutatási előzményekre épül. Az ide vonatkozó kutatások kiindulópontja az a ma már triviálisnak tűnő gondolat, hogy a nem mezőgazdasági tevékenységek koncentrációja bármely társadalmon belül – W. CHRISTALLER 1933-ban megjelent munkája nyomán „központi helyek”-nek nevezett – településcentrumok szükségszerű kialakulásával jár. Ezek a központi helyek funkcionális rangjuk függvényében kisebb-nagyobb terület népességének ellátását vállalják, s így szerepük, jelentőségük erőteljesen kiemelkedik környezetükből. A centrumok feltérképezésében és ellátási körzetük lehatárolásában meghatározó fontosságú H. BOBEK és munkatársainak – kezdetben H. HELCZMANOVSKY, majd később M. FESL – tudományos tevékenysége.

A modell lényege kettős. Egyrészt a különböző fokozatú központi helyek megállapítását célozza, másrészt a hozzájuk tartozó eltérő szintű ellátási körzetek határainak megrajzolására törekszik.

1. táblázat

A különböző „központi helyek” rangjuk szerinti sorrendben

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelő
<i>Zentrale Orte der unteren Stufa</i>	gyengén (1), mérsékelten (2), illetve jól (3) ellátott
– schwach (1)	} ausgestattet <i>alsófokú központok</i>
– massig (2)	
– gut (3)	
<i>Zentrale Orte der mittleren Stufa</i>	gyengén (4), mérsékelten (5), illetve jól (6) ellátott
– schwach (4)	} ausgestattet <i>középfokú központok</i>
– massig (5)	
– gut (6)	
<i>Viertelshauptstadt (7)</i>	<i>tartományon belüli körzetközpont (7)</i>
<i>Landeshauptstadt</i>	gyengén (8) illetve jól (9) ellátott
– schwach (8)	} ausgestattet <i>tartományi székhely</i>
– gut (9)	
<i>Bundeshauptstadt (10)</i>	<i>főváros (10)</i>

A központi helyek környezetében ún. *Potentieller Bereiche* (POT) der unteren-, mittleren- und Viertelshauptstadtstufe lehatárolására nyílik lehetőség. Magyarra ezek a kifejezések az alsó-, közép- és felsőfokú központok ellátási területeként értelmezhetők, és alsó-, közép- és felsőfokú vonzáskörzetként fordíthatók.

A központok és körzeteik kijelölése minden egyes településbe kiküldött kérdőívek felhasználásával történt. Ezek a kérdőívek fokozatonként (alsó-, közép- és felsőszintű ellátás) 12–13 kérdést tartalmaztak arra vonatkozóan, hogy az adott település lakói a különböző szintű szolgáltatások igénybevételekor, illetve különböző árak

vásárlásakor melyik centrumot keresik fel. Így a centrum körül többnyire egyértelműen sikerült megállapítani az alsó-, közép- és felsőszintű ellátási körzeteket. Végül az így kapott központi hely hálózat szolgált kiindulási alapul a további specifikus vizsgálatokhoz a lakosság társadalmi-gazdasági struktúrájáról, a területi népességváltozás komponenseiről, az idegenforgalmi centrumokról stb.

A részben közigazgatási funkció, részben ellátottság alapján rangsorolt központi helyeket (ld. 1. sz. táblázat) a szerzők még különböző funkcionális típusokba is rendezték, s így a foglalkoztatottsági struktúra alapján a következő változatok megkülönböztetésére nyílt lehetőség:

1. túlnyomóan szolgáltató centrum,
2. vegyes, ipari és szolgáltató centrum,
- 3., illetve 4. ipari és bányászcentrumok, valamint igen jelentős ipari helyek központi funkcióval,
5. idegenforgalmi hely központi funkcióval,
6. szatellit-települések.

Így a modellen belül rangjuk, valamint funkcionális típusuk alapján a települések igen széles skálában való osztályozására van mód.

II. A területrendezési koncepció rendszere

Miután 1955-ben a Belvedere-palota márványtermében a győztes hatalmak, valamint Ausztria képviselői aláírták a semlegességi államszerződést és a megszálló csapatok kivonultak az ország területéről, megszülethettek az első átfogó területfejlesztési intézkedések. Az ekkor elindult folyamat meghatározó mérföldköve 1971. Ekkor – pontosabban február 25-én – ült össze az Osztrák Területrendezési Konferencia (ÖROK) alakuló ülése, mely alapvetően a szövetségi állam, a tartományok, valamint a települések közös szervezete. Mintegy évtizedes munka gyümölcseként, 12. ülésén, 1981. június 29-én fogadta el a szervezet „az osztrák térszerkezet fejlesztési elképzelése”-ként az Osztrák Területrendezési Koncepciót (ÖRK).

2. táblázat

Az Osztrák Területrendezési Koncepció fogalomrendszere

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelő
<i>Konzeptregion</i>	<i>Fejlesztési területegység, fejlesztési régió.</i> Többé-kevésbé a magyar városkörnyék fogalmával azonosítható.
<i>Zentrale Konzeptregion</i>	<i>Központi helyzetű régió.</i> Budapest, valamint a megyeszékhelyek környezetével azonosítható.
<i>Periphere Konzeptregion</i>	<i>Periférikus helyzetű régió.</i> A központi helyzetű régiók közötti tér.
<i>Ballungsraumgebiet</i>	<i>Agglomerációk, agglomerálódó térségek.</i>
– Ballungskerngebiet	– Az agglomeráció magja
– Ballungsrandgebiet	– Az agglomeráció peremterülete

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelő
<i>Überanasgebiet</i>	<i>Átmeneti terület</i> , „köztes tér”. Az agglomerációk és a periférikus helyzetű régiók közötti terület.
<i>Landliche Raum</i>	<i>Vidék</i> . Nem azonosítható a falusi térrel, mivel a kifejezés az agglomerációk közötti terület megnevezésére használatos, ahol városi települések is találhatóak!
<i>Höhere Zentren</i>	<i>Felsőfokú központok</i> . Ausztriában Bécs, a tartományi székhelyek, valamint az ún. „Viertelshauptstadt”-ok (tartományon belüli egyéb központok, mint pl. Stájerországban Leoben) tartoznak ide. Magyarországon Budapest és a megyeszékhelyek, illetve néhány korábban részleges felsőfokú központok, nevezett városunk, mint pl. Dunaújváros tekinthető a megfelelőjének.
<i>Mittlere Zentren</i>	<i>Középfokú központok</i> , melyek Ausztriában legalább 25 ezer lakosúak kell hogy legyenek.

Az ÖRK kidolgozása során az egyes fejlesztési területegységek, fejlesztési régiók meghatározásának alapvetően két kritériuma volt. Egyrészt a napi inga-vándorforgalom, másrészt az ellátási kapcsolatok, mint pl. oktatás, bevásárlás, kulturális intézmények, illetve hivatalok látogatása. Az így kapott fejlesztési régiók követik a közigazgatási határokat (ezek az ún. „Politischer Bezirk”-ek azonosíthatók a nálunk korábban megszüntetett járásokkal), hacsak a munkaerőmozgás annak további felosztását nem teszi szükségessé.

Annak függvényében, hogy a naponta ingázók mekkora hányada lakik az elviselhetőnek tartott időtávolságon belül, a fejlesztési koncepció központi és periférikus fejlesztési régiók megkülönböztetését tartja szükségesnek. Az elviselhetőnek tartott ingázási távolságok határértékeit pedig a központ rangjától teszi függővé. Így, a főváros esetében 60 percet, a tartományi székhelyeknél 50 percet, más jelentősebb centrumoknál pedig 40 percet tekint elfogadhatónak. Amennyiben a lakosság több mint háromnegyed része a felsőfokú centrum elviselhetőnek tartott ingázási távolságán belül lakik, a területet központi régiónak, ellenkező esetben pedig periférikus régiónak minősíti a koncepció.

Mint látható, a fejlesztési régiók az egyes központi funkciókat ún. „központi helyek” vonzáskörzeteinek tekinthetők.

A nagyobb települések körül kialakult népességtömörüléseket a koncepció külön kezeli, és „Ballungsraum”-oknak (agglomerációknak) nevezi. Pontosabban az elnevezés az olyan térséget hivatott környezetétől megkülönböztetni, ahol meghatározóak a városi életkörülmények és ahol a népesség, valamint a gazdasági tevékenység folyamatos koncentrációja jellemző. Hatása túlterjed a közigazgatási határokon is és vonzásereje következtében újabb és újabb funkciókat olvaszt magába. Az agglomeráción belül megkülönböztethető egy magterület, magas népsűrűséggel és sűrű beépítettséggel, valamint egy peremterület, ahol egyre erőteljesebb a városiasodás folyamata.

A területrendezési elképzelés fogalomrendszere szerint a központi régióknak

azon területeit, melyek az agglomerációkon kívül esnek, kevésbé városiasak, de még az elvisehető ingázási távolságon belül vannak – átmeneti területnek tekintik. Ezt is, de egyébként az összes agglomerációkon kívül eső területet vidékként kezeli a koncepció, ahol a középfokú centrumok közül közel negyvenet, mint fejleszhető centrumot külön ki is emel. Itt infrastruktúrafejlesztéssel, beruházások támogatásával a település attraktivitását kívánják növelni, s ily módon javítani a környék lakosságának életkörülményeit.

Ausztria területrendezési koncepciója végeredményben ennek a fogalmi körnek a segítségével készült el, és kidolgozói ennek felhasználásával állították össze azt a „célkatalógus”-t, mely mintegy tíz évre összefoglalja az ország területfejlesztési elképzeléseivel kapcsolatos teendőket.

III. A Statisztikai Hivatal fogalomrendszere

A 70-es években több ipari állam városfejlődésének tendenciájában fordulat következett be. Számos agglomeráció esetében a népességszám csökkenni kezdett és más, az agglomerációhoz közelebb fekvő területek kezdtek dinamizálódni. Igaz, a folyamat főként az Egyesült Államokban mutatkozott erőteljesen, ám számos európai agglomeráció esetében is kitapintható már ugyanez a jelenség.

Jelentkezik-e ez a folyamat az osztrák városfejlődésben, és ha igen, akkor hogyan? A kérdés megválaszolásához nemcsak adatok, hanem egy olyan fogalomrendszer is szükséges volt, mely segítségével a probléma részletes vizsgálatát el lehet végezni. Mivel azonban a település mint statisztikai fogalom, mint statisztikai egység a téma szempontjából nem kielégítő információforrás, így született meg az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal ún. „városrégió-koncepció”-ja.

A koncepció kialakításához nemcsak a lakosságra, a foglalkoztatottakra és az ingázókra vonatkozó statisztikai elemzések, hanem 1976 és 1979 között készített légi-felvételek is támpontul szolgáltak. A jelenlegi koncepció két lépésben készült el, először az 1971-es, majd némi módosítással az 1981-es népszámlálás adatainak felhasználásával.

3. táblázat

A „városrégió-koncepció” fogalomrendszere

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelő
<i>Siedlungseinheit</i>	<i>Településegység.</i> Teljesen, vagy viszonylag erősen összeépült lakóhelyek csoportja.
<i>Stadtregion</i>	<i>Városrégió.</i> A jelentősebb centrumok és az őket környező tér.
<i>Kernraum</i>	A városrégió <i>magterülete.</i>
<i>Aussenzone</i>	A magterületet körülvevő <i>külső zóna.</i>
<i>Landgebiet</i>	<i>Vidéki,</i> (itt már) <i>falusi térség.</i>

A városrégió meghatározása, illetve lehatárolása érdekében az eredeti és az új felfogás is az ún. településegységből indul ki. A koncepció minden összefüggő, beépített zónát, mely a közlekedési vonalak mentén, akár a települések közigazgatási határán is átnyúlik, településegységnek tekint. Az előzetes vizsgálat az összes településegységből csak azokat elemezte, melyekben legalább 5000 lakos él, illetve a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak száma meghaladja a 2500 főt. Az így kiválasztott településegységek közül végül összesen negyvenkettőt lehetett valamely városrégió magjának minősíteni. A koncepció ugyanis városrégióknak tekint minden fontosabb városias teret, ahol az összlakosság meghaladja a 15 ezer főt és rendelkezik városias településmaggal, mely legalább 10 ezer lakost számlál, vagy akár több, de egymással strukturálisan és funkcionálisan szorosan összefüggő centrummal, melyek együtt szintén egy városrégió magját képezhetik. Ez utóbbi esetben azonban teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy az összlakosság száma meghaladja az ötezret, vagy a nem mezőgazdasági keresők száma a 2500-at. Ehhez a maghoz csatlakozik az ún. külső zóna, mely azokból a településekből áll, amelyek a magterülettel szoros függőségi viszonyban vannak, és ennek a szoros függőségi viszonyban az alsó határát a napi ingázók 25%-os aránya fejezi ki.

A fenti kritériumoknak megfelelően kiválasztott 42 városrégió közül a bécsi-ben él az ország népességének 27%-a, a tartományi székhelyek városrégióiban 22,4%-a, a többi városrégióban együtt pedig 17,1%-a. Az osztrák népességnek tehát mintegy kétharmada (pontosan 66,5%-a) az ily módon definiált városrégiókban lakik. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ezt az értéket az 1961-es adattal (65,9%) egybevetve koncentráció, míg az 1971-es adattal (66,5%) összehasonlítva a városi és város környéki népességtömörülés folyamatának vége regisztrálható. Valójában a jelenségnek két összetevője van: a bécsi városrégióban tapasztalható jelentős dekoncentrációval szemben ugyanis a többi városrégióban, ha mérsékelt ütemben is, de a koncentráció folytatódik!

IV. Összegzés

A fentiekben ismertetett három fogalomrendszer jelenségtartalma azonos és egyértelmű. Mindhárom az urbanizációs és agglomerációs folyamat leírásához, megértéséhez, sőt a folyamat befolyásolásához kíván segítséget nyújtani. Az eltérő kifejezések azonban azonos jelenségeket takarnak. Ezek közül egyet feltétlen célszerű kiemelni. Érdekes módon az agglomeráció fogalma az egyik koncepcióban (ÖRK) „Ballungsraum“-ként, a másikban „Stadtregie“-ként szerepel. Arra, hogy a kettő mégis szinoním értelmezésű, és azonos az agglomerációval, abból lehet következtetni, hogy mindkét koncepció azonos elméleti forrásra — R. GISSER és R. WURZEL munkáira — hivatkozik. Az azonosságot ugyanakkor bizonyítja az agglomerációk fejlesztésével kapcsolatos feladatokról elfogadott ÖROK dokumentum is, mely váltakozva, de ugyanabban az értelemben használja mindhárom kifejezést. Az azonosságot támasztja alá az azonos szerkezet is. A „Ballungsraum” és a városrégió felépítése is azonos, mindkettő egy magterületből és egy külső zónából áll, melyek értelmezése alapvetően egyező.

A másik megjegyzést a fogalmak definiálásával kapcsolatban célszerű tenni. Igen célirányos és a praktikumnak megfelelően az egyértelműségekre való törekvés tükröződik mindhárom fogalomrendszeren, de különösen a harmadikon, amely egyben a leg-

fiatalabb is. Mindössze néhány, de jól megválasztott és számszerűsíthető jelenség – főleg az ingázás – alapján történik az egyes területi egységek – mint például a magterület és a külső zóna – lehatárolása, de az egyáltalán szóbajöhető „településegységek” kiválasztása is. Jóllehet teljesen megbízható képet így a központok által „besugárzott” területek kiterjedésére nem lehet kapni, mégis a makrofolyamatok – sőt, bizonyos esetében a mikrofolyamatok – értékeléséhez és jellemzéséhez az így szerzett információk is elegendők.

A harmadik megjegyzés az adatbázis alapegységére vonatkozik: A népességmozgás térbeni folyamatáról, helyzetéről kapott kép élességét nagyban javítja az, hogy az adatszolgáltatás alapegysége nem a közigazgatásilag lehatárolt település, hanem az ún. népszámlálási körzet, melyből egy településben több is lehetséges. Így, egy adott közigazgatási határon belül is nyomon követhető a népességmozgás. Regisztrálható a magterület és a peremterület esetleg eltérő tendenciája is, sőt magának a magterületnek a körülhatárolása is nagyobb pontossággal végezhető el. Ilyenformán az adatbázis finomítása minden bizonnyal hozzájárul az agglomerációs folyamatok mélyebb és alaposabb megismeréséhez.

IRODALOM

1. A „központi helyek” rendszeréhez

- BOBEK, H.–FESL, M. 1967: Versorgung mit zentralen Diensten, Karte in Atlas der Republik Österreich, XII/1b, Wien.
- BOBEK, H.–FESL, M. 1978: Das System der Zentralen Orte Österreichs-Eine empirische Untersuchung, Wien–Köln.
- BOBEK, H.–HELZMANOVSKÍ, H. 1963: Zentrale Orte und ihre Bereiche. In.: Atlas der Republik Österreich, XII/1. Wien.
- CHRISTALLER, W. 1933: Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Jena.
- FESL, M.–BOBEK, H. 1983: Zentrale Orte Österreichs II. Wien.
- FESL, M.–BOBEK, H. 1986: Karten zur Regionalstruktur Österreichs-Ein Nachtrag zum Atlas der Republik Österreich, Wien.

2. Az osztrák területrendezési koncepcióhoz

- ÖROK Raumordnungsbericht Wien 1975., 1978., 1981., 1984.
- Österreichisches Raumordnungskonzept, ÖROK Schriftenreihe Nr. 28. In.: ÖROK Vierter Raumordnungsbericht, Wien 1984.
- WICHA, B. 1982: Das Österreichische Raumordnungskonzept. Einführung, Übersicht, Kurzdarstellung, Wien.
- Zielverstellungen und wichtigste Massnahmen für die Ordnung und Entwicklung der Ballungsraume in Österreich. In.: Tätigkeit der ÖROK 1974–1977, Wien 1975.

3. A „városrégiók” elméletéhez

- FINOL, P. 1982: Volkszahlung 1981: Entwicklung der Stadtregionen, Statistische Nachrichten, Heft 7.
- FUCHS, I. 1983: Das Konzept des Österreichisches Statistisches Zentralamtes zur Bestimmung und Abgrenzung von Stadtregionen (Version 1971), Statistische Nachrichten, Heft 1.
- FUCHS, I. 1986: Neufassung der Stadtregionen aufgrund der Volkszahlung 1981. Statistische Nachrichten, Heft 6.

GISSER, R. 1971: Der städtische Lebensraum in Österreich, IS. Information, Heft 10.

GISSER, R. 1986: Stadt und Umland – Entwicklungstendenzen aufgrund der Grosszählung 1981, Berichte zur Raumforschung und Raumplanung, Heft 1–3.

Statistisches Handbuch für die Republik Österreich 1985.

WURZER, R. 1970: Verdichtungsgebiete und Hauptregionen in Österreich. In.: Strukturanalyse

KRÓNIKA

EURÓPAI KAMPÁNY A VIDÉKI TÉRSÉGÉRT, 1987–1988

(Az NSZK-rendezvények néhány tapasztalata)

1987. június 12-én Lisszabonban ünnepélyesen megnyitották az „Európai kampány a vidéki térségért” elnevezésű rendezvénysorozatát. A mozgalom az Európai Tanács égisze alatt szerveződött, s annak 21 tagján kívül Jugoszlávia és Finnország is csatlakozott hozzá.

A 23 európai ország közös akciója azt a felismerést tükrözi, hogy jövőnk szempontjából megnőtt a vidéki térségek gazdasági, szociális és ökológiai funkcióinak jelentősége. Ugyanakkor ezekben a régiókban olyan mélyreható változások és átalakulások is történtek az elmúlt időszakban, amelyek szintén méltóak a megkülönböztetett figyelemre. Röviden összefoglalva: a nemzetközi kampány azt tűzte ki célul, hogy a figyelem középpontjába állítsa a vidéki térséget, mint kulturális és természeti örökségünket.

A mozgalom keretében az egyes érintett országokban rendezvények tömegére került sor, ezek áttekintésére nyilvánvalóan nincs mód. Mindössze arra vállalkoztunk, hogy az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben megrendezett konferenciák, kiállítások és egyéb események alapján egyfajta áttekintést adjunk arról, hogyan is zajlott itt az európai kampány a vidéki térségért.

1988. január 29.–február 7. között rendezték meg Nyugat-Berlinben a „Nemzetközi Zöld Hét” elnevezésű nagyszabású kiállítást, amelynek elsődleges célja az volt, hogy információkat adjon a mezőgazdaságnak. Ennek megfelelően a rendezvény roppant szerteágazó volt, egyik súlyponti témaként azonban kiemelték a vidéki térséget. Két szempontból mutatták be elsősorban: milyen az élet vidéken, s mit tud nyújtani a vidék a városi lakosságnak. Az itt látottak és hallottak elmélyítést és kiegészítést szolgált a valójában a „Vidéki települések és régiók jövője” c. nemzetközi szimpózium, ami 1988. február 1–3. között zajlott le.

A tanácskozáson közel háromezren vettek részt, közülük több mint negyvenen Nyugat-Európa 14 országából. A résztvevők jelentős része nem volt a tudomány munkása, hanem a gyakorlat számos területét képviselte: a finn farmertől az NSZK kormányának miniszteréig húzódik az ív. A kampány rendezvényeire ez általában jellemző volt, az üléseket nem lehetett kimondottan tudományos tanácskozássá nevezni, mert jelentős számban hangzottak el előadások politikai vezetőktől, a hozzászólók között pedig bőségesen akadtak „aktív” parasztok is.

A nyugat-berlini konferencián elhangzott előadások a vidéki térségek számos problémáját érintették, s elsősorban tényközlő, informatív jellegűek voltak. A tanácskozás egyik fő témája a vidéki térségek településhálózata és népességfejlődése volt, ezek jellemzőiről jó áttekintést kaphattak a résztvevők. Többször felmerült a Közös Piac agrárpolitikája is, ami nyilvánvalóan nemcsak a tagországok, hanem Európa legtöbb országának mezőgazdaságát, s ezzel vidéki térségeit is jelentős mértékben érinti.

A kampány egy másik nagyszabású rendezvénye már közelről érintett bennünket is: 1988. június 20–22-én Passauban és Linzben került megrendezésre a „Területi fejlődés és környezetvédelem a dunai térségben” c. konferencia, melynek fő rendezője a bajor Területfejlesztési és Környezetvédelmi Minisztérium, valamint a Münchenben működő Délkelet-Európa Társaság volt.

A tanácskozás rendezőinek elsődleges célja az volt, hogy fórumot teremtsenek a Duna által összekötött országoknak a közös problémák felvezetésére. Ez azonban csak részben valósult meg, mert Romániából és a Szovjetunióból senki nem vett részt a megmozduláson. Ettől függetlenül a tanácskozás megnyitáskor a passzai városháza patinás nagyterme nem kongott az ürességtől: mintegy kétszáz résztvevő – köztük tucatnyi magyar – hallgatta az ilyenkor szokásos üdvözlő és tájbemutató beszédeket. Ezekből kiderült, hogy a Duna, az Inn és az Ilz összefolyásánál fekvő Passau nemcsak gazdag történelmi múlttal, hanem a jövőre nézve is biztató perspektívákkal rendelkezik. A város múltjából kiemelésre kívánczik, hogy itt van eltemetve I. István királyunk felesége,

a Bajorországból származó Gizella királyné. Síremlékét a Maróthy László vezette magyar delegáció megkoszorúzta, ezzel is adózva a nagy múltra visszatekintő bajor–magyar kapcsolatoknak.

A mintegy 53000 lakosú Passau hagyományosan gazdasági, kulturális és tájszervező központja tágabb környékének, a történelmi Alsó-Bajorország keleti részének. Elmúlt évtizedekben történt fejlődését nézve, főleg a kulturális és oktatási funkció megerősödése figyelemre méltó: 1952 óta kerülnek megrendezésre a nivós nyári játékok, s 1978 óta Passau is az egyetemmel rendelkező városok közé tartozik (kb. 5000 hallgató). A város jövőjét nézve, nagy reményeket fűznek a Rajna-Majna-Duna csatorna megnyitásához, ettől várják a dunai hajózás olyan mértékű megélénkülését, ami Passaut is kedvezően fogja érinteni.

A város tágabb környékének, Alsó-Bajorországnak a jövője kevésbé biztosan rajzolható meg. A térség jelentős mértékben megőrizte agrárjellegét, a mezőgazdasági keresők aránya 20% körül van, ami lényegesen meghaladja a bajor átlagot. A munkahelykínálat mennyiségileg és minőségileg sem megfelelő, ennek következtében nagyon magas a munkanélküliek aránya (10–15%, ez kb. duplája a bajor átlagnak). A fentiekhez még a jelentős eivándorlás is kapcsolódik, ami elsősorban a fiatal korosztályokat érinti. Összességében itt egy strukturális problémákkal küzdő térségről van szó, de az NSZK szintjén. Ennek megfelelően a színvonal azért nem állítható párba pl. a Cseréhat fejlettségével, illetve fejletlenségével.

A fentiekről és még számos más problémáról beszélt előadásában KARL RUPPERT, a müncheni egyetem professzora, amikor a bajor vidéki térségeket a hagyomány és a megújulás oldaláról is bemutatta. A rendkívül gondolatgazdag és impulzív előadás méltán aratott nagy sikert, s mivel a konferencia anyaga nyomtatásban is meg fog jelenni, az elhangzottak közkinccsé is válhatnak.

A folytatásban a szerzők azt a megoldást választották, hogy a tudomány emberei mellett politikusok is kifejhették nézeteiket. A négy tudományos előadás egyikében KŐSZEGFALVI GYÖRGY, a magyar vidéki térségek településhálózatának átalakulását mutatta be. (Személyesen nem tudott jelen lenni, ezért előadását felolvasták.) Hasonló témát bontott ki VLADIMIR KLEMENCIC is, amikor Jugoszlávia vidéki térségeinek problémáit elemezte. A két csehszlovák előadást műszaki szakemberek tartották, s elsősorban a falvak építészeti problémáival foglalkoztak.

Minden részre hajlás nélkül kijelenthető, hogy a politikusok közül a legjobb előadást MARÓTHY LÁSZLÓ környezetvédelmi és vizgazdálkodási miniszter tartotta. Sokoldalúan áttekintette a hazai környezetvédelem problémáit, azok területi aspektusait, különös tekintettel a vidéki térségekre. A miniszter megtalálta a lehetőségét annak is, hogy ezen a fórumon is tiltakozzon a román falumegsemmisítő tervek ellen.

Az ebben a blokkban elhangzott többi előadás nem hozta tűzbe a hallgatóságot, s olyan is akadt, aminél csak a jólneveltség tartotta benn a teremben a jelenlevőket. Nagy kár, mert elvileg adott volt a lehetőség a kutatók és a politikusok közötti eszmecserére, ami azért korántsem mindennapos esemény.

A konferencia záró ülésére már Linzben került sor, ahová a résztvevők szép dunai hajóúttal jutottak. A Bős-Nagymaros körüli pengeváltások korában különösen érdekes volt az átkelés a három osztrák vízlépcsőn...

A Linzben elhangzott előadások a könnyen felejthetők közé tartoztak, a konferencia eredeti célkitűzéséhez meglehetősen lazán kapcsolódtak. A leginkább hasznosíthatóak azok az információk voltak, amelyek a város környékére vonatkoztak.

A zárzó elhangzása után a legelszántabb résztvevők azonnal egy másik konferenciára utaztak: 1988. június 23–24-én Altöttingben (Délkelet-Bajorország) a kampány újabb rendezvényére került sor. A megmozdulás fő célja Bajorország vidéki térségeinek bemutatása volt, igazán maradandó élményt azonban éppen két „tájidegen” elem jelentett.

A konferencia első napja terepbejárással telt el: a résztvevők két „háromszöggel” ismerkedhettek meg. Először az ún. „fürdőháromszög” (Baderdreieck) került bemutatásra. Nevének megfelelően három település tartozik ide: Bad Füssing, Bad Griesbach és Birnbach. Maga a térség Passautól délre, az Inn és a Rott folyók mentén, az osztrák határ közelében fekszik. Ezen a vidéken a fürdő kultúrájának semmiféle előzménye vagy hagyománya nincs, egy agrártérségbe mesterségesen létrehozott funkcióról van szó.

Az előzmények mindössze fél évszázadra nyúlnak vissza. 1938-ban kőolajat kerestek a térségben, s az akkor kb. 600 lakosú Füssing mellett a fúrásból olaj és gáz helyett 56 °C-os termálvíz

tört fel, percenként 3000 literes hozammal. Ezzel azonban automatikusan még nem lett fürdőváros a szerény faluból, mert a Németország által éppen akkor visszaszerzett Szudéta-vidéken ott volt három tradicionális fürdőhely (Karlsbad, Marienbad, Franzensbad), így semmiféle érdek sem fűződött egy új fürdőhely létrehozásához. Megváltozott viszont a helyzet 1945 után, amikor a fenti fürdők a németek számára elérhetetlenek lettek.

A nagyhatású gyógyvíz kihasználása 1955-ben kezdődött, és azóta minden szempontból egyre növekszik a fürdőhely: 1957-ben 470 ágy állt a vendégek rendelkezésére, 1986-ban már 12654. A vendégéjszakák száma 1957-ben még csak 48000, 1987-ben pedig már 2,9 millió volt. Ez utóbbi messze a legmagasabb az NSZK fürdőhelyek között, a második helyen álló Bad Reichenhall esetében ez az érték „mindössze” 1,7 millió. Bad Füssing európai léptékben is a leglátogatottabb fürdőhelyek közé tartozik.

Az 1963-ban és 1964-ben fúrt újabb két kút hosszú távra is megoldotta a fürdőhely gyógyvízellátását, a jövőre nézve gondot jelent viszont, hogy a tervezett egészségügyi reform következtében várhatóan kb. 20%-kal csökkenni fog a vendégek száma.

A másik két fürdőhely lényegesen rövidebb „fürdőműltra” tekint vissza: az 1970-es évek első felében mindkét település határában fúrásokkal hozták felszínre a gyógyvizet, s 1976 óta hasznosítják is. Az is közös vonás a két település esetében, hogy nem egy apró faluból lettek fürdőhelyé, hanem évszázadok óta kistérségi központként funkcionálnak. Bad Griesbach esetében a központi helyi jelentőséget a városi jogállás is alátámasztja. Mindkét helyen a fürdő- és gyógyító komplexumot a településtől elkülönítve építették fel, de a fürdőkultúra természetesen jelentősen átformálta a két kisvárost is. Bad Griesbach esetében a fürdőnegyed építészeti szempontból is nagyon jól sikerült, ritkán látható esztétikus művi környezetet sikerült itt létrehozni.

A „fürdőháromszög” történetét és fejlődését áttekintve talán említésre érdemes, hogy az első események szinte teljesen így zajlottak le Hajdúszoboszlón is, ahol ugyancsak kőolajat kerestek, s először gyógyvizet találtak. Az NSZK és Magyarország eltérő mérete és fizetőképes kereslete miatt Hajdúszoboszló soha nem fog úgy feljutni, mint Bad Füssing, de mindkét példa bizonyítja, hogy a gyógyvizek milyen dinamizáló hatással lehetnek egy-egy település, vagy kistérség esetében.

Nem kevésbé érdekes a fürdővidéktől délnyugatra, az Inn, a Salzach és az Alz összefolyásának környékén kialakult ún. „vegypari háromszög” (Chemiedreieck). A térség fejlődése jól illusztrálja, hogy miként formálja át az ipar egy elmaradott, isten háta mögötti agrárvidéket. Itt a történet korábbra, még az első világháború idejére nyúlik vissza. Dr. Alexander Wacker 1914-ben München központtal egy elektrokémiai céget alapított, ennek első üzeme azonban már térségünkben, Burghausen mellett épült fel. A Wacker egyik jellegzetes alakja volt annak a szakmailag kitűnően képzett és vállalkozó kedvű német műszaki gárdának, aminek kiemelkedő szerepe volt abban, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben Németország Európa első számú ipari nagyhatalma lett — megelőzve Angliát is. Szakmailag elsősorban acetilén vegyészettel foglalkozott, ezért az új gyár fő profilja is a karbidból történő acetiléngyártás lett. Az egyetlen telepítő tényező a térségben bőségesen rendelkezésre álló víziergia volt: a gyár a villamos energiát az Alz, majd az Inn folyókon épített vízierőművekből kapta — s részben kapja ma is.

Az I. világháború utáni infláció megrendítette a családi vállalkozásként létrehozott Wacker-Chemie-t, s kénytelen volt a részvények 50%-át átadni a Hoechst AG-nek. Így már ez a cég is érdekelt volt a térségben, s később átvett egy 1939–1941-ben épített vegyiüzemet, ami ma festékgyár. A háromszög harmadik csúcsát a Marathon nevű olajipari cég által 1965–1968 között épített kőolajleptárló alkotja: ez kizárólag vegyipari alpanyagokat állít elő, elsősorban etilént. Ez tette lehetővé, hogy a Wacker-Chemie az 1960-as évek végétől felhagyjon a karbid felhasználásával. Az állandóan fejlődő vegyipari vállalat ma mindössze három alapvető nyersanyagot használ fel (etilén, kőszén és szilícium), de ezekből több mint 2000 terméket állít elő. A gyár mintegy 10 ezer dolgozójából kb. 2000 osztrák állampolgár: a nyugatnémet–osztrák határ mentén ezen a szakaszon a legintenzívebb az országhatárt átlépő munkaerőmozgás.

A nagy vegyiüzemek ellenére sem lepusztult azonban a táj, a környezetvédelmet itt valóban szigorúan veszik. A Wacker-Chemie az elmúlt 25 évben egy háromlépcsős szennyvíztisztító épített ki kb. 60 millió márkás költséggel. Ebbe azért nem ment tönkre, mert az évi termelési értéke közel 3 milliárd márka. A megtisztított szennyvíz minőségét nagyon egyszerű módszerrel ellenőrzik: halakat tartanak ebben a vízben. Amíg a halak élnek, a víz tiszta...

Burghausen a vegyiparon kívül két másik nevezetességgel is rendelkezik: itt van Németország legnagyobb középkori várrendszere (1100 m hosszú!) és a világ egyik legrangosabb jazz-fesztiválja.

A konferencia második, s egyben utolsó napján az előadások hangzottak el. Az ülésre a mintegy 10 ezer lakosú járási székhelyen Altöttingben került sor. A patinás kisváros híres búcsújáráshely, évente közel egymillió zarándok keresi fel. Itt van Németország egyik legrégebb temploma, az ún. Szent Kápolna. Ez annyira régi, hogy már a kalandozó magyarok is fel tudták perzselni.

Az öt előadás közül JÖRG MAIER professzoré (Bayreuth) kívánkozik kiemelésre, aki a vidéki térségek elhatárolásának elvi-módszertani problémáit vette sorra. Esetenként szélsőséges megfogalmazásaival ugyan nem mindig lehetett egyetérteni, előadása azonban *mindenképpen* a problémák továbbgondolására ösztönzött.

A kampány záró konferenciájára az NSZK-ban 1988 októberében került sor Travemündeben és Lübeckben.

Dövényi Zoltán

RECENZÍÓK

ERDEI ARANKA: BÉKÉS MEGYE TÁRSADALMA ÉS GAZDASÁGA 1928-BAN (Gyula, 1986. 438 oldal)

Korunk egyik alapproblémájává kezdi kinőni magát az a tény, hogy gazdasági és társadalmi életünknek is olyan múltja, olyan „háttér” van, amely képes befolyásolni jelenünk alakulását, elősegíteni vagy megakadályozni egy-egy terv, elképzelés kibontakozását. Nemcsak az élő szervezet génei hatnak az utód tulajdonságaira, hanem néha a múltba húzó szálak végén találjuk meg az okát egy-egy mai gazdasági fiaskónak vagy társadalmi torzulásnak. Ezért ma már egyre többször vizsgálják gazdasági szakemberek a szociológiai környezetet. Hamarosan rá kell döbenniük arra, hogy ez csak az egyik oldal, amely meglepetésszerűen befolyásolhatja egy-egy terv építményét. A gazdasági életnek is megvannak azok a hajszályok, amelyek képesek arra, hogy „beszóljanak” a jelen és a jövő ügyeibe. Ez a – véleményem szerint – sokszor csak ösztönösen felismert oka annak, hogy egyre több település vezetői akarják megírni a mostani közösség múltját, s időben végigkísérni annak kiépülését. Nemcsak a múltban megismert nehézségek feltárása ad számunkra erőt a mai élet küzdelmeihez, hanem a múlt és a jelen olykor egybehangzó nehézségei és azok legyőzéséhez használt eszközök is adhatnak ötletet, szolgálhatnak tanulsággal, vagy éppen figyelmeztetéssel a mai felelős tervezők, irányítók számára.

Egy ilyen típusú könyv az, amelynek áttekintésére és módszerének, optikájának átvételére olvasóim figyelmét felhívni szeretném. A múltból átmentett források egyik legfontosabbja az a nádori összeírás, amely 1828-ban az egész országra vonatkozóan, megyékre és azon belül településekre lebontva készült el. Ez egy igen jelentős időpontban, a gazdasági rendszer változásának küszöbén mutatja be egy megyéje jelen esetben Békés településeinek konkrét adatokból kibontható társadalmi képét, a foglalkozási rétegződést, a legfontosabb demográfiai jellemzőket, s ezzel egyidejűleg gazdasági erejét is, (szántó, rét, szőlő terjedelmét és jövedelmezőségét, állatok számát és fajtánkénti megoszlását).

A latin nyelvű anyag precíz fordítása és az adatok logikus és egyéb összeírásokkal egybevetett kritikai összehasonlítása nemcsak Békés megye népes mezővárosairól és falvairól, hanem az akkor, 1828-ban hozzájuk tartozó pusztákról is érdekes, használható ismereteket közöl. Külön erénye ennek a munkának az, hogy az akkori Békés megye összeírata során a jelenben más megyék, sőt országhoz tartozó települések adatait, és azok értékelését is közli, elősegítve ezzel egy esetleges – legalább a történelem szintjén megvalósítható – nemzetközi együttműködést. Jól egészíti ki a kötetet a Délkelet Alföld 1788. évi útvonalait feltüntető ábra a mai megye földterületének birtokosok szerinti megoszlását bemutató térkép, illetve a települések, valamint – szintén ez évi – a települések és piachelyek kapcsolatait ábrázoló rajz. Jelzi azokat a vonzáskörzeteket, amelyek mint természetes gazdasági vonzópontok, nyilvánvalóan ma sem tekinthetők teljesen időszerrütlennek, csak éppen meg kellene találni ezek érvényesítéséhez a megfelelő formát és eszközöket.

Erdei Aranka könyve nemcsak a benne fekvő nagy munka, szaktudás és kitűnő rendszerelés folytán használható mű, de adatai segítik megismerni múltunknak azt a közegét, amelyre jelenünk épül. Kívánatos lenne, hogy a gazdasági és társadalmi problémák múltja után érdeklődőknek ilyen adatsorok ne csak Békés megyére, hanem az egész országra vonatkozóan álljanak rendelkezésre. Mindezek áttanulmányozása ui. nemcsak az egyes települések lakóinak árul el sokat saját múltjukról, hanem országunk hajdani struktúráját is segít megérteni. S ez a megértés egyben azt is elősegítené, hogy mai életünk kérdéseiben – a múlt tapasztalataira is támaszkodva, az akkori gazdasági lehetőségeket megismerve, azok tanulságait megszívlevél, tudjunk előrelépni.

T. MÉREY KLÁRA

THE DICTIONARY OF HUMAN GEOGRAPHY
(Edited by H. J. Johnston, Derek Gregory and David M. Smith)

A HUMÁN GEOGRÁFIA SZÓTÁRA
(Oxford: Basil Blackwell, 1986. 533 p.)

A humán geográfia e kézikönyve, mely az 1981-ben azonos címen megjelent könyv második kiadása, olyan mértékű tartalmi átdolgozást jelent az előző változathoz képest, hogy joggal tekinthető „új” könyvnek. Az 1970-es évek végétől az angolszász geográfián, s főleg az angolon belül jelentős mértékben kitágult a humán geográfia látóhatára. Új rész-diszciplínák egész sora jelent meg, sőt jelentősen átvértékelődött az egyes tudományterületek (diszciplínák) súlya is. A magyar szakirodalom a természet- és gazdaságföldrajzot tekinti a geográfia két alapvető ágazatának. Ezzel szemben az angolszász geográfusok a humán geográfián belül csak az egyik, s nem is a legfontosabb rész-diszciplínának tekintik a gazdaságföldrajzot. Ezt jelzi, hogy a történeti földrajz, politikai földrajz, a társadalomföldrajz, a kulturális földrajz, illetve az ezekhez kapcsolódó címszavak bővebb teret kapnak a kötetben.

Az olvasót a kötetet olvasgatva rögtön megragadja a humán geográfia hallatlan sokszínűsége, az egyes rész-diszciplínákon belüli irányzatok közötti éles, s ugyanakkor – s ez még a tömör címszavak ellenére is érzékelhető – magas színvonalú viták. A humán geográfián belül zajló polémiák részben azzal függnek össze, hogy a legtöbb kutatás egyre szorosabb kapcsolatba lép a tárgyházhoz közelálló társadalomtudományi irányzatokkal. Gyakran felvetődik, hogy ez a közeledés nem veszélyezteti-e a humán geográfia identitását? E problémáról a szerzők véleménye is eltérő, azonban egy dolog egyértelmű – *ez a nyitottság a többi társadalomtudomány részéről egyöntetű elismerésben részesült.* „Az elmúlt néhány évben figyelemre méltó közeledés zajlik – írta Anthony Giddens 1984-ben – a geográfia és a többi társadalomtudomány között, annak következtében, hogy a geográfusok különféle társadalomelméleti tradíciókra építve jelentősen hozzájárultak annak fejlődéséhez.”¹

Az 1981. évi első kiadáshoz viszonyítva az egyik leglényegesebb tartalmi módosulás a filozófiai ismeretelméleti koncepciók és fogal-

mak ismertetése. E címszavakat szinte kivétel nélkül Derek Gregory írta. Többek között az általános rendszerelmélet, strukturális funkcionálizmus, fenomenológia, episztomológia, a Bhaskar nevével fémjelzett realizmus, a Berger, Luckman, Bourdieu és Giddens által kidolgozott „structuration theory”, hogy csak néhányat említsünk a címszavak közül.

A kötet egyik fő erénye, hogy összefoglalja azokat az eredményeket, melyet a humán geográfia a történetileg változó gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok térbeli törvényszerűségéről feltárt. Vagyis David Harvey, Doren Massey, Edward Soja, Anthony Giddens ez irányú munkáit tanulmányozva e kötetet „szótárként” is használhatjuk. Emellett minden egyes szócikk utáni bőséges bibliográfiájával segítséget nyújt olyan új fogalmak értelmezéséhez, melyeknek még esetleg nincs szabatos magyar megfelelőjük, pl. „deindustrialization” – az ipar háttérbe szorulása, „restructuring” – a gazdaság szektorális és térbeli átrendeződése stb. Az angol humán geográfiának közismert erőssége a történeti szemléletmód. Ez összefügg azzal is, hogy több egyetemen: így Cambridge, Oxford, Exeter, Loughborough, Newcastle upon Tyne, s nem utolsósorban a London School of Economics földrajzi tanszékein a történeti földrajzosok képviselik a domináns rész-diszciplínát. Így a történeti földrajzról írott címszó mellett, olyan fontos témák is tárgyalásra kerülnek, mint a francia Annales történetírói iskola, a protoindustrializáció, az ipari forradalom.

Ha mindenképpen hiányosságot keresünk e kötetben – az egyik lényeges az, hogy annak ellenére, hogy a különböző közgazdasági elméletekről precíz definíciókat olvashatunk, hiányzik a Friedman-Hayek-féle monetarista iskola bemutatása. Bár nyilvánvaló, hogy a szerzők számára – ismerve baloldali, esetenként marxista beállítottságukat – ez az irányzat, s főleg gazdaságpolitika meglehetősen ellenszenves.

Összegezve a „szótár” érdemeit újra. Wilbur Zelinskynek az első kiadás alkalmából leírt gondolatát kell idéznünk. „Ennek (a kötet-

nek) minden magára valamit adó humán geog- addig, amíg meg nem jelenik az újabb kiadása.”
ráfusnak a keze ügyében kell lennie, legalábbis

TIMÁR LAJOS

¹ Anthony Giddens: The Constitution of Society. Cambridge, Polity Press 109. p.

TATAI ZOLTÁN: MAGYARORSZÁG KÖRNYEZETVÉDELMI POLITIKÁJA

Dokumentumok a környezet- és természetvédelmi politikánk tanulmányozásához
(MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, 1987. 161 p.)

A Tatai Zoltán szerkesztésében megjelent kötet útmutatóul szolgál a hazánk környezet- és természetvédelmi politikája iránt érdeklődők számára. Útmutatóul szolgál, hiszen fő célja nem a hazai környezetvédelmi helyzet és politika elemzése, értékelése, hanem – mint a cím is jelzi – az e témában megjelent dokumentumok rövid, kivonatos formában történő ismertetése.

A kötet 2 részre tagolódik, fő mondanivalóját a dokumentumok képezik. Az első, közel negyven oldalas bevezető részben a szerző az emberi környezet alakulásával, a környezetvédelmi tevékenységek fontosságának felismerésével, a környezetvédelem hazai helyzetével, összevetéssel, környezetvédelmi politikánk továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozik.

A kezdő fejezetben – mintegy indító gondolatként – olvashatunk az emberiség megjelenésekor kezdetét vevő környezetátalakításról, mely napjainkra oly mértékűvé vált, hogy elmondhatjuk, a világ a környezeti krízis állapotába jutott.

Bár az első környezeti vészjelzéseket már az 1960-as években leadták, a környezetvédelem mint világprobléma csak az 1970-es évek elején került a nemzetközi politika előterébe (1972: az ENSZ Környezetvédelmi Programja). Hazánkban a környezetkárosodás jelentőségének felismerése méginkább megkésett. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1974. május 26-án elfogadott állásfoglalásában foglalkozott környezetvédelmi helyzetünkkel, s határozta meg a főbb feladatokat, irányelveket, kiemelve a környezetvédelmi törvény megalkotásának szükségességét.

Környezetvédelmi intézkedésekkel már a múlt század második felétől kezdve találkozhatunk, de első átfogó érvényű környezetvédelmi törvényünket 1976-ban – négy évvel az ENSZ stockholmi környezetvédelmi tanácskozása után – fogadta el az Országgyűlés (1976. évi II. törvény: Az emberi környezet védelméről). Főbb alapelveinek ismertetése mellett a szerző kiemeli a környezetvédelmi politika két, talán legfontosabb elemét: a megelőzést, s azt, hogy a környezetvédelmi feladatok csak a termelési-gazdasági tevékenység szerves részeként oldhatók meg.

„Hazánk adottságai környezetvédelmi szempontból nem túlságosan kedvezőek”, s itt nemcsak a földrajzi fekvésből (medencehelyzet) adódó hátrányos helyzetünkre kell gondolni, hanem a gazdasági és társadalmi adottságainkra is. A földrajzi adottságokat el kell fogadnunk, az utóbbiak azonban miért így alakultak? Feltehetően utalni kellene a 60-as évek gazdasági fellendülésének elszalasztott lehetőségeire, mely a gazdaság környezetpusztító szerkezetének megmerevedéséhez vezetett. A jogi eszközök és gazdasági szabályozók alkalmazása mellett alapvetően szükséges a megfelelő társadalmi légkör megteremtése, a környezetpusztító társadalmi folyamatok, cselekvések módosítása.

„A környezetvédelem szervezeti keretei” cím alatt a kormányzati (OKTH), a területi (felügyelőségek, megyei titkárok) és az ágazati (EM, ÉVM, MÉM, KFH, OKTH, OVH) feladatokat ellátó szervezetek szinte csak felsorolását találjuk. Hiányolom azonban az Ipari Minisztériumnak, mint az alapközetek és az ásványvagyron védelméért felelős ágazati szervnek, s a Minisztertanácsnak, mint kormányzati szervnek

az említését (konkrét megnevezését). Például pontosabban megjelölném az OKTH feladatát és hatáskörét (az erről szóló, a Minisztertanács 1055/1985. (IX. 25.) sz. határozata szerepel a 2. rész dokumentumai közt).

A környezet alkotóelemeinek (föld, víz, levegő, élővilág) károsodásával és védelmével kapcsolatos általános érvényű megállapítások mellett érdemes odafigyelni egy „elrettető” s egyben figyelmeztető adatra: hazánk lakosságának 38%-a, mintegy 4 millió ember a regionális levegőszennyezettség értékének „határterületén” él. Hazai környezetvédelmünk azonban egyéb területeken is súlyos problémákkal küzd. Szerencsés lett volna ezért a föld, a víz elszennyeződésével kapcsolatban is egy-két konkrét, „tájékoztató” adatot közölni.

Az élővilág védelménél kiemelt fontosságú a genetikai anyag megóvása, mely nem utolsósorban rohamosan fejlődő, tartalmait egyre inkább feléő világunkban fontos szerepet betöltő biotechnológia fejlődésének alapja.

A tájat és a települési környezetet már nem sorolnám az alkotóelemek közé, hiszen mindkettő egy szűkebb környezetet jelent a KÖRNYEZET-en belül, így megóvásuk is komplexebb feladatot jelent. Védett területeink száma 1986 végén közel 140, összterületük 500 ezer ha, az ország területének több mint 5%-a (4 nemzeti park, 35 tájvédelmi körzet és több kisebb méretű természetvédelmi terület). A települési környezet az ország területének közel 10%-át teszi ki. Védelménél feltétlenül szükségesnek tartanám „Az országgyűlés 12/1980–85. sz. határozata a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól” c. alapidokumentum említését.

A környezetet számos káros tényező veszélyezteti. Ezek közt a legnagyobb figyelmet a technikai fejlődést kísérő, legújabban jelentkező veszélyforrások igénylik (hulladék, zajártalom, biológiai vagy sugárzó anyagok, atomenergia), amelyek elleni védekezés teljes megoldása – éppen „újdonságuk” miatt – még részben a jövő feladata. Az évente mintegy 5 millió tonna veszélyes hulladékból közel 300 ezer tonna olyan mérgező anyag, melynek ártalmatlanítása gondot jelent. A Kormány 1985-ben fogadott el országos programot e problémák megoldására.

A környezetvédelmi tevékenység eszközeinek rövid ismertetésénél a közigazgatási szabályozók közül a bírságokon kívül – a teljesség igénye nélkül – a Központi Környezetvédelmi

Alappal (1981), a Vízügyi Alappal (1967) és a Földvédelmi Alappal (1983) találkozhatunk a kötetben. Utalni kellene azonban módosításunkra, s azok hatályba lépésére is. (Az új Környezetvédelmi Alap 1986. október 1-től, a módosított Földvédelmi Alap 1986. január 1-től lépett hatályba. Az azóta megjelent új földtörvény – 1987. évi I. tv. – külön fejezetben foglalkozik a földvédelemmel. A vízügyről szóló 1964. évi IV. tv. 1984. februári módosítása érintette a Vízügyi Alapot is.) Az ipari háttér, a tudomány (1972-ben került be a környezetvédelem kérdése az országos szintű kutatási célprogramok közé) a környezetvédelmi jogalkotás és -alkalmazás, továbbá a környezetvédelmi oktatás mellett a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés szerepe is fontos.

Hogy mit értünk el eddig a környezetvédelmi tevékenységeink során, s környezetvédelmi politikánk miben keresi a „kiutat” a jövőben? Az utóbbi négy évben nemzeti jövedelmünk 1,5–2%-át fordítottuk környezetvédelemre. A környezet egyes elemeinek minőségében azonban folytatódott a romlás, így a továbbiakban tervszerű környezetgazdálkodás, a társadalmi öntevékenység szélesítése, a követelmények következetes érvényesítése, az eszközök fokozott összpontosítása, s a környezetkímélő tevékenységre való ösztönzés szükséges.

A kötet második részében a szerző a hazánk környezet- és természetvédelmével foglalkozó dokumentumokat gyűjtötte össze. Elsőként az MSZMP kongresszusainak XI., XII., XIII.) anyagaiból, a környezet- és természetvédelemmel kapcsolatos politikai határozatokból, állásfoglalásokból idéz. A dokumentumok gerincét „Az MSZMP KB Politikai Bizottságának állásfoglalása a környezetvédelem helyzetéről és irányelvek a további feladatokra” (1974. március 26.) c. munka adja. Figyelmet érdemel az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmánya, mely ismerteti az államok közötti környezetvédelmi együttműködés területeit, céljait, formáit és módszereit.

A következőkben – elsősorban az V., VI. és VII. ötéves népgazdasági tervünkről, illetve azok végrehajtásáról szóló – törvények, minisztertanácsi határozatok környezetvédelemre vonatkozó részleteivel találkozunk, majd az 1976. évi II. törvény „Az emberi környezet védelméről” teljes anyagát közli a szerző.

A „Környezetvédelmi koncepciók” című szöveg alatt az országos környezetvédelmi koncepció és követelményrendszer 2006/1980. (II. 17.)

MT. h. a környezetvédelem koncepciójának és követelményrendszerének jóváhagyásáról) és a települési környezet védelmének szakterületi koncepciója (1983) olvasható.

A kötetet a fontosabb környezetvédelmi vonatkozású rendeletek és utasítások felsorolása, s a környezetvédelemmel kapcsolatos fontosabb fogalmak értelmezése zárja.

E jegyzet – mint ahogy a címe is sejteti – csak segédanyagként hasznosítható. Az idézett dokumentumok jegyzéke a tartalomban megtalálható. Tatai Zoltán a részletek idézésekor megjelöli azok forrását, így az olvasó a számára érdekes anyagoknak pontosan utána tud nézni. Jónak, s – főleg a joggal nem foglalkozók számára – hasznosnak tartom a rendeletek, törvények, utasítások és egyéb állami rendelkezések felsorolását. Az első, bevezető rész felépítése azonban némi zavart kelt az olvasóban; pl. hazánk környezeti adottságairól a szerző miért a környezetvédelem szervezeti kereteiről és in-

tézkedéseiről szóló fejezetek közt ír, de ugyanígy más helyre kívánkozik „A környezet alkotóelemei és azok védelme” c. rész is. A megállapítások döntő hányada az idézett dokumentumok kiragadott részeiből, mondataiból áll, illetve azok ismertetése. Az „alcímek” sokszor nem fedik a tartalmat (pl. a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés szerepével inkább a hazai állami szervek és társadalmi szervezetek együttműködéséről olvashatunk) így félrevezetőek.

A kötet zárófejezetében a fogalmak értelmezésénél néhányat pontosítani lehetne (pl. „*földtani értékek*hez tartozik a barlang, a töbör, a zsomboly..., továbbá a különleges geomorfológiai értékek ...”). Miért, a fenti három geomorfológiai forma nem sorolható ebbe a kategóriába? A bőséges irodalomjegyzék viszont jól hasznosítható információt szolgáltat az érdeklődő olvasó számára.

MERZAY KATALIN

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

- Orosz Éva: Az egészségügy területi egyenlőtlenségei. – Az újraértelmezés szükségességéről.
- Gulácsi Gábor–Nemes Nagy József: Regionalitás és településszerkezet. (Egy shift-analízis eredményei)
- Hunya Gábor: Településhálózat-fejlesztés és településrendezés Romániában.
- Rechnitzer János: Területi szempontok az ipar szerkezetátalakításához.

E számunk szerzői:

- A. Gergely András*, tudományos munkatárs, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Csoport.
- Beluszky Pál*, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK RTO, Budapest.
- Csatári Bálint*, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Településkutató Csoport.
- Cséfalvy Zoltán*, tudományos munkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- Csefkó Ferenc*, ügyvezető igazgató, MTA RKK, Pécs.
- Forray R. Katalin*, tudományos főmunkatárs, kandidátus, Oktatókutató Intézet, Budapest.
- Hajdú Zoltán*, tudományos főmunkatárs, a földrajztudományok kandidátusa, MTA RKK DTI, Pécs.
- Kiss Attila*, tudományos ösztöndíjas, MTA RKK RTO, Budapest.
- Merzay Katalin*, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs.
- Mészáros Rezső*, egyetemi docens, a földrajztudomány kandidátusa, JATE Gazdaságföldrajzi tanszék, Szeged.
- Perger Éva*, tudományos munkatárs, egyetemi doktor, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- Timár Lajos*, tudományos munkatárs, MTA RKK RTO, Budapest.
- T. Mérey Klára*, tudományos főmunkatárs, a történettudomány doktora, MTA RKK DTI, Pécs.

Tanulmányainkat lektorálták:
Beluszky Pál, Hajdú Zoltán, Pálné Kovács Ilona

A kézirat nyomdába érkezett: 1988. december. Terjedelme: A/5 ív.

A tartalomból:

Mészáros Rezső:

„Az időföldrajz – kezdetben egyszerűnek tűnő, grafikai megjelenítésében igazán lenyűgöző, de teljességében valójában – bonyolult teória. Az értékelésére, alkalmazására vállalkozót gyakran zavarba ejti, elbizonytalanítja.”

A. Gergely András:

„A demokratikusnak mondott társadalomfejlődés a helyi társadalmak szintjén sok kétellyel van körülcserítve. A társadalomnak nevezett, az uralomgyakorlóknak alárendelt népesség nagyobbik része kételkedését és csalódásait politikai közömbösségbe, névtelenségbe vonulással fejti ki.”

Pergler Éva:

„A politika centralizáltságának szintje, valamint gazdaság és a politika viszonya visszatükröződik a területi fejlődésben is. A különböző társadalmi csoportok, melyek közötti erőviszonyok ezeket meghatározzák, ugyanúgy területekhez, illetve településekhez kapcsolódnak.”